

Schets der nieuwe en nieuwste geschiedenis

<https://hdl.handle.net/1874/236671>

89

John Smith
Tombston 1897.
Held by

PER
Vak 158

mm 13628

6.9.

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2949 819 7

418

*Minderbroederklooster
Haagweg
LEIDEN*

*Per 150
89*

SCHETS

DER

NIEUWE EN NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

NAAR HET HOOGDUITSCH

DOOR

W. PÜTZ.

BEWERKT DOOR

Dr. E. MEHLER.

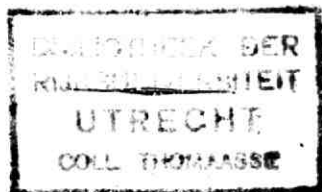
*Minderbroederklooster
Haagweg
LEIDEN*

ZESDE, HERZIENE DRUK

BEWERKT DOOR

A. FEENSTRA.

Leeraar a/d H. B. S. met 5jarigen cursus te Gorinchem.

GORINCHEM,

J. NOORDUYN EN ZOON.

1897.

VOORBERICHT VOOR DEN ZESDEN DRUK.

De belangrijkste wijzigingen welke door de bewerking van den zesden druk aangebracht zijn, bepalen zich — behoudens kleine toevoegingen, weglatingen en veranderingen — voornamelijk tot een uitvoeriger behandeling van Frankrijk en Engeland en een aanmerkelijke besnoeiing van Duitschland. Ofschoon het mij, wilde ik niet een geheel nieuwe Schets schrijven, niet altijd mogelijk was, de zaken zóó voor te stellen als ik wel wenschelijk achtte, hoop ik toch, dat volgens het oordeel van anderen, de Schets van Pütz door deze bewerking in bruikbaarheid gewonnen heeft.

GORINCHEM, Sept. 1896.

F.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

INLEIDING.

Op het einde der 15de en in het begin der 16de eeuw liepen verschillende hoogst gewichtige gebeurtenissen samen, om den staatkundigen zoowel als den zedelijken en maatschappelijken toestand van Europa deels te wijzigen, deels geheel van aanzien te doen veranderen; daartoe behooren:

1) De verovering van het Byzantijsche rijk door de Turken (voltooid in 1453), die nu voor langen tijd gevaarlijke naburen voor het Zuid-Oosten van Europa werden. (Herleving van de studie der klassieke letteren).

2) De hervorming van het krijgswezen door het allengs algemeen wordend gebruik van het buskruit en de oprichting van staande legers (het eerst in Frankrijk).

Reeds in de 13de eeuw was het gebruik van het buskruit in verschillende gedeelten van Europa bekend, en de kennis van het geschut, waarvan zich de Arabieren in Spanje reeds bij het begin der 13de eeuw bedienden, kwam van daar het eerst naar Vlaanderen en voorts naar Frankrijk: hier leerden het de Engelschen kennen, die met de Vlamingen tegen de Franschen verbonden waren. Onder Lodewijk XI werd in Frankrijk het geschut verbeterd, iets later in Duitschland onder Maximiliaan I. Daardoor verloor de persoonlijke dapperheid veel van haar waarde en de ruitery haar meerderheid; de infanterie won hoe langer zoo meer in aanzien en belangrijkheid; zij bestond voornamelijk uit burgers. Toen nu de massa's den oorlog begonnen te beslissen en deze in den dienst, en voornamelijk in de hanteering van het geweer, geoefend moesten worden, ontstonden dien ten gevolge de staande legers, het eerst in Frankrijk onder

Karel VII (1445. *Francs Archers* van de hun toegekende vrijheden), en weldra was iedere staat, die niet bij Frankrijk wilde achterstaan, verplicht insgelijks tot het oprichten van staande legers over te gaan.

3) De uitvinding en spoedige verspreiding der boekdruk-kunst deed wetenschappelijk verkeer tusschen de verschillende natiën ontstaan, verspreidde beschaving onder alle klassen van het volk en beveiligde de werken der letterkunde tegen den ondergang.

4) Het herleven van kunsten (vooral der schilderkunst) en wetenschappen en wel: a) van de klassieke letterkunde en de daarmee verwante wetenschappen, die door Grieksche voor de Turken vluchtende geleerden naar het Westen overgebracht, en door de boekdrukkunst verspreid werden, en b) de toen eerst opkomende studie der natuurwetenschappen.

5) De ontdekking van een nieuw werelddeel en van een weg over zee naar de Oost-Indiën, die den wereldhandel van landhandel (zoo als hij dat in de Middeleeuwen was geweest) in zeehandel herschiep, en de hoofdzetels van dien handel verplaatste. In stede van de aan de Middellandsche zee gelegen landen, die in het vorige tijdvak hadden gebloeid, ging nu de aldus gewijzigde wereldhandel op de volken over, die aan den Atlantischen Oceaan woonden.

6) De groote kerkhervorming, die zich over bijna al de staten van Midden- en Noord-Europa uitbreidde, werd door een tijdvak van godsdienst- en burgeroorlogen gevolgd.

EERSTE TIJDVAK

VAN DE ONTDEKKING VAN AMERIKA TOT AAN DEN
WESTFAALSCHEN (MUNSTERSCHEN) VREDE.
1492—1648.

§ 1, a.

Aardrijkskundig overzicht van Europa ten tijde der Kerkhervorming.

1) Portugal heeft het toppunt van macht bereikt: het bezit onderscheiden zeesteden op de Noord-Westkust van Afrika; in Azië stelt het zich in het bezit van de belangrijkste havens en eilanden op de kusten van Indië, en zelfs van Macao in China, en in Zuid-Amerika van Brazilië.

2) In Spanje werden door het huwelijk van Ferdinand den Katholieke en Isabella (1474) Arragon en Castilië vereenigd; tot de Arragonsche landen behoorden ook de eilanden Sicilië en Sardinië; daarbij kwamen (door verovering) Granada (1492), Napels, Oran met de heerschappij over Barbarije, van de grenzen van Marokko tot aan de groote Syrte, en het koninkrijk Navarre; de in Amerika ontdekte landen (1493—1532) werden in bezit genomen (behalve Brazilië) en het hertogdom Milaan werd bij het Spaansche rijk ingelijfd. Daarenboven bezaten Karel V en zijn opvolgers de Nederlanden met Luxemburg en het graafschap Bourgondië (Franche-Comté). De meeste bezittingen op de Noordkust van Afrika (1528—40) had men reeds aan de Turken moeten afstaan.

3) In Frankrijk worden de twee nog van de kroon gescheiden groote leenen Provence en Bretagne (1532) geheel met de kroon vereenigd: Metz, Toul en Verdun (de drie Lotharingsche bisdommen) aan het Duitsche rijk in 1552 ontnomen, en Calais aan de Engelschen ontruikt (1558).

4) In Duitschland, welks verdeeling in tien districten of kreitsen later zal vermeld worden, bezat het huis Habsburg de toen reeds bijkans erfelijk geworden keizerlijke waardigheid, en waren van dat huis onmiddellijk afhankelijk: de geheele

Oostenrijksche kreits, het zoogenaamde Voor-Oostenrijk (Vorder-oesterreich) aan den Boven-Rijn en in Zwaben, Bohemen benevens Moravië, Silezië en de Lausitz, voorts tot op den afstand van Karel V de Nederlanden met Luxemburg en Franche-Comté. Daarbij kwam de kroon van Hongarije (1526): doch op de regeering van dat land maakte eerst Johannes Zapolya aanspraak, en na zijn dood (1540) handhaafden zich de Osmanen in het bezit van een gedeelte daarvan, zoodat slechts het Noorden en het Noordwesten aan Oostenrijk gehoorzaamden.

5) Zwitserland had zich (bij den vrede te Bazel, 1499) van het Duitsche rijk onafhankelijk verklaard, en het sedert het midden der 14de eeuw uit 8 kantons bestaande bondgenootschap werd in het N. vergroot door Solothurn, Schaffhausen, Bazel en Appenzell, in het W. door Freiburg (13 kantons, die tot op het laatst der 18de eeuw het eedgenootschap uitmaakten).

6) Italië verkrijgt reeds, met betrekking tot de grenzen zijner belangrijkste staten, allengs de gedaante, die het tot in onze dagen had. Dat geldt voornamelijk van Beneden- en Midden-Italië, of van het koninkrijk Napels, den Kerkelijken Staat, Toskane en de republiek Lucca; Opper-Italië bevatte de hertogdommen: Modena, Parma, Savoye benevens Nizza en Piemont, Mantua met Montferrat en de republieken: a) Venetië, dat ook het noordoostelijk gedeelte van Italië (terra firma, tot Bergamo en Brescia) bezat, voorts Istrië, daarbij de kusten van Dalmatië en Albanië, terwijl het zich tegen de Turken in het bezit van de Ionische eilanden, Candia en Cyprus staande hield. b) Genua, dat door Andreas Doria van de Fransche heerschappij verlost werd (1528), en van zijn buitenlandsche bezittingen alleen nog Corsica behouden had. — Tot Spanje behoorden: Sicilië, Napels (sedert 1504), later (sedert 1540) ook Milaan.

7) Engeland met Ierland en de Normandische eilanden (tot 1558 ook Calais).

8) Schotland (1603 met Engeland vereenigd).

9) Scandinavië was, ten gevolge van de ontbinding der Unie van Calmar, in twee rijken verdeeld: a) Denemarken met Noorwegen, het zuidelijk gedeelte van Zweden, Gothland en IJsland. b) Zweden benevens Finland.

10) Oost-Pruisen kwam als wereldlijk hertogdom, doch als

Poolsch leen, aan het huis Hohenzollern, dat tevens in Duitschland de mark Brandenburg bezat.

11) Lijfland, Koerland en Esthland vormden het gebied van de Zwaard-orde.

12) Polen en Litthauen met West-Pruisen was de machtigste staat in het Oosten van Europa, en strekte zich van de Oostzee tot aan de Zwarte zee uit.

13) In Rusland hield zich van alle Tartaarsche staten nog alleen het Khanaat van de Krim staande.

14) Het rijk der Osmanen strekte zich in Azië tot aan de Perzische golf uit, en won in Afrika Egypte en Barbarije; in Europa bevatte het, behalve het grootste gedeelte van het Grieksche schiereiland, Moldavië, Wallachije en Zevenburgen als grensprovinciën, en Hongarije, met uitzondering van het noordelijk en noordwestelijk gedeelte.

§ 1, b.

De ontdekkingen, veroveringen en volksplantingen der Europeanen in vreemde werelddelen.

Om aan de Arabieren en aan de republikeinen van Italië, vooral aan de Venetianen, den handel op de Oost-Indiën te ontnemen, trachtten zoowel de Spanjaarden als de Portugeezen een weg over zee naar de Oost-Indiën te vinden. Beiden beproefden dat in een tegenovergestelde richting, de eersten naar het Westen, de laatsten naar het Oosten.

1) *Ontdekkingen en veroveringen der Spanjaarden.*

Reeds omstreeks het jaar 1000 was de oostkust van Noord-Amerika (Newfoundland, Nieuw-Schotland en Nieuw-Engeland) uit Groenland door Noormannen ontdekt, en nog in de 14de eeuw bestonden er verbindingen tusschen Groenland en het Amerikaansche „Winland”. Ondanks die ontdekking kon Christophorus Columbus (Colon, geb. 1456 te Genua) tijdens zijn verblijf op IJsland niets zekers van dat nieuwe vasteland in het westen vernemen.

Ten gevolge van verschillende aanwijzingen in de werken der oudheid en der middeleeuwen vatte hij het ook reeds door anderen geopperde plan op, door een vaart naar het Westen een nieuwen weg naar het Oosten van Azië te zoeken. Maar noch bij de Portugeezen, die met dergelijke ondernemingen dweepten, noch in Genua kon hij voor dien tocht eenige ondersteuning vinden. Nu deelde hij zijn plan aan het Spaansche hof mede, en na gedurende onderscheiden jaren veel vruchteloze pogingen te hebben aangewend, vond hij hulp bij koningin Isabella van Castilië (ten tijde van de verovering van Granada) en kreeg hij tevens zijn benoeming tot onderkoning van alle landen en eilanden, die hij ontdekken zou. Met drie kleine schepen zeilde hij (3 Augustus 1492) van Palos, een haven van Andalusië, uit, landde na een gevaarlijken tocht (den 12den October) op het eiland Guanahani (een der Bahama-eilanden), dat hij San Salvador noemde, en ontdekte ook nog de eilanden Cuba en Haïti (Hispaniola). Op zijn **tweede reis** (1493—1496) ontdekte hij sommige van de kleine Antillen, als ook Portorico en Jamaica; op de **derde** (1498—1500) het eiland Trinidad en het vasteland aan den mond van den Orinoco. Maar in zijn afwezigheid werd hij aan het hof belasterd, en de ridder Frans van Bovadilla, die hem nagezonden was, deed hem (van Haïti) in ketenen geklonken naar Spanje terugbrengen. Na zijn bevrijding ondernam hij nog eene **vierde reis** (1502—1504), waarop hij vruchteloos een doortocht naar de Zuidzee zocht, doch het vasteland van Midden-Amerika (bij kaap Honduras) ontdekte, dat hij voor den oostelijken rand van Azië (Malakka) hield. Diep gegriefd en gewond door de smart over de ondankbaarheid, die hij ondervond, stierf hij te Valladolid (1506), en werd met zijn boeien begraven.

Het nieuw ontdekte werelddeel verkreeg zijn naam naar den Florentijn Amerigo Vespucci, die deels door de snoevende berichten, welke hij in Duitschland en Frankrijk over zijn reizen en ontdekkingen verspreide, deels door de uitgave van de eerste kaart der nieuw ontdekte streken aanleiding gaf, dat het nieuwe land naar hem genoemd werd, ofschoon hij zelf nog, even als Columbus, de door hem ontdekte kustlanden van Zuid-Amerika voor een gedeelte van Oost-Azië hield (dat men een nieuw werelddeel en niet Oost-Indië gevonden had, werd eerst waarschijnlijk,

toen in 1515 Balboa de Zuidzee aan gene zijde der landengte van Panama had gezien, en het werd metterdaad aangetoond door Magelhaens, die de Zuidzee overstak).

De bewoners van Amerika waren in zeer vele verschillende stammen, onder de aanvoering van Caziken, verdeeld. Boven de anderen muntten uit:

1) Het rijk der Azteken op het hoogland van Mexico, met een schrander ontworpen, zuiver monarchale staatsregeling, voortreffelijk bebouwd land, uitgebreide nijverheid, beeldschrift en nationale poëzie, maar ook een verschrikkelijken, talrijke menschenoffers eischenden afgodendienst.

2) Het rijk der Inkas op de hooglanden van Cuzco en Quito (Peru) met een godsdienst vol streng ceremonieel, zeer ontwikkelde staatsinstellingen en bewonderenswaardige bouwwerken.

De Spanjaarden veroverden in 1511 Cuba. Van Cuba landde Ferdinand Cortez (1519) in het rijk van Mexico, dat door Montezuma geregeerd werd. Zonder tegenstand te ontmoeten, drong hij tot in de hoofdstad door en nam den koning gevangen. Maar weldra maakten zich de Spanjaarden door hunne wreedheid gehaat, en toen Cortez te stad verlaten had, om Narvaez, die tot zijn opvolger benoemd was, te gemoet te gaan, vond hij bij zijne terugkomst grooten tegenstand. Montezuma's dappere neef en opvolger Guatimozin stond aan het hoofd der oproerigen. Evenwel veroverde hij op nieuw de hoofdstad, en de provinciën onderwierpen zich evenzeer (1521). Met dat op die wijze veroverde rijk vereenigde hij nog Guatamala, en werd door Karel V met het stadhouderschap over al die gewesten bekleed, welke hij Nieuw-Spanje noemde. Reeds ging hij zwanger van het plan, om van hier een weg naar Oost-Indië op te sporen, toen Karel V, naijverig op de macht van zijn stadhouder, haar verdeelde, en aan Cortez slechts de leiding der krijgskaken in Nieuw-Spanje overliet. Nadat hij nog het schiereiland Californië (1535) ontdekt had, keerde hij naar Spanje terug, waar hij uit droefheid over de ondankbare behandeling, welke hij van zijn meester ondervonden had, te Sevilla stierf.

Intusschen had de Portugees Ferdinand Magelhaens, die in Spaanschen dienst was, door de naar hem genoemde straat (de straat Magelhaens) een doortocht naar de Zuidzee, die hij den

stillen Oceaan noemde, gevonden. Hij werd op een der Philippijnsche eilanden (Manilla-eilanden; hun nieuwen naam kregen zij, toen zij onder Philips II door de Spanjaarden in bezit waren genomen) gedood, maar zijn manschappen (althans één schip) volbrachten de eerste reis rondom de wereld (1519—1522).

Nadat Balbóa het eerst (1515) de Zuidzee gezien had, ontdekten en veroverden (1526—1531) Frans Pizarro en d'Almagro uit Panama het goudrijke Peru. (De rijken van Quito en Cuzco waren toen vereenigd). In zijn plannen werd hij begunstigd door een strijd om den troon tusschen twee broeders (Huascar en Atahualpa). Hij legde de grondslagen tot een nieuwe hoofdstad, later Lima genaamd. d'Almagro ondernam (uit Cuzco) een stouten en gevaarlijken tocht over de hoogvlakte tusschen de Andesketenen en bereikte Chili. Hierbij voegde de in Spaanschen dienst overgegangene Cabot (z. bl. 10) de La Plata-landen. Sedert 1536 werden Venezuela en Nieuw-Granada, eindelijk ook Florida en de naburige landen bemachtigd, zoodat de Spanjaarden aan gene zijde van den Oceaan een zeldzaam rijk land van 200,000 vierkante mijlen bezaten, en, behalve Brazilië en Guyana, geheel Zuid-Amerika aan zich onderworpen hadden.

Het bestuur over deze provinciën was in Spanje aan een »Raad van Indië" opgedragen, die te Madrid zetelde, en in Amerika aan twee, later drie onderkoningen (van Mexico, Peru en Nieuw-Granada). In 't eerst bepaalde zich het voordeel, dat men van deze veroveringen had, alleen tot de opbrengst der talrijke uiterst vruchtbare goud- en zilvermijnen. Sedert de edele Dominicaner-monnik Las Casas als verdediger der rechten van de inlandsche Indianen opgetreden was, bezigde men tot dat werk gekochte negers uit Afrika. Alleen naar Spanje werden de voortbrengselen der koloniën overgebracht, en omgekeerd ontving men in de volkplantingen alleen uit Spanje (en wel uit de eenige haven Sevilla) de Europeesche produkten. Door de opbrengsten der koloniën verblind, verloren de Spanjaarden uit hebzucht hun eigen belang uit het oog, terwijl zij door de stelselmatige uitsluiting van alle kleurlingen en de bemoeiijking der in de koloniën gevestigde Europeanen, nijverheid en landbouw in hun buitenlandsche bezittingen verwaarloosden.

2) *Ontdekkingen en bezittingen der Portugeezen.*

De lust tot ontdekkingsreizen werd bij dit volk vooral aangemoedigd door den infant Hendrik den Zeevaarder. In 1415 bereikte men kaap Bojador, in 1419 Madeira; vervolgens werden de reeds bekende Canarische en de Azorische eilanden bezet. Later leerde men de Kaap-Verdische eilanden en de goudkust kennen, en in 1486 ontdekte Bartholomeüs Diaz de Stormkaap (Kaap de Goede Hoop). Sedert werden onder koning Johan II geen pogingen tot verdere ontdekkingen gedaan. Eerst op de tijding van Columbus' tochten en ontdekkingen vernieuwde koning Emanuel de Groote de poging, om over zee naar de Oost-Indiën te komen. Die weg werd gevonden door Vasco de Gama, die in 1498 te Calicoet, op de kust van Malabar, landde. De Portugeezen sloten daar met de kleine vorsten, die in onmin met elkaar leefden, verbonden, waarbij deze het oppergezag van Portugal erkenden, en de uitstekende onderkoningen Frans van Almeida en Alfonsus d'Albuquerque bevestigden door een reeks van forten en handelsfactorijen (van de Oostkust van Afrika tot het schiereiland Malakka en de Molukken) de Portugeesche heerschappij in Oost-Indië, waarvan Goa het middelpunt was; de vloeten der Portugeezen beheerschten alle zeeën van West-Afrika tot de Zuidzee. d'Albuquerque stierf vergeten in 1515. Spoedig strekten zich hun bezittingen zelfs tot de kust van China uit, waar hun Macao werd afgestaan, en van hier wees een storm hun den weg naar Japan (Nieuw-Guinea, Nieuw-Holland, 1540), dat zijn havens bereidwillig voor den invoer van Europeesche en Indische waren opende en welks bewoners (door Jezuiten, Franciscus Xaverius, 1549—1551) grootendeels tot het Christendom bekeerd werden. Sedert de vereeniging van Portugal met Spanje begonnen de buitenlandsche macht en de buitenlandsche handel zeer spoedig te dalen; de Indische bezittingen werden grootendeels eigendom der Hollanders, die de Portugeezen ook uit Japan verdreven. — Naar Brazilië, dat door Cabral op een tocht naar de Oost-Indiën door een afwijking naar het Westen toevallig ontdekt was (1500), werden eerst later volkplantingen overgebracht.

3) *Vestiging en veroveringen der Hollandsche Compagnieën.*

Toen Philips II van Spanje, door de verovering van Portugal

(1580), ook meester van de Portugeesche bezittingen geworden was, en aan de Hollanders, die tegen de Spaansche heerschappij waren opgestaan, den tusschenhandel in Oost-Indische waren (uit Lissabon) verboden had, gingen deze zelfden naar Oost-Indië (Cornelis Houtman, Olivier van Noort. Aanvankelijk vermeden zij de bezittingen der Portugeezen en landden op de Soenda-eilanden. In 1602 ontstond de Oost-Indische compagnie, een maatschappij, welke in den staat gevestigd, maar daarvan grootendeels onafhankelijk was. Zij handelde in naam van de Staten-Generaal, bezat het recht van oorlog en vrede (in de Indische wateren), benoemde bevelhebbers, wierf krijgsvolk en oefende op haar terrein een bijna onbeperkt gezag uit. Om in alle voorkomende gevallen dadelijk te kunnen voorzien, en opdat de belangen der compagnie in Oost-Indië zelve naar eisch zouden worden behartigd, werd in 1610 de eerste Gouverneur-Generaal benoemd (Pieter Both). Later werd Batavia, op de puin-
hoopen van Jacatra gesticht, de zetel van den landvoogd en het middelpunt van den handel tusschen Europa en Indië (Jan Pietersz. Koen). Spoedig verdrongen de Hollanders de Portugeezen uit de Indische wateren. Zij ontnamen hun de Molukken, Malakka, Ceylon, Celebes, verdreven hen uit Japan, vervolgden hen eindelijk tot op de kust van Malabar en Coromandel, en veroverden daar hun aanzienlijkste plaatsen. Eerst veel later (1778) kwam daarbij een gedeelte van de Westkust van Borneo. — Omstreeks het midden der 17de eeuw ontdekten de Hollanders ook het vasteland van Australië, de eilanden van Diemensland (Tasmania) en Nieuw-Zeeland. In 1621 werd voor den handel op de West-Indiën insgelijks een compagnie opgericht, die zich echter niet tot de West-Indiën bepaalde, maar haar werkzaamheden ook tot Nieuw-Nederland, Brazilië en de Westkust van Afrika uitbreidde en waaraan dezelfde voorrechten als aan de Oost-Indische werden toegekend.

4) De Venetianen Cabot (vader en zoon), die in Engelschen dienst (Hendrik VII) waren, vernieuwden de ontdekkingen der oude Noormannen en landden (1496—98) op de Oostkust van Noord-Amerika (Labrador). Te vergeefs zocht men uit Engeland eene noordelijke doorvaart naar Oost-Indië: Drake eene noordwestelijke, Hudson eene noordoostelijke.

Koningin Elisabeth gaf in 1600 aan een vereeniging van Londensche kooplieden het uitsluitend privilege voor den handel op Oost-Indië. Deze stichtten eenige koloniën op de kusten van Malabar en Coromandel, later ook op de Indische eilanden. Onder Jakobus I namen twee andere Engelsche maatschappijen de kolonisatie van de kust van Noord-Amerika op zich (Virginië).

5) De Franschen breidden hunne bezittingen in Nieuw-Schotland en in Canada uit.

§ 2.

De kerkhervorming.

1) IN DUITSCHLAND.

De voornaamste aanleiding tot de groote kerkhervorming in Duitschland gaf de ontevredenheid over de wijze, waarop de Dominicaner-monnik Johan Tetzel, die op last van aartsbisschop Albrecht van Mainz Duitschland doortrok, aflaten verkocht. Het geld voor die aflaten was door paus Leo X bestemd voor de voltooiing der prachtige St. Pieterskerk te Rome. Dit misbruik noopte Dr. Maarten Luther (geboren te Eisleben 1483, Augustijner-monnik en sedert 1508 hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de pas gestichte hoogeschool te Wittenberg, in 1510 door zijn orde naar Rome gezonden), om den 31 October 1517 aan de slotkerk te Wittenberg vijf en negentig stellingen (theses) aan te plakken (voornamelijk tegen de onwaardige en overdreven aanprijzing van den aflaat), welke hij aanbood tegen iedereen te verdedigen. De paus ontbood hem (binnen 60 dagen) naar Rome, ten einde zich te verantwoorden, maar op voorspraak van den keurvorst Frederik den Wijze en van de universiteit Wittenberg gaf hij toe, dat de zaak in Duitschland, op den toen te Augsburg vergaderden rijksdag, door een pauselijk gemachtigde, den kardinaal Cajetanus, zou worden beslecht. Maar deze kon Luther niet bewegen zijn stellingen onvoorwaardelijk te herroepen, de later gezonden kamerheer Karel van Miltitz kon hem slechts tot de belofte brengen, dat hij over de betwiste leerstellingen zou zwijgen, en ook een geleerde disputatie, welke Dr. Eck, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Ingolstadt, met Luther te Leipzig

hield (1519), bracht geen toenadering te weeg: integendeel verwijderde zich Luther al meer en meer van de leerstellingen der katholieke kerk (uit dien tijd zijn zijn geschriften: „Aan den Christelijken adel van Duitschland” en „Over de Babylonische gevangenschap der kerk”. Op voorstel van Eck verscheen nu een bul, die 41 uit Luthers geschriften afgeleide stellingen als kettersch verwierp, en hem met den kerkelijken ban bedreigde, als hij zijn leer niet binnen 60 dagen herriep. Deze bul, benevens het *ius canonicum* en de geschriften van Eck, werd door Luther buiten de Elsterpoort te Wittenberg (10 Dec. 1520) verbrand, waarop hij en zijne aanhangers nu werkelijk in den kerkelijken ban werden gedaan. Toen Karel V zijn eersten rijksdag te Worms hield (1521), werd ook Luther onder verzekering van vrijgeleide daarheen ontboden, en toen hij weigerde zijn leer te herroepen, in den rijksban gedaan. Doch dit werd door het edict van Worms eerst bekend gemaakt, toen Luther reeds op den Wartburg bij Eisenach was aangekomen, waar hij zich bezig hield met den Bijbel in het Hoogduitsch te vertalen.

Maar reeds had hij de harten des volks voor zich gewonnen, en de rijksridders stelden hun wereldlijke en geestelijke wapenen tot zijn beschikking (Ulrich von Hütten; Frans von Sickingen). Maar zijn trouwste en voortreffelijkste helper bij het geheele werk der hervorming was de geleerde Philips Melanchthon (Schwarzerd).

Toen de onberaden ijver der volgelingen van Luther (Carlstadt e. a.) onlusten verwekte en voornamelijk de te Zwickau ontstane secte der wederdoopers aanleiding tot ergerlijke dwalingen gaf, verliet Luther den Wartburg en gaf aan den eeredienst volgens zijn leer een vasten vorm. Die nieuwe leer vond spoedig belijders, eerst in het keurvorstendom Saksen, in Hessen en in Pruisen, waar de grootmeester der Duitsche orde, Albrecht van Brandenburg, door Luther zelven voor zijn leer gewonnen, en zijn land (Oost-Pruisen) met toestemming van zijn leenheer, den koning van Polen, in een wereldlijk hertogdom herschiep (1525).

Intusschen hadden de boeren in Zwaben en aan den Rijn (de Bundschue in Elzas, de arme Koenraad in Zwaben), die door heerendiensten en nieuwe belastingen zwaar gedrukt werden, Luthers redeneeringen over evangelische vrijheid en gelijkheid ver-

keerd begrepen. In de zoogenaamde twaalf artikelen verlangden zij vrijheid van jacht, van visscherij, van houtkappen, afschaffing van lijfeigenschap en van de nieuwe belastingen, het recht om hun predikers te kiezen, enz. De afwijzing dier eischen verwekte den boerenkrijg (1525), die zich even snel als vernielend uit Zwaben over de Rijnstreken en Frankenland verspreidde. Eenige adellijken werden door de boeren gedwongen hun de verlangde rechten toe te staan. Luthers pogingen tot verzoening mislukten, en toen de vorsten en de Zwabische bond hun welgeoordeerde strijdbenden tegen hen overstelden, moesten de slecht gewapende en ongeoefende boeren voor hen onderdoen, ofschoon dappere ridders, zoo als Götz van Berlichingen met de ijzeren hand, deels gedwongen, deels vrijwillig, hun aanvoerders geworden waren.

Op gelijke wijze leed de opstand des volks in Thüringen schipbreuk, die door den fanatieken wederdooper Thomas Münzer verwekt was. Deze maakte zich in Mühlhausen met behulp van het gepeupel van de regeering der stad meester, plunderde de kloosters, predikte afschaffing van vorsten, heeren en priesters, gemeenschap van goederen en het recht der armen op onderstand van de rijken. Maar de vorsten, die het eerst bedreigd werden (de hertogen van Saksen en Brunswijk en de landgraaf Philips van Hessen), versloegen zijn aanhang, die op den bijstand des hemels rekende, bij Frankenhäusen, en de aanvoerders (ook Münzer) werden gevangen genomen en onthoofd (1525). Deze opstanden maakten wel angstigen en kortzichtigen afkeerig van de hervorming, maar belemmerden haar vorderingen niet, ja zij droegen er zeer veel toe bij, dat aan de gegronde klachten en bezwaren van den minderen man door de hooger geplaatsten zelven te gemoet werd gekomen. Ondertusschen breidde de hervorming zich hoe langer zoo meer uit. Verscheidene vorsten en eenige rijkssteden traden tot de hervorming toe en sloten het evangelisch vorstenverbond van Torgau (1526).

Terwijl buitenlandsche oorlogen het den keizer onmogelijk maakten, den voortgang der hervorming te stuiten of zelfs te storen, voltooide Luther de herschepping der kerk zelve. — De beelden-dienst werd afgeschaft, eveneens het misoffer en het coelibaat (Luther zelf trad in 1525 in den echt met de non Katharina van

Bora) en tevens Hoogduitsche prediking en kerkgezag ingevoerd. Christelijke kerken werden opgericht, de Catechismus van Luther bevatte de grondstellingen der nieuwe leer, de goederen en inkomsten der kerk werden met nauwgezetheid in het belang van kerk en school besteed. De vorsten, die de hervorming hielpen verbreiden, verkregen natuurlijk ook het kerkelijk opperbestuur.

Bij het uitbarsten van een oorlog met de Turken had Ferdinand, des keizers broeder, een rijksdag te Spiers (1529) bijeengeroepen, deels om hulp tegen de Turken te verkrijgen, deels om de godsdienst-aangelegenheden, althans voorloopig, te regelen. Daar hier het edict van Worms bekrachtigd, en iedere afwijking in kerkelijke of godsdienstzaken tot de eindbeslissing door een algemeene kerkvergadering met nadruk verboden werd, leverden de belijders der nieuwe leer een formeel protest in, naar hetwelk zij in het vervolg den naam van Protestanten verkregen. (Johan de Standvastige, na den dood van Frederik den Wijze, de beschermmer van Luther). In het volgende jaar (1530) keerde de keizer eindelijk naar Duitschland terug, en riep een rijksdag te Augsburg bijeen, om zijn broeder Ferdinand tot Roomsche Koning te doen kiezen (en alzoo de keizerlijke waardigheid in zijn huis te bestendigen), en de kerkelijke aangelegenheden te regelen. Daar dienden de protestanten hun geloofsbelijdenis in, de door Melancthon opgestelde Augsburgsche Confessie (1530).

Van dien tijd af had de hervorming een stellig karakter.

Toen alle pogingen tot hereeniging zonder gevolg bleven, beval een keizerlijk rijksbesluit de opheffing van alle nieuwigheden. Tot de bijeenroeping van een algemeene kerkvergadering moesten allen onvoorwaardelijk tot de leer en de gebruiken der katholieke kerk terugkeeren. Maar de protestantsche vorsten (Philips van Hessen, Johan de Standvastige van Saksen enz.) en rijkssteden (zooals Maagdenburg) verbonden zich te Smalkalden (1531) tot wederkeerige bescherming tegen de maatregelen, welke het rijkskamergericht reeds begon te nemen, en weigerden den keizer alle hulp tegen de Turken. Daardoor was deze wel genoodzaakt bij den godsdienstvrede te Neurenberg (1532) het Augsburgsche rijksbesluit in te trekken en te bepalen dat er tot de bijeenkomst van het concilie of den eerstvolgenden rijksdag vrede

tusschen den keizer en de standen zou zijn. Van hun kant be-
loofden de protestanten den keizer hulp tegen de Turken.

Spoedig werd de rust andermaal door de wederdoopers ge-
stoord. Deze reeds bij het begin der hervorming ontstane secte,
die met de uitwendige vormen van den godsdienst de grondslagen
der burgerlijke maatschappij dreigde te vernietigen, scheen sedert
den dood van Thomas Münzer uitgeroeid te zijn, toen zij plotse-
ling te Munster op een schrikbarende wijze weder voor den dag
kwam. Eerst had haar leer daar door den prediker Rottmann
ingang gevonden, met wien de bisschop in 1531 een soort van
godsdienstvrede had gesloten. Maar een profeet dier secte, de
bakker Jan Matthijsz. uit Haarlem, kwam met zijn trouwsten
apostel Jan Beukelszoon (vroeger kleërmaker, later kastelein en
dichter) uit Leiden (1535) naar Munster; zij verdreven met hun
aanhangers de overheden, voerden gemeenschap van goederen in,
en maakten zich meester van de stad, die nu het tooneel der
ongehoordste losbandigheden en misdaden werd. Nadat Matthijsz.
bij een roekeloozen uitval uit de stad, die door den bisschop
belegerd werd, gesneuveld was, werd Beukelszoon tot koning van
het „nieuwe Sion” uitgeroepen. Deze zond zijn apostelen naar
alle kanten, en voerde nevens de gemeenschap van goederen ook
polygamie in. De bisschop, door eenige vorsten ondersteund,
veroverde de uitgehongerde stad; Beukelszoon met zijn volgelingen
Knipperdolling en Krechting werden na schrikkelijke folteringen
ter dood gebracht, en de katholieke godsdienst werd in de stad
hersteld.

Nadat Karel met Frankrijk vrede, en met de Turken een
wapenstilstand gesloten had, trachtte hij ook de eenheid in
Duitschland te herstellen. Het algemeen concilie, waarvan
men zoo veel gesproken had, werd eindelijk kort voor Luthers
dood († 1546) te Trente geopend. Maar daar de protestanten
begrepen, dat de meerderheid der vergadering uit tegenstanders
der nieuwe leer zou bestaan, weigerden zij, op Luthers raad, het
te bezoeken, en verlangden een concilie van de Duitsche natie.

Toen de beide hoofden van het Smalkaldisch verbond, de keur-
vorst (Johan Frederik) van Saksen en de landgraaf Philips van
Hessen, den landvrede herhaaldelijk verbroken hadden, deed Karel
hen in den ban, en begon, verbonden met den paus en met den

hertog van Beieren en geholpen door den Lutherschen hertog Maurits van Saksen, die hij door de belofte der keurvorstelijke waardigheid voor zich had weten te winnen, den S m a l k a l d i s c h e n O o r l o g (1547). De besluitelooze vorsten volgden tot hun eigen nadeel niet den raad van hun voortvarenden veldheer Schärtlin op, die aan 's keizers Italiaansche troepen den toegang tot Duitschland wilde beletten. De keurvorst van Saksen werd door den keizer en Alva bij Mühlberg aangevallen (1547), gevangen genomen en gedwongen de keurvorstelijke waardigheid en de meeste zijner landen aan hertog Maurits af te staan. (Capitulatie van Wittenberg). Zoo ging de keurvorstelijke waardigheid voor altijd uit de linie van Ernst op die van Albert over (m. z. pag. 17). Uit die deelen van het keurvorstendom, welke Maurits aan de kinderen van den gevangen keurvorst moest overlaten (Weimar, Jena, Gotha, Eisenach, Coburg), zijn later de tegenwoordige Saksische hertogdommen ontstaan. Ook de landgraaf onderwierp zich aan den keizer; te Halle wierp hij zich aan de voeten van den keizer, bad om vergiffenis, en behield zoo zijn landen, doch moest, even als de keurvorst, den keizer als gevangene (naar de Nederlanden) volgen. Alzoo was Karel, zoo hij meende, op het toppunt van macht en luister aangekomen, en wilde hij den protestanten het *Interim* (priesterhuwelijk en het gebruiken van den beker bij het avondmaal geoorloofd, maar behoud van de katholieke leer en kerkordening) opdringen (1548). Toen evenwel de keurvorst Maurits den keizer te vergeefs gesmeekt had zijn schoonvader, den landgraaf van Hessen, uit zijn gevangenschap te ontslaan, ging hij in stilte tot de partij zijner geloofsgenooten over, en sloot een verbond met Hendrik II van Frankrijk, die de tot het rijk behoorende Lotharingsche bisdommen Metz, Toul en Verdun bezette. Door den keizer, die van zijn ommekeer nog onbewust was, met de tuchtiging der stad Maagdenburg belast, die het *Interim* niet had willen aannemen, sloot hij een capitulatie met deze stad, maar behield onder eenig voorwendsel het leger nog onder zijn bevel. Toen nu Hendrik II in Lotharingen was binnengevallen, en de Turken een inval in Hongarije deden, brak hij naar het Zuiden van Duitschland op. Men beschuldigde den keizer, die zich te Innsbruck bevond, van herhaalde schending zijner vroeger gesloten overeenkomsten en

van onderdrukking der vrijheid van het rijk, en Maurits wilde hem gevangen nemen. Ter nauwernood had Karel tijd des nachts naar Villach in Karinthië te vluchten. Zijn broeder Ferdinand, die de hoop, om de beide godsdienstige partijen door een concilie te vereenigen, had opgegeven, bracht het verdrag te Passau tot stand (1552); daarbij werd aan de belijders der Augsburgsche confessie vrije uitoefening van hun godsdienst, tot op een algemeen rijksdag, toegestaan, en de nog gevangen landgraaf in vrijheid gesteld; ook de keurvorst, dien de keizer reeds bij zijn vertrek van Innsbrück uit de gevangenis ontslagen had, werd van den rijksban ontheven, en als hertog van Saksen hersteld.

FREDERIK II de Zachtmoedige, keurvorst,
1428—1464.

ERNESTUS, keurv. † 1486.		ALBERT, † 1500.	
FREDERIK de Wijze, keurv. † 1525.	JOHAN de Standvastige, keurv. † 1532.	GEORG. † 1539.	HENDRIK. † 1541.
	JOHAN FREDERIK, keurv. tot 1547, † 1552.	MAURITS, keurv. 1547—1553.	

De poging des keizers, om Metz te herwinnen, bleef zonder gevolg, en de tot 1556 voortgezette oorlog eindigde met een wapenstilstand (te Vaucelles); daardoor werd Duitschland inderdaad vernederd, dewijl de Franschen in het bezit van hun buit bleven, dien zij door misleiding der Duitsche vorsten verworven hadden. Op dat voetspoor is de Fransche veroveringszucht bijna driehonderd jaren voortgegaan.

De beloofde rijksdag werd in 1555 door Karels broeder, den Roomsche koning Ferdinand, te Augsburg geopend, en bij den Augsburgschen godsdienstvrede werd aan katholieken en protestanten (belijders der Augsburgsche confessie) gelijke vrijheid verzekerd; aan de rijksstenden werd het *ius reformandi* toegekend, aan de overige onderdanen het recht om het land vrij te verlaten en zich elders te vestigen; alleen over het zoogenaamde Pütz, N. Gesch.

geestelijke voorbehoud (*reservatum ecclesiasticum*) of de vordering der katholieken, dat geestelijke rijksstanden, die tot den protestantschen godsdienst overgingen, hun ambt en de daaraan verbonden inkomsten zouden verliezen, kon men het niet eens worden. De aanhangers van Zwingli en de belijders der leer van Calvijn waren van dezen vrede uitgesloten.

Het concilie te Trente, dat met twee vrij langdurige tusschenpoozingen achttien jaren duurde (1545—1563), kon evenmin als vroegere vergaderingen de in de kerk ontstane scheuring heelen. Reeds in de eerste zittingen werden de door de protestanten voorgestelde hervormingen afgewezen en de punten van geschil in den geest der oude leer beslist. Op den katholieken godsdienst oefende dit concilie in zijn vijf en twintig zittingen grooten invloed uit; maar in plaats van de partijen tot elkander te brengen, maakte het de bestaande kloof nog breder. Sedert dien tijd werd het een der voornaamste bemoeiingen van de orde der Jezuïeten, om de besluiten dier vergadering overal te handhaven, en de uitbreiding van het protestantisme zooveel mogelijk tegen te gaan. Deze orde was in 1534 door een Spaansch edelman, Ignatius de Loyola, gesticht, en breidde zich tot de helft der 18de eeuw over al de katholieke landen van Europa (in Duitschland sedert 1552) en over Spaansch-Amerika uit. Haar pogingen, om het Brahmaïsme en de leer van Boeddha in Azië te verdringen, hadden weinig succes. De generaal der orde, alleen van den paus afhankelijk, resideerde te Rome, onder hem stonden superieuren en rectoren der provinciën en kreitsen, professi, coadiutores, scholastici, broeders. Haar leden oefenden als predikers, biechtvaders en onderwijzers der jeugd een grooten invloed uit (*reservatio mentalis*).

2) BUITEN DUITSCHLAND.

Ulrich Zwingli (geb. 1484), prediker te Einsiedeln en later te Zurich, vond, evenals Luther, in den aflaathandel van den minderbroeder Samson aanleiding, om tegen sommige gebruiken in de Roomsche Kerk te ijveren. Spoedig volgden hevige aanvallen op het coelibaat der geestelijken, de mis en de beelden der heiligen, van welke aanvallen zijn aanhangers aldra tot dadelijkheden over-

gingen. In het wezen zijner leer week Zwingli van Luther af in het begrip omtrent het avondmaal, daar deze beweerde dat Christus werkelijk daarbij tegenwoordig was, gene dat brood en wijn het lichaam en bloed van Christus slechts symbolisch aanduidden. Een godsdienstgesprek tusschen Luther en Zwingli, op verzoek van Philips van Hessen te Marburg gehouden (1529), bleef zonder resultaat.

Tusschen de katholiek gebleven en de hervormde kantons kwam het na veelvuldige wrijvingen tot een openlijken strijd. De inwoners van Zurich werden (1531) bij Kappel door de katholieke kantons verslagen, en Zwingli sneuvelde op het slagveld. Het gevolg van deze overwinning der katholieken was, dat de nieuwe leer in vele streken, waar zij reeds heerschte, uitgeroeid werd. Spoedig verspreidde zich de hervormde leer ook over het Fransche gedeelte van Zwitserland, en Genève werd haar hoofdzetel door

Johan Calvijn (in 1509 te Noyon in Picardië geboren). Deze hield zich na zijn verdrijving uit Frankrijk meestal in Genève op, en verkondigde een leer, die in haar wezen op verschillende punten van de dogma's (voorbeschikking, avondmaal) en door de op de souvereiniteit der gemeente berustende regeling der kerk van Luther en Zwingli afweek. De roem zijner geleerdheid lokte een menigte leerlingen (Theodorus Beza) uit Frankrijk, Duitschland, Nederland en Engeland naar Genève (universiteit sedert 1558), en deze verkondigden zijn stellingen bij hun terugkomst in het vaderland. Naar **Nederland**, dat om zijn ligging en zijn uitgebreiden handel voor de nieuwe leer licht toegankelijk was, kwamen vele Calvinisten uit Frankrijk. De pogingen van Philips II, om er de alleenheerschappij van het katholicisme te herstellen, leden schipbreuk.

De noordelijke helft van Duitschland, benevens Wurtemberg, de drie Skandinavische rijken, Pruisen en Lijfland traden tot de Augsburgsche confessie toe, een gedeelte van Zwitserland nam Zwingli's leer aan. In Engeland en Schotland (John Knox, 1560) vond de leer van Calvijn, die ook in Frankrijk vele aanhangers had, Hugenoten genaamd, meer bijval. In Engeland viel Hendrik VIII, vroeger de bitterste vijand van Luther, van Rome af en liet zich zelf tot opperhoofd der Engelsche kerk verklaren (Thomas Morus). De hervorming van den godsdienst werd eerst

voltooid onder Elizabeth. Maar al spoedig verdeelden zich de protestanten in verschillende secten, en wel: a) de bisschoppelijke of anglicaansche kerk, welke de bisschoppen behield; b) de Presbyterianen, een streng calvinistische secte, die het oppergezag der bisschoppen verwierp, en slechts oudsten (Presbyters) als opperhoofden erkende. In later tijd kwamen hierbij nog c) de Independenten, die ieder gemeente als een kerk beschouwden, welke van de heerschappij van bisschoppen en synoden vrij moest zijn, en als algemeen menschelijk recht verlangden, God naar de inspraak van het geweten te mogen dienen, zonder aan kerkelijke symbolen gebonden te zijn.

De Engelsche regeering deed herhaalde pogingen, om ook in Ierland, dat sedert 1603 geheel aan de Engelsche kroon onderworpen was, het protestantisme met geweld in te voeren, doch zonder gunstig gevolg. In de verbeurdverklaring van uitgestrekte provinciën en het vestigen van Engelsche koloniën in Ierland vonden Elizabeth en meer nog Jacobus I een meer afdoend middel, om de godsdienstvrijheid te onderdrukken. Doch ondanks deze gruwzame verdrukking bleven de Ieren hun godsdienst getrouw.

Van Duitschland breidde de hervorming zich uit over de landen, die op de oostelijke grens gelegen waren: Polen, Lijfland, Hongarije en Zevenburgen.

§ 3.

Duitschland, 1493—1648.

1) MAXIMILIAAN I, 1493—1519.

Maximiliaan, de eerste Roomsche koning, die den keizerstitel aannam, zonder door den paus gekroond te zijn, stelde zich, toen hij zijn vader Frederik III in de regeering opvolgde, voornamelijk drie zaken ten doel: het beoorlogden der Turken, de herstelling van het aanzien der keizers in Duitschland en Italië, en de uitbreiding der bijzondere bezittingen van het Oostenrijksche huis. Maar de uitvoering van het eerste plan leed schipbreuk op de weinige deelneming, die hij bij zijn onderdanen vond, en de menigvuldige

verwikkelingen, die zich in Italië opdeden, toen hij zich in de aangelegenheden van dat rijk had gemengd. De macht der Turken groeide integendeel zoozeer aan, dat zij voor zijn nakomelingen de gevaarlijkste naburen werden. De invloed der keizers leed door twee omstandigheden: door de wanorde, die in Duitschland zelf heerschte, en door het streven der Italiaansche vorsten, zich van den keizer en het rijk onafhankelijk te maken. De standen zelve noopten hem tot de herstelling van rust en orde in Duitschland en ondersteunden hem daarin. Zij weigerden iedere hulp tegen buitenlandsche vijanden, alvorens vrede, recht en orde in het land zelf hersteld waren. Daarom werd op den rijksdag te Worms (1495) tot onbepaalde opheffing van het vuistrecht besloten en een eeuwige landvrede afgekondigd; wie dien verbrak, zou met den rijksban gestraft worden; in plaats van door het vuistrecht, zouden de oneenigheden der onmiddellijk van het rijk afhankelijke vorsten in het vervolg door een rijkskamergericht worden beslist. Daarmede verdween het aanzien van het veemgericht, dat buitendien reeds in verval was geraakt. De zetel van het kamergericht was aanvankelijk te Frankfort, daarna te Spiers en later te Wetzlar (tot 1806). Om den landvrede beter te handhaven, en aan de uitspraken van het kamergericht gemakkelijker uitvoering te geven, verdeelde Maximiliaan op een rijksdag te Keulen het geheele rijk in tien kreitsen. In ieder kreits werd een voorzitter met eenige raadsheeren geplaatst, om voor de handhaving van den landvrede te waken, en om de uitspraken van het kamergericht uit te voeren.

Desniettemin barsten er nog overal in 't land onlusten uit; sommige ridders (Frans v. Sickingen, Götz v. Berlichingen) zetten den strijd tegen vorsten en steden voort, en de zwaar geplaagde boeren sloten verbonden tegen den adel.

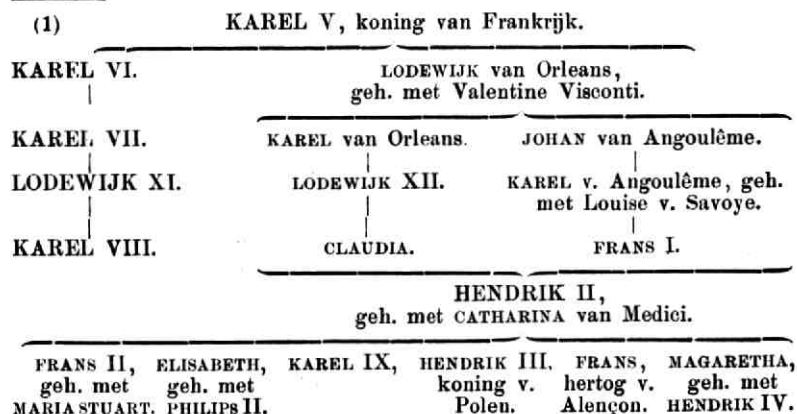
In Italië deed de jonge koning Karel VIII van Frankrijk, als erfgenaam van het huis Anjou en geroepen door Savonarola, een eerste, maar door geen duurzame uitkomsten bekroonde poging, om Napels te winnen.

Zijn opvolger Lodewijk XII deed behalve de oude aanspraken der kroon op Napels ook nog persoonlijke rechten op het hertog-

dom Milaan gelden; hij eischte dit als de (1) kleinzoon van Valentine Visconti, hoewel bij de beleening der Visconti's met Milaan de vrouwelijke lijn uitdrukkelijk uitgesloten was. Het viel hem niet moeilijk, om, bijgestaan door de Venetianen, zich in 't bezit daarvan te stellen, daar de in Milaan regeerende, maar gehate hertog Lodewijk Sforza, Moro genaamd, naar Duitschland was gegaan, om bij keizer Maximiliaan, met wien hij verwant was, hulp te zoeken.

Wel gelukte het Lodewijk Moro, aan het hoofd van Zwitsersche huurlingen, om aan de algemeen gehate Franschen Milaan spoedig weder te ontnemen, maar hij werd door zijn huurlingen verlaten, op verraderlijke wijze gevangen genomen, en stierf in Frankrijk in de gevangenis.

Toen Lodewijk, na Moro's val, zich in het veilige bezit van Milaan achte, ondernam hij ook de herovering van Napels. Den hevigsten tegenstand vreesde hij van den kant van Ferdinand den katholieke van Arragon, den oom van den koning van Napels. Daarom verbond hij zich met hem tot een gemeenschappelijke verovering. De door dit verbond verraste koning (Frederik II) werd weldra door zijn partij verlaten en naar Frankrijk gebracht, waar hij in 1504 stierf. Maar de Franschen en Spanjaarden kregen twist over de verdeeling van den buit, de Spaansche veldheer Gonzalvo van Cordova versloeg de Franschen en noodzaakte Lodewijk XII afstand te doen van Napels, dat nu 200 jaren (tot 1713) in het bezit van Spanje bleef. Daarentegen werd Lode-

wijk XII bij het verdrag van Blois door Maximiliaan in 1504 met Milaan beleend.

Maar toen Lodewijk ook Genua aanviel, dat vroeger van Milaan was afhankelijk geweest, wilde Maximiliaan, op uitnoodiging van paus Julius II (sedert 1503), hem den oorlog aandoen, maar de Venetianen beletten hem den doortocht door het land.

Dat eischte wraak, en alles keerde zich thans tegen Venetië. In 1508 sloten Maximiliaan, de paus en Ferdinand van Spanje de ligue te Kamerijk tot vernietiging der machtige republiek. Deze geraakte wel, niet door den in geldnood verkeerenden keizer, maar door Frankrijk in groot gevaar; maar er kwam uitkomst, toen in 1511 Ferdinand en de paus, beducht voor de wassende macht der Franschen, tegen hen de heilige ligue sloten, waarbij zich ook Hendrik VIII van Engeland en de Zwitsers voegden. Hoewel de Franschen in 1512 bij Ravenna overwonnen, verloren zij echter door den slag bij Novara (tegen de Zwitsers) Milaan, dat aan Maximiliaan Sforza werd gegeven. Ook keizer Maximiliaan sloot zich thans bij de vijanden van Frankrijk aan en viel met Hendrik VIII in 1513, na de overwinning bij Guinegate, in het noorden van dat land. Maar in hetzelfde jaar stierf paus Julius II, wiens plan om de vreemdelingen geheel uit Italië te verdrijven volkomen mislukt was; zijn opvolger Leo X sloot vrede met Frankrijk, en bemiddelde ook den vrede met Venetië. Hem volgde Ferdinand de katholieke, die Napels en Navarra ontving, daarna Hendrik VIII, en zoo moest ook Maximiliaan, door al zijn bondgenooten in den steek gelaten, in 1514 vrede sluiten.

Het best slaagde Maximiliaan in zijn derde plan, de uitbreiding van de macht van zijn eigen huis, daar hij voor zijn nakomelingen zeer voordeelige huwelijken wist te sluiten. Zijn zoon Philips deed hij in den echt treden met Johanna, de (later waanzinnig verklaarde) dochter van Ferdinand den katholieke en erfgename van Castilië. Hun zoon Karel werd na den dood van Ferdinand den katholieke koning van het (sedert dien tijd tot één rijk vereenigde) Spanje en de daartoe behoorende landen in en buiten Europa. Zijn tweeden kleinzoon Ferdinand deed Maximiliaan in het huwelijk treden met de zuster (Anna) van den laatsten koning van Bohemen en Hongarije (Lodewijk II), waardoor deze beide rijken voor altijd aan Oostenrijk kwamen.

2) KAREL V, 1519—1556.

Na Maximiliaans dood dongen zijn kleinzoon Karel I, koning van Spanje en Napels, en Frans I, koning van Frankrijk, naar den troon. Deze laatste vertrouwde daarbij op den roem zijner krijgsdaden, zijn vriendschap met den paus, die voor een te groote uitbreiding van de macht van Habsburg beducht was, en zijn verbonden met sommige Duitsche vorsten; ook beloofde hij aan de keurvorsten zeer aanzienlijke geldsommen en krachtige hulp tegen de Turken. Maar door geld en beloften werden de keurvorsten tot andere gedachten gebracht, zoodat Karel (vooral op raad van den keurvorst Frederik den Wijze van Saksen) aan den vreemdeling voorgetrokken en met eenparige stemmen tot keizer verkozen werd. Karel moest een verkiezings-capitulatie onderteekenen, welke o. a. inhield, dat de keizer slechts met goedvinden der keurvorsten een oorlog mocht beginnen of een deel van 't rijk afstaan, dat hij geen vreemd krijgsvolk in Duitschland brengen mocht, geen rijksdag buiten de grenzen kon bijeenroepen en geen belastingen mocht uitschrijven zonder de inwilliging der keurvorsten. Door de vereeniging der Spaansche met de Duitsche kroon werden Frankrijks grenzen aan drie kanten door dezelfde reusachtige macht bedreigd.

Over den Rijksdag te Worms z. m. bl. 12.

KARELS OORLOGEN.

Eerste Oorlog met Frans I (1521—1526). De oorlog tusschen de beide mededingers naar de keizerskroon, die tevens de twee machtigste vorsten van Europa waren, brak uit, toen Karel de aanspraken van het huis Habsburg op het hertogdom Bourgondië (dat Lodewijk XI aan Karels grootmoeder ontnomen had) hernieuwde, en met paus Leo X een verbond sloot tot verdrijving der Franschen uit Italië. Deze verloren door de besluiteloosheid van hun aanvoerder (Lautrec), die de vereeniging der pauselijke, Zwitsersche en keizerlijke troepen niet belett'e en derhalve geslagen werd, het hertogdom Milaan, dat aan hertog Frans Sforza gegeven werd. Wel is waar gelukte het Frans I een gedeelte van het hertogdom te heroveren, maar weldra zagen zich de Franschen tot den terugtocht genoodzaakt, waarop ook

Bayard, *de ridder zonder vrees en blaam* (le chevalier sans peur et sans reproche)" sneuvelde. De Connétable van Bourbon, die door de moeder van Frans, Louise van Savoye, beleedigd was, ging tot den keizer over, en op zijn raad deed het keizerlijk leger een inval in het Zuiden van Frankrijk, die echter mislukte. Frans maakte van dat tijdstip gebruik, om een laatste poging tot herovering van Milaan te doen. Hij trok zelf naar Italië, nam Milaan in, bijna zonder eenigen tegenstand te ontmoeten, en hield zich vervolgens met de belegering van het versterkte Pavia bezig. Intusschen was uit Duitschland een nieuw leger tot ontzet der stad aangerukt, en dit behaalde bij Pavia eene volkomene overwinning (1525). Frans zelf werd gevangen genomen, en moest bij het verdrag te Madrid (1526) van zijn aanspraken op Italië en van het hertogdom Bourgondië afstand doen, en bij zijn ontslag uit de gevangenis zijn zonen als gijzelaars achterlaten. Nauwelijks was hij weder in vrijheid, of hij verklaarde dat hij een verdrag wilde noch kon houden, dat hem door geweld was afgeperst, en sloot met den paus (Clemens VII) en de overige op Karels macht jaloersche mogendheden (Engeland, Venetië, Florence, Sforza) de zoogenaamde heilige ligue tot bevrijding van Italië van de keizerlijke heerschappij. Zoo ontstond:

De tweede oorlog tusschen Karel en Frans (1527—1529).

De keizerlijke veldheer Karel van Bourbon voerde zijn losbandig en plunderziek leger, omdat hij het niet betalen kon, tegen Rome, en vereenigde zich onderweg met 12,000 Duitsche soldaten, welke Frundsberg uit eigen middelen geworven en naar Italië gevoerd had. Rome werd stormerderhand ingenomen, en daar de opperbevelhebber zelf bij het beklimmen van den muur gesneuveld was, volgde een in die dagen bijna weergalooze plundering, waarbij zich de Spanjaarden door hebzucht, wreedheid en gruwelen van allerlei aard geducht maakten. De paus werd in den Engelenburg belegerd, tot dat hij een verdrag aannam, dat hem zware schattingen oplegde, en hem dwong een concilie tot hervorming en herstelling der eenheid in de kerk bijeen te roepen. Koning Frans I, wiens veldheer Lautrec in het volgende jaar het koninkrijk Napels, met uitzondering der hoofdstad, snel veroverd, maar ook spoedig weder verloren had (Andreas Doria herovert Genua en voegt zich bij den keizer; pestziekte; Lautrec sterft van verdriet),

HET HUIS HABSBURG IN DUITSCHLAND EN SPANJE.

FERDINAND de Katholieke, koning van Aragon, Sicilië en Sicië, later van ook Napels en Navarra, † 1516.		ISABELLA van Castilië, † 1504.		1) MAXIMILIAAN I, geh. met a) Maria van Bourgondië, koning van Bohemen en Hongarije. b) Bianca Maria Sforza v. Milan.	
Isabella, geh. † 1498.	Johan, † 1497.	JOHANNA de Maria.		Catharina, Philips de schoone, Anna, Lodewijk II, geh. m. Margaretha Kankuninge, † 1555. v. Portugal, d. v. Maximil. en Maria.	
Michael, Eleonora, 2) KAREL (I) V, geh. † 1500. 2de gemalin van Frans I.		Elizabeth, † 1536. 3) FERDINAND I, Catharina † 1578. Maria geh. met Isabella van Portugal.		geh. met Christian II, v. Hongarije. v. Hongarije.	
Philips II van Spanje, gehuwd (voor de 2de maal) met Maria van Engeland.		Margaretha, landvoogdes der Nederlanden.		Don Juan d' Austria.	
Don Carlos. Philips III.		5) RUDOLF II. 6) MATTHIAS. Max. Albrecht.		4) MAXIMILIAAN II. Ferdinand. Karel.	
Anna, gemalin van Lodewijk XIII.		Philips IV.		Maria Anna.	
Lodewijk XIV.		Maria Theresia. Margaretha Theresia. Karel II.		8) FERDINAND III.	
Lodewijk XIV.		I		9) LEOPOLD I, gehuwd met 1) Marg. Theresia v. Spanje. 2) Eleonora v. d. Palts.	
Lodewijk, dauphin, † 1711.		Maria Antonia, geh. met		2) JOZEF I, 11) KAREL VI (III van Spanje, 1704—1711).	
Lodewijk, hert. v. Bour-Philips V.		Maximil. van Beieren.		3)	
Lodewijk XV.		Joseph Ferdinand, erfgenamen d. Spaansche monarchie, † 1699.		12) MARIA THERESIA gemalin van Frans I, hert. van Lotharingen, en later van Toskane.	
		Karel Albert, (keizer Karel VII). 1742—45.		13) JOZEF II, † 1790.	
				14) LEOPOLD II, † 1792.	
				15) FRANS II, † 1835.	

NB. De cijfers 1—15 staan voor de namen der duitse keizers (met uitzondering van Karel VII).

kreeg bij den (door Karels tante Margaretha van Oostenrijk, en de moeder van Frans, Louise van Savoye, tot stand gebrachten) zoogenaamden damesvrede te Kamerijk (1529) Bourgondië terug, maar liet alle aanspraken op Italië en Vlaanderen varen. Daarop kwam Karel zelf naar Italië, en ontving, tot teeken der verzoening, te Bologna uit handen van den paus de Lombardische en de keizerskroon. Hij was de laatste in Italië gekroonde keizer.

Ten gevolge van zijn langdurige (achtjarige) afwezigheid uit Duitschland en van de oorlogen met Frans I en den paus kon Karel de uitbreiding der kerkhervorming niet met kracht tegen gaan, en ook zijn broeder, die zich daarmede belast had, werd daarin evenzeer verhinderd door den

Oorlog met de Turken (1526—1532).

Sultan Soliman II (1520—66) beschouwde de uitbreiding van den Islam als zijn duursten plicht. In 1521 veroverde hij eerst Belgrado; vervolgens moesten de Johanniters na dapperen tegenstand Rhodus overgeven, waarna zij door Karel V op Malta werden opgenomen. In 1526 viel Soliman, op uitnoodiging van Frans I, in Hongarije.

Lodewijk II, koning van Hongarije en Bohemen, werd in den slag bij Mohacz (1526) verslagen en stikte op de vlucht in een moeras onder zijn paard, dat op hem was nedergestort. Hij werd opgevolgd door zijn zwager, den aartshertog Ferdinand, broeder van Karel V, en wel in het bestuur der beide rijken, die ook vroeger reeds eenmaal onder de heerschappij van keizer Albrecht II vereenigd waren geweest. In Bohemen en de daarbij behorende landen, Silezië, Moravië en de Lausitz, werd Ferdinand ook door de keus der standen erkend, maar in Hongarije was Johannes van Zapolya, de Woiwode van Zevenburgen, gekozen. Ferdinand verdreef wel is waar zijn mededinger door een nederlaag bij Tokay naar Zevenburgen, maar deze vond bescherming bij sultan Soliman II, die in 1529, vóór het sluiten van den vrede te Kamerijk, den oorlog vernieuwde, in de hoop van de tegenstanders van Karel V nog in vollen oorlog tegen dezen te vinden. Hij trok (met 250,000 man) onder schrikkelijke verwoestingen en bijna zonder tegenstand te ontmoeten door Hongarije, en sloeg het

beleg voor Weenen. Maar zijn vruchteloze pogingen om de stad stormenderhand in te nemen, de tijding dat er een leger in aantocht was om haar te ontzetten, en het gevorderde jaargetijde noopten hem na drie weken dit beleg op te breken. Bij zijn terugkeer naar Ofen gaf hij aan zijn beschermeling de zoogenaamde kroon van den heiligen Stefanus, welke hem in handen gevallen was, en Johannes bleef koning van Hongarije onder Turksch oppergezag. Evenwel zag de Sultan van zijn lievelingsplan, om den islam over de geheele wereld uit te breiden, nog niet af, en verscheen, op de godsdiensttwisten in Duitschland steunende, in 1532 (wederom met 250,000 man) op nieuw in Hongarije; maar de keizer had intusschen door den godsdienstvrede van Neurenberg ook van de Protestanten hulp gekregen (m. z. pag. 14), en een wel uitgerust leger bijeengebracht. Deze onverwachte omstandigheid, gevoegd bij den zeer grooten tegenstand, dien Soliman reeds bij het beleg van kleine plaatsen ondervond, bewoog hem, vooral ook na de berichten van Doria's overwinningen in de Ionische zee, tot een spoedigen terugtocht.

Over de rijksdagen te Spiers en Augsburg z. m. pag. 14.

Karels tocht tegen Tunis (1535).

Muley Hassan, vorst van Tunis, was door Heyrädin Barbarossa, leenman van Soliman II en aanvoerder van zeeroovers, die zich reeds vroeger in Algiers genesteld had, verdreven geworden. Heyrädin maakte de kusten van Spanje en Zuid-Italië onveilig, en overwon de hospitaalridders, aan welke Karel, na het verlies van Rhodus, Malta, Gozzo en Tripoli in Afrika in leen had afgestaan, onder voorwaarde dat zij bestendig oorlog zouden voeren tegen de ongeloofigen en de zeeroovers. Daarom landde Karel met een Spaansch-Italiaansche vloot van 420 schepen, bestormde Goletta, de voornaamste vesting van Heyrädin, sloeg met zijn leger het beleg voor Tunis, veroverde de stad, voornamelijk door de hulp der zich daar bevindende Christenslaven, die uit hun gevangenissen waren losgebroken, gaf het binnenland aan Muley Hassan terug, en behield voor zich zelve Goletta en de kust.

Derde oorlog met Frans I (1536—1538).

Toen Frans Sforza van Milaan kinderloos gestorven was en den keizer tot zijn erfgenaam benoemd had, hernieuwde Frans I zijn aanspraken op Milaan, trok onverwijd Savoye en Piemont binnen en sloot een verbond met den Sultan van Turkije, om den keizer gemeenschappelijk te beoorlogen. Karel viel met twee legers in het Zuiden van Frankrijk, doch hij moest, daar (ten gevolge van den raad van den Connétable Montmorency) Provence geheel verwoest was geworden, wegens gebrek aan levensmiddelen terugkeeren, en sloot door bemiddeling van paus Paulus III met Frans een wapenstilstand te Nizza (1538), waarbij ieder behield, wat hij op dat oogenblik bezat (dus Frans een deel van Savoye en Piemont). Karels zoon Philips verkreeg Milaan (1540).

Karels tocht tegen Algiers (1541).

Aanleiding daartoe gaven de schrikkelijke rooftochten, welke Algiersche zeeroovers zich op de Spaansche en Italiaansche kusten veroorloofden. Aanhoudende stortregens vrijielden iedere onderneming van het leger, dat geland was, zonder eenigen tegenstand te ontmoeten; tot tweemaal toe vernielde een storm het grootste gedeelte der vloot.

Vierde oorlog tegen Frans I (1542—1544).

In weerwil van de vriendschappelijke verhouding, die tusschen Karel en Frans nu scheen te bestaan (samenkomst te Aigues Mortes; Karels reis naar Gent), was de wapenstilstand van Nizza, welke voor den tijd van 10 jaren gesloten was, niet van langen duur.

De koning van Frankrijk hield den ongelukkigen tocht van den keizer naar Algiers en het gelijktijdig oprukken der Turken tot in Opper-Hongarije voor een gunstige gelegenheid, om met zijn tot nog toe onbevredigde eischen op nieuw voor den dag te komen. Twee zoogenaamde Fransche gezanten (eigenlijk onderhandelaren, die zich heimelijk door Lombardije naar Venetië en Constantinopel moesten begeven) waren door Spaansche troepen vermoord, en daarin vond Frans een gewenschte aanleiding, om den oorlog, in vereeniging met de Turken en met den hertog van Kleef) die

vreesde dat het pas door hem verkregen Gelder hem door den keizer zou ontnomen worden), te hernieuwen. Terwijl de Osmanen Hongarije geheel veroverden, deden de Franschen een inval in de Nederlanden; tevens plunderde en verwoestte een Turksch-Fransche vloot de Westkust van Italië. Nadat Karel eerst den hertog van Kleef (wiens vestingen zich na de inneming en verwoesting van Duren, dat men voor onneembaar gehouden had, overgaven) onderworpen en tot den afstand van Gelder gedwongen had, drong hij door Champagne in de richting van Parijs (tot Soissons) door. Hendrik VIII van Engeland zou, volgens een met den keizer gesloten verdrag, uit het N. W. tegen Parijs oprukken, maar in plaats daarvan belegerde hij Boulogne. Karel geraakte in vrij moeilijke omstandigheden, waaraan een einde gemaakt werd door den vrede te Crespy (1544), waarbij de beide vorsten zich verbonden elkander bijstand te verleen tot het herstellen van de eenheid der kerk, en den oorlog tegen de Turken gemeenschappelijk te voeren; Frans deed wederom afstand van Italië, Karel van Bourgondië, terwijl Karel beloofde den jongsten zoon van Frans met Milaan te beleenen. Frans I en Hendrik VIII zett'en den oorlog voort tot 1546.

Over den Smalkaldischen oorlog en dien met Maurits van Saksen z. m. pag. 16.

Oorlog met Hendrik II van Frankrijk (1552).

Hendrik II beloofde de protestantsche staten tegen den keizer te zullen ondersteunen, en verkreeg daarvoor de bisdommen Metz, Toul en Verdun. Een mislukte poging van Karel, om deze steden te heroveren, werd gevolgd door een wapenstilstand (te Vaucelles) voor vijf jaar.

Karels afstand.

Toen Karel, die zijn krachten voelde afnemen, zag dat al zijn pogingen, om de twee groote in de kerk ontstane partijen te vereenigen, schipbreuk leden, en dat hij de zoo vaak overwonnen Franschen in het bezit moest laten van belangrijke gedeelten van het rijk, gaf hij (te Brussel) Napels, de Nederlanden en in 1556 ook de kroon van Spanje aan zijn zoon Philips over, die reeds in 't bezit van Milaan was; van de keizerskroon deed hij afstand ten

behoefte van zijn broeder Ferdinand, die hem steeds getrouw was gebleven, en betrok in Spanje een woning bij het Hieronymietenklooster Yuste, waar hij zich met godsdienstige oefeningen, muziek, tuinbouw en het vervaardigen van houten uurwerken bezig hield. In zijn afzondering bleef hij levendig belang stellen in staatkundige aangelegenheden, terwijl zijn kostbare hofhouding bewees, dat hij de wereldsche genietingen nog geenszins versmaadde. Hij stierf in 1558.

3) FERDINAND I, 1556—1564.

Hij was door zijn gemalin koning van Bohemen en Hongarije en reeds sedert 1531 Roomsche koning. Ofschoon paus Paulus IV weigerde hem te erkennen, werd hij in de keizerlijke waardigheid bevestigd en bleef het keizerschap van nu af in de Duitsche linie van het huis Habsburg. Hij regeerde verstandig en gematigd; zonder gevolg bleven al zijn bemoeiingen, om de drie Lotharingsche bisdommen, welke Frankrijk in bezit had genomen, met het rijk te hereenigen; en even als vroeger, was gedurende zijn geheel volgend leven de verdediging van Hongarije zijn belangrijkste taak. Nochtans moest hij ten laatste bij een wapenstilstand (1562) aan de Turken alles afstaan wat zij in Hongarije reeds bezaten.

Vruchteloos waren ook zijn pogingen, om de beide groote partijen in de kerk tot elkander te brengen. Zijn natuurlijke zachtmoedigheid en tevens zijn staatkundig belang noopten hem, de protestanten te sparen; maar de invoering van de orde der Jezuiten in het katholieke Duitschland (in Weenen 1552, in Beieren 1556) werkte de reactie in de hand, en door het concilie van Trente werd de hereeniging onmogelijk.

4) MAXIMILIAAN II, 1564—1576.

Ofschoon Maximiliaan zoo verdraagzaam jegens de protestanten was, dat men een tijd lang dacht dat hij zelf tot hun leer zou overgaan, werd hij echter op de rijksdagen onophoudelijk met godsdienstbezwaren bestormd. Daartoe bevatte de godsdienstvrede van Augsburg de kiem in zich. Aan de eene zijde wilde men het recht van reformatie, aan de andere het geestelijk voorbehoud

doen gelden. Daarbij kwam dat de Calvinisten, die in Duitschland hoe langer zoo talrijker werden, van den godsdienstvrede waren uitgesloten, en zodoende niet alleen de katholieken, maar ook de Lutherschen als hun tegenstanders beschouwden. Nog grooter werd die spanning tusschen katholieken en protestanten (hun hardnekkige weigering den Gregoriaanschen kalender aan te nemen) onder zijn werkelozen en droefgeestigen zoon

5) RUDOLF II, 1576—1612.

Reeds dadelijk dwong Rudolf, een zwak en besluiteloos vorst, die in Spanje opgevoed was, de protestanten de Oostenrijksche erflanden te verlaten. Enkele gebeurtenissen en omstandigheden droegen er toe bij den wederzijdschen haat al grooter en grooter te maken.

a) In Aken hadden de protestanten, om hun godsdienst vrij te kunnen uitoefenen, zich van de stedelijke regeering meester gemaakt, maar zij werden (1598) door den keizerlijken ban uit de stad verdreven. — b) Keurvorst Gebhard van Keulen huwde gravin Agnes van Mansfeld en ging tot de calvinistische leer over, zonder overeenkomstig het geestelijk voorbehoud de waardigheid van aartsbisshop neder te leggen. Hij werd door den paus afgezet, en door Ernst, prins van Beieren, dien de meerderheid van het domkapittel in zijne plaats gekozen had, verdreven (1584). De wereldlijke keurvorsten hadden wel bij den keizer de zaak van Gebhard verdedigd, maar feitelijke hulp had hij alleen bij den paltsgraaf Johan Kasimir gevonden. — c) De protestantsche stad Donauwörth werd, omdat men er tweemaal een katholieke processie had gestoord, in den ban gedaan, door den hertog van Beieren veroverd, en van haar onmiddellijke afhankelijkheid van het rijk (*Reichsunmittelbarkeit*) beroofd.

Daar de protestanten bij al die gelegenheden het overwicht der katholieken ondervonden hadden, verbonden zich de meeste protestantsche vorsten, op raad van den calvinistischen keurvorst Frederik IV van de Palts, tot een **Unie** (1608), om hun belangen gemeenschappelijk te behandelen en te verdedigen. Tot deze unie traden ook Straatsburg, Neurenberg en Ulm toe, en tijdens den Gulikschen successie-oorlog knoopte zij zelfs onderhandelingen met

Frankrijk aan. De bevreemde keizer onthief Donauwörth van den rijksban. Tegenover de unie vormde zich de **liga** der katholieke standen, onder leiding van hertog Maximiliaan van Beieren (1609). Zoo stonden dus de hoofden der beide liniën van het huis Wittelsbach, die van Beieren en die van Keurpalts, als aanvoerders der beide godsdienstige partijen tegenover elkander. Daar Rudolf in zijn droefgeestigheid en onverschilligheid het bestuur des rijks aan onverdragelijke gunstelingen overliet, vormde zijn oudste broeder Matthias het plan hem van den troon te stooten en de protestanten door de voorspiegeling van godsdienstvrijheid voor zich te winnen. De keizer stond hem, toen hij dit merkte, Hongarije, Moravië en Oostenrijk af, en schonk, om Bohemen niet insgelijks te verliezen, door den majesteitsbrief aan de drie standen der heeren, der ridders en der koninklijke steden met hun onderdanen volkomen vrije uitoefening van godsdienst (1609). — Guliksche successie-oorlog. Toen de katholieke hertog Jan Willem van Gulik, Kleef en Berg in 1609 gestorven was, maakten Keur-Brandenburg en Palts-Neuburg aanspraak op zijn bezittingen. Zonder er zich aan te storen, dat de keizer in 1610 ten gunste van Keur-Saksen besliste, namen Johan Sigismund van Brandenburg en Wolfgang Willem van Palts-Neuburg (bij het verdrag van Dortmund, 1609) gemeenschappelijk bezit van het land. Toen er van een schikking tusschen deze beide vorsten niets kwam, ging de eerste in 1613 tot de calvinistische, de laatste tot de katholieke kerk over, en beiden trachtten door buitenlandsche hulp (de keurvorst vond die bij Nederland, de katholieke geworden paltsgraaf bij Spanje) de geheele erfenis te bemachtigen. De twist eindigde met het verdrag te Xanten, 1614, waarop eerst in 1666 de formeele verdeeling volgde (Kleef, Mark en Ravensberg bij Brandenburg, Gulik en Berg bij Palts-Neuburg).

Nadat Rudolf ook nog Bohemen aan zijn broeder had moeten afstaan, en de keurvorsten reeds den dag voor de keuze eens Roomschen konings bepaald hadden, stierf hij en werd opgevolgd door

JOHAN III, hertog v. Kleef en graaf v. d. Mark,
 gehuwd met MARIA, erfgename van Gulik, Berg en Ravensberg.

SIBYLLA, gehuwd met	ANNA, gehuwd met	WILLEM, hertog, † 1592.		
JOHAN FREDERIK, keurvorst van Saksen.	HENDRIK VIII v. Engeland.	MARIE ELEONORA, gehuwd met	ANNA, gehuwd met	JOHAN WILLEM, hertog, † 1609.
		ALBERT FREDERIK, hertog van Pruisen.	PH. LODEWYK, paltsgraaf v. Neuburg † 1614.	
		ANNA, gehuwd met	WOLFGANG, paltsgraaf van Neuburg.	
		JOHAN SIGISMUND v. Brandenburg.		

6) MATTHIAS, 1612—1619.

Daar de keizer en zijn broeders geen kinderen hadden, moesten de bezittingen van het Oostenrijksche huis, welke sedert den dood van Ferdinand I verdeeld waren geweest, vroeg of laat in handen komen van zijn neef Ferdinand (hertog van Stiermarken, Karinthe en Krain). Nu reeds deden evenwel de beide broeders van Matthias afstand van hun rechten op de erfopvolging, en zoo werd Ferdinand koning van Bohemen en Hongarije.

DE DERTIGJARIGE OORLOG, 1618—1648.

A. BOHEEMSCHE-PALTSISCHE OORLOG, 1618—1623.

Ofschoon in den majesteitsbrief van Rudolf II het bouwen van protestantsche kerken alleen aan de drie *wereldlijke* standen in Bohemen was toegestaan, maakten desniettemin ook protestantsche onderdanen van Roomsche vorsten (geestelijke standen) voor zich gebruik van deze bevoegdheid. Zoo bouwden zij een kerk in de stad Klostergrab, die tot het aartsbisdom Praag behoorde, en in Braunau, dat onder het bestuur van den abt van Braunau stond. Deze laatstgenoemde kerk werd op bevel van Ferdinand gesloten, de eerste omvergehaald en de deswege ingeleverde klachten vonden geen gehoor. De verbittering klom nog hooger, toen Matthias het bestuur van Bohemen aan tien stadhouders opdroeg, waarvan zeven katholiek waren, en toen zich het gerucht verspreidde, dat een aangaande die geschillen uitgevaardigd keizerlijk bevel door de stadhouders vervalscht was. Een deputatie van de utraquistische standen begaf zich, onder aanvoering van graaf Matthias van Thurn, tot de stadhouders, om onderzoek naar die zaak te doen, en twee hunner (Martinitz en Slawata, benevens hun geheimschrijver Fabricius) werden uit de vensters van den keizerlijken burg te Praag geworpen, zonder evenwel door den val het leven te verliezen. De opstandelingen maakten zich meester van de regeering, welke zij aan dertig directeuren opdroegen, brachten een leger op de been en benoemden van Thurn en Ernst van Mansfeld, die tot het protestantisme was overgegaan, tot veldheeren. Beiden versloegen de keizerlijke troepen; graaf Thurn rukte zelfs tot onder de muren van Weenen, en bedreigde

koning Ferdinand in zijn burg, maar keerde op de tijding van een volslagen nederlaag, die graaf Mansfeld bij Budweis geleden had, naar Bohemen terug. Inmiddels was Matthias gestorven; hij werd opgevolgd door zijn neef

7) FERDINAND II, 1619—1637.

Op het zelfde tijdstip, dat hij te Frankfort tot keizer gekozen werd, verklaarden hem de in Praag vereenigde standen van Bohemen, Moravië, Silezië en de Lausitz vervallen van de Boheemsche kroon, en verkozen in zijn plaats den keurvorst Frederik V van de Palts, het hoofd van de unie en van het Duitsche Calvinisme. De wensch van zijn eerezuchtige gemalin Elizabeth, de dochter van Jacobus I van Engeland, en van de gereformeerden bewoog hem, de kroon aan te nemen, die hij niet in staat was te verdedigen. De unie beloofde hem slechts voor het geval van een aanval op de Palts haar hulp; veelbelovend was daarentegen de verbinding met Bethlen Gabor van Zevenburgen, die begeerige blikken op Hongarije sloeg en reeds Presburg had veroverd. Maar door zijn zwakheid en besluiteloosheid en tevens door blinde ingenomenheid met de gereformeerde kerk, verbeurde hij de liefde en de getrouwheid der Bohemers.

Intusschen verbond zich de (Luthersche) keurvorst van Saksen, die de uitbreiding van het Calvinisme in Bohemen afkeurde, met den keizer en onderwierp voor hem Silezië en de Lausitz, terwijl Spinola met Spanjaarden in Keur-Palts viel. De keizer had ook Maximiliaan van Beieren voor zijn plannen weten te winnen en zich nauwer met Spanje verbonden. Bethlen Gabor zag zich daardoor, dat men Sigismund van Polen tot een inval in Hongarije wist te bewegen, genoodzaakt dit land te verlaten (vrede met hem in 1622). Met de ligistische armee onder Tilly dwong Maximiliaan eerst Boven-Oostenrijk tot volslagen onderwerping en maakte dan door den slag aan den Witten berg (bij Praag), 1620, aan het koningschap van Frederik van de Palts een spoedig einde (winterkoning). Een langzamerhand, maar met de grootste consequentie doorgedreven tegenreformatie roeide het protestantisme in Bohemen uit.

Frederik werd door den keizer, zonder raadpleging der vorsten

van het rijk, in den rijksban gedaan, en zou zijn zaak voor goed als verloren hebben moeten beschouwen, zoo niet stoute legerhoofden pogingen tot zijn herstel hadden gedaan, vooral de reeds in den Boheemschen oorlog genoemde Ernst v. Mansfeld, markgraaf Georg Frederik van Baden-Durlach en de avontuurlijke hertog Christiaan van Brunswijk-Wolfenbützel. Mansfeld behaalde wel in 1622 bij Wiesloch een overwinning op Tilly, maar bij Wimpfen werd de markgraaf van Baden en bij Höchst Christiaan van Brunswijk verslagen. Frederik legde na een nieuwe overwinning van Tilly op Christiaan (bij Stadtlohn in Westfalen) de wapenen neder en vertrok naar de Nederlanden. De Palts werd door Tilly bezet en verwoest. De kostbare, door de keurvorsten van de Palts bijeenverzamelde bibliotheek te Heidelberg werd door Maximiliaan aan den paus ten geschenke gegeven. Maximiliaan verkreeg op een rijksdag te Regensburg (1623) de opengevallen keurvorstelijke waardigheid, terwijl de keurvorst van Saksen de Lausitz ontving. Alzoo had het katholicisme de meerderheid in den raad der keurvorsten.

B. DEENSCH-NOORDDUITSCH OORLOG. RESTITUTIE-EDICT.

1625—1629.

Daar Tilly met het ligistische leger in Hessen bleef en men verdere vervolgingen tegen de protestanten vreesde, vereenigden zich de protestantsche standen van den Neder-Saksischen kreits, kozen Christiaan IV van Denemarken, den zwager van Frederik V (als hertog van Holstein en bezitter der bisdommen Bremen en Verden Duitsch rijksvorst) tot hun kreitsoverste en sloten een verdrag met Jacobus I van Engeland, waarbij deze zich verplichtte hen met geld te ondersteunen. Mansfeld kreeg last naar Bohemen op te rukken en zich met Bethlen Gabor te vereenigen, op wiens bijstand men rekende.

Intusschen besloot de keizer, om niet meer van de liga en Maximiliaan afhankelijk te zijn, een eigen leger op de been te brengen. Hem zelve ontbrak het daartoe aan middelen, maar zij werden hem aangebracht door Albrecht van Waldstein of Wallenstein, vorst, later hertog van Friedland (in Bohemen), die met een op eigen kosten spoedig geworven leger,

waarover hij het onbeperkt opperbevel voerde, tot ondersteuning van Tilly Neder-Saksen binnenrukte, graaf Mansfeld (bij de brug van Dessau) versloeg, en hem (ondanks groote verliezen, welke hij zelf leed) door Silezië tot in Hongarije vervolgde, waar Mansfeld zich met vorst Bethlen Gabor van Zevenburgen wilde vereenigen, om met dezen een inval in Oostenrijk te doen. Bethlen Gabor sloot vrede en Mansfeld stierf op weg naar Venetië. Even gelukkig waren de wapenen van de liga onder Tilly, die op het Deensche en Neder-Saksische leger onder Christiaan IV bij Lutter aan den Barenberg in het Brunswijksche een overwinning behaalde (1626), en zich met Wallenstein, die uit Hongarije was teruggekeerd, vereenigde, om gezamenlijk de landen van den koning van Denemarken aan te vallen. Vereenigd veroverden zij Holstein, en Wallenstein alleen nam Sleeswijk en Jutland.

Op gelijke wijze werden de beide hertogen van Mecklenburg uit hun landen verdreven, omdat zij aan de Denen eenige hulp hadden verleend, en werd de hertog van Pommeren genoodzaakt zijn land, dat tot nu toe rust en vrede genoten had, aan de troepen van Wallenstein prijs te geven. Alleen de goed versterkte Hanzestad Stralsund verzette zich tegen het opnemen eener keizerlijke bezetting, en stond, door Denemarken en Zweden ondersteund, eene hevige belegering van zes maanden en de herhaalde aanvallen harer vijanden gelukkig door. — Om echter een vereeniging van Zweden en Denemarken te voorkomen, werd met koning Christiaan IV de voor dezen zeer voordeelige vrede te Lubeck (1629) gesloten, waarbij hij al zijn verloren landen terugkreeg en alleen moest beloven geen bondgenootschap tegen den keizer aan te gaan. Als tegemoetkoming in de voor den oorlog gemaakte kosten had de keurvorst van Beieren de Opper-Palts en een gedeelte van de Beneden-Palts op den rechter Rijnsoever, en Wallenstein het hertogdom Mecklenburg verkregen.

Van deze op de protestanten behaalde schitterende overwinning wilde de keizer gebruik maken, om het protestantisme te onderdrukken, zoo als hem dat in zijn erflanden reeds na den slag aan den Witten berg gelukt was. Dientengevolge vorderde hij op voorstel der vier katholieke keurvorsten bij het restitutieedict (1629) al de geestelijke goederen, die sedert het verdrag

van Passau in het bezit der Lutherschen gekomen waren, terug (1), en bepaalde tevens dat de voordeelen van dien godsdienstvrede alleen voor de belijders der Augsburgsche confessie gelden, en dat andere sekten in het rijk niet geduld zouden worden. Dit edict werd nu door Wallenstein in vereeniging met de troepen der Liga met groote wreedheid, bij gemis aan krijgstuicht in het leger, ten uitvoer gelegd. Op den rijksdag te Regensburg, dien de keizer belegd had, om zijn oudsten zoon Ferdinand tot Roomsche koning te doen kiezen, hieven de katholieke en protestantsche standen, en voornamelijk Maximiliaan, zoo luide klachten aan over het gebrek aan tucht in het leger van Wallenstein en over Wallenstein (den „dictator van Deutschland”) zelven, die om zijn spoedige verheffing en zijn onbepaalde macht algemeen gehaat was, dat de keizer zich genoodzaakt zag dien veldheer te ontslaan. Een deel van het keizerlijk leger werd insgelijks ontslagen, maar het grootste gedeelte onder het opperbevel van Tilly gesteld.

C. ZWEEDSCHE OORLOG, 1630—1635.

Terwijl de protestanten, wier moed slechts door de verdeeldheid der katholieke partij en des keizers aarzelen bij het tenuitvoerleggen van het restitutie-edict weder eenigszins was toegenomen, in dien benarden toestand verkeerden, gevoelde Gustaaf Adolf, koning van Zweden, zich genoopt hen bij te staan. Reeds vroeger waren er tusschen de protestanten in Deutschland en dezen vorst onderhandelingen aangeknoopt, en thans nam hij hun belangen ter harte, deels uit ijver voor den Lutherschen godsdienst, deels wegens de verdrijving der met hem verwante hertogen van Mecklenburg en de door Wallenstein aan Sigismund van Polen verleende ondersteuning, ook omdat men zijn tusschenkomst bij den vrede te Lubeck geweigerd had. Nadat hij door Frankrijks bemiddeling in 1629 een wapenstilstand voor 6 jaar met Polen had verkregen, landde hij, juist 100 jaar na de indiening der Augsburgsche confessie, op 24 Juni 1630, met 15000 man (Zweden, geen huurlingen) op de kust van Pommeren. Maar de Deutsche vorsten traden hem in den beginne, met uitzondering

(1) Daartoe behoorden twee aartsbisdommen, Maagdenburg en Bremen, twaalf bisdommen en bijna alle Noord-Duitsche stichten en kloosters.

van den landgraaf van Hessen-Kassel en de hertogen van Saksen-Weimar, vooral den voortreffelijken Bernard, met wantrouwen, ja vijandelijk te gemoet (samenkomst te Leipzig; gewapende neutraliteit). Hij moest de hertogen van Pommeren tot de inruiming hunner steden dwingen, terwijl de hertogen van Mecklenburg in hun landen terugkeerden. Maagdenburg, dat geweigerd had des keizers zoon Leopold Willem als aartsbisschop aan te nemen, begroette des konings komst met blijdschap. Maar de stad werd door Tilly, die thans ook het opperbevel over het keizerlijk leger voerde, en Pappenheim belegerd. Wel is waar rukte Gustaaf Adolf aan, om de stad te ontzetten, maar de keurvorst van Saksen, die onzijdig wilde blijven, weigerde hem den doortocht door zijn land, en terwijl men hierover onderhandelde, werd Maagdenburg stormenderhand ingenomen en geplunderd (1631); de stad werd voor het grootste gedeelte in de asch gelegd, waardoor Tilly's plan, haar tot het middelpunt zijner verdere krijgsverrichtingen te maken, verijdeld werd. Om nu het voorwaartsdringen der Zweden te beletten, meende Tilly zich allereerst van Keur-Saksen te moeten verzekeren, en begon derhalve dit te onderwerpen; dit bewoog den keurvorst van Saksen, die tot nu toe geaarzeld had, hulp bij de Zweden te zoeken. Daarom verscheen Gustaaf Adolf op zijn beurt in Saksen, en sloeg met de vereenigde Zweedsch-Saksische legers de keizerlijken onder Tilly bij Breitenfeld (nabij Leipzig; 1631). Deze ééne nederlaag ontrukte den keizer plotseling alle voordeelen van den geheelen oorlog. De overwinnende koning sprak met den keurvorst van Saksen af, dat deze den keizer in zijn erflanden, en wel het eerst in Bohemen, zou aanvallen, terwijl hij zelf het westelijk en zuidelijk gedeelte van Duitschland doortrekken, en de liga ten eenenmale vernietigen zou. Zoo drong hij, bijna zonder tegenstand te ontmoeten, terwijl de Saksen onder Arnim de keizerlijken versloegen en Praag innamen, door Thuringen en Frankenland tot Mainz door, en trok van daar in 't volgende jaar naar Beieren, terwijl hij aan zijn veldheeren, en voornamelijk aan hertog Bernard van Weimar, het voortzetten der veroveringen aan den Rijn overliet. Op de grens van Beieren betwistte hem Tilly den overtocht over den Lech, doch stierf aan een in het gevecht ontvangen wond, waarna Gustaaf Adolf geheel Beieren bezette, en het gansche rijk met uitzondering van de

Oostenrijksche erflanden in zijne macht had. Door rechtvaardigheid en zachtheid won hij aller harten; maar zijn groote voorspoed en zijn door hem zelven weinig bemanteld voornemen, om zich door een Duitsch land voor zijn opofferingen schadeloos te stellen, deden den ijver zijner bondgenooten, vooral van Johan Georg van Saksen, verlauwen, en zelfs Frankrijk, waaraan door den keizer eenige concessiën waren gedaan, aarzelde te vervullen, hetgeen bij het in 1631 met Zweden gesloten verdrag was vastgesteld.

Intusschen had Wallenstein zich door groote beloften (hij zou o. a. opperste leenheer van alle te veroveren landen worden) laten bewegen een nieuw leger (40,000 man) te werven, waarover hem het onbepaalde opperbevel gegeven was. Hij verdreef de Saksen bijna zonder slag of stoot uit Bohemen, vereenigde (bij Eger) zijn leger met dat van den keurvorst van Beieren en ontmoette den Zweedschen koning voor Neurenberg. Tien weken lagen hier de beide groote veldheeren in verschanste legerplaatsen tegen over elkander, daar elk van beiden hoopte den vijand door gebrek aan levensmiddelen uit zijn stelling te verdrijven. Eindelijk keerde Gustaaf Adolf na een vruchteloos aanval op de legerplaats van Wallenstein naar Beieren terug, in de hoop dat de vijand hem zou volgen. Wel trok de keurvorst van Beieren zuidwaarts om zijn land te verdedigen en verliet ook Wallenstein zijn legerplaats, doch keerde zich niet tegen de Zweden, maar tegen den keurvorst van Saksen, ten einde hem te dwingen het bondgenootschap met de Zweden te laten varen, terwijl hij in de volgende lente het noordelijk gedeelte van Duitschland, voornamelijk Mecklenburg, heroveren wilde, om zodoende den koning den terugtocht af te snijden. Op het dringend verzoek van den keurvorst van Saksen ijldes de koning naar Saksen, vernam daar dat Wallenstein zijn troepen reeds in de winterkwartieren verdeeld en een afdeeling onder Pappenheim tot ontzet van Keulen naar den Rijn gezonden had, drong den vijand tot den slag bij Lützen (1632), en sneuvelde in het gevecht. Reeds waren de Zweden aan het wankelen gebracht, toen de tijding van den dood des konings hun moed op nieuw aanwakkerde, zoodat zij onder aanvoering van Bernard een schitterende overwinning behaalden, welke hun bij de komst van Pappenheim, die spoedig van Halle was teruggeroepen, niet kon ontrukkt worden. Ook Pappenheim werd doodelijk

gewond. Eenige dagen daarna stierf Frederik V te Mainz; de Zweden gaven aan zijn kinderen de Rijnpalts terug.

Zweden, waar Christina haar grooten vader opvolgde, moest den strijd voortzetten, wanneer het niet van iedere belooning voor zijn inspanning wilde afzien; Frankrijk wenschte het voortduren van den oorlog, om zijn doel, de vernedering van Oostenrijk en het bezit van Lotharingen en den Elzas, te bereiken. De Zweedsche kanselier Axel Oxenstierna belastte zich met de leiding der zaken in Duitschland, en sloot met de protestanten van Zuid-Duitschland de conventie van Heilbronn, en met Frankrijk een nieuw verdrag, waarbij subsidie beloofd werd. De kerkelijke belangen traden nu hoe langer zoo meer op den achtergrond. Terwijl Bernard van Weimar Frankenland veroverde en Gustaaf Horn, die onder de leiding van Gustaaf Adolf tot een voortreffelijk veldheer gevormd was, bijna den geheelen Elzas bezett'e, maakte Wallenstein geen het minste gebruik van de verwarring, welke na den dood van den Zweedschen koning was ontstaan; integendeel, overtuigd zijnde dat hij geen der erflanden van den keizer tot belooning voor zijn diensten te hopen had, en dat zijn talrijke vijanden hem niet als vorst van het rijk naast zich zouden dulden, trad hij met Frankrijk in onderhandeling, om de kroon van Bohemen voor zich te winnen. Van deze omstandigheden en van zijn raadselachtig gedrag tegenover de Duitsche protestanten en de Zweden, met welke hij nu eens oorlog voerde, dan weder onderhandelde (onder voorwendsel dat hij de vereeniging der vijanden wilde beletten), en van de zoogenaamde samenzwering te Pilsen (waar op aanzoek van Wallenstein het meerendeel zijner generaals zich onder eede verbonden hem in het opperbevel te zullen handhaven) maakten zijn vijanden aan het hof gebruik, om hem bij den keizer in verdenking te brengen, en te bewerken dat hij ontslagen werd; de generaals trachtte men door de belofte, dat aan hun eischen zou voldaan worden, van hem te vervreemden. Hij trok met zijn getrouwe aanhangers van Pilsen naar Eger, om zich met de Zweden en Saksen te vereenigen, en zich zodoende staande te houden; maar op de tijding dat de Zweden in aantocht waren, liet de overste Buttler Wallenstein en zijn aanhang vermoorden (1634).

In zijn plaats kwam de oudste zoon des keizers, Ferdinand,

koning van Hongarije en Bohemen, dien Gallas ter zijde stond. Deze verdreef de Zweden uit Beieren, en versloeg, verbonden met het Beiersche leger, bij Nördlingen de beide Zweedsche veldheeren, die oneenig onder elkander waren; Bernard vluchtte naar den Rijn, Horn werd gevangen genomen; de keizerlijken bezett'en Zwaben, Frankenland en de Palts. Zoo was de dreigende overmacht van Zweden in Duitschland verbroken, en werden de protestanten in het zuidwestelijk gedeelte van Duitschland genoodzaakt zich bij Frankrijk aan te sluiten. De keurvorst van Saksen, de smadelijke afhankelijkheid van buitenlandsche mogendheden moede, knoopte met den keizer onderhandelingen aan, die tot den vrede te Praag (1635) leidden, waarbij voor Saksen de ten uitvoerlegging van het restitutie-edict voor veertig jaren werd geschorst. Allengskens traden al de protestantsche standen van Midden- en Noord-Duitschland (met uitzondering van den landgraaf van Hessen-Kassel) tot dit vredestractaat toe, en van nu af houdt de oorlog op een oorlog om godsdienstige beginselen of om godsdienstvrijheid te zijn. Het doel, waarmede Zweden den krijg voortzett'e, was het bezit van een provincie in Duitschland, tot vergoeding zijner oorlogskosten; Frankrijk, dat Oostenrijks overmacht begon te duchten, begeerde den Elzas, Bernard van Weimar een hertogdom.

D. ZWEEDSCHE EN FRANSCH OORLOG, 1635.—1648.

Sedert Frankrijk openlijk aan den krijg deel nam, werd deze voornamelijk aan den Rijn en in Noord-Duitschland voortgezet, en ontaardde, bij gebrek aan een goed plan, al meer en meer in doelloos moorden en plunderen. Terwijl Bernard van Weimar zich (bij het verdrag van St. Germain) geheel in de armen der Franschen wierp en de keizerlijken in den Elzas bezig hield, herstelde Banér door een overwinning op het thans vereenigde Saksisch-keizerlijke leger (bij Wittstock in Brandenburg, 1636) het overwicht van Zweden in Noord- en Midden-Duitschland.

8) FERDINAND III, 1637—1657.

Daar de nieuwe keizer, die, vrij van den invloed van Spanje en de Jezuieten, zich de beeindiging van den moorddadigen oorlog

tot taak had gesteld, ook Gallas van den Rijn terug riep en tegen Banér zond, kon Bernard van Weimar den Rijn weder overtrekken; doch toen hij in 1639 plotseling gestorven was, bemachtigden de Franschen door omkoopning der aanvoerders de door hem gemaakte veroveringen, en hielden zijn leger in hun dienst.

Op het noordelijk oorlogstoooneel had Banér in 1637 Pommeren bezet, terwijl George Willem van Brandenburg de keizerlijken in de vestingen van zijn land opnam. In 1639 drong hij Saksen binnen, dat hij op vreeselijke wijze verwoestte, en toen hij in 1641 gestorven was, nam de zieke maar dappere Torstenson het opperbevel over. In 1642 deed deze een inval in Silezië en Moravië, en liet zijn onderbevelhebber Wrangel zelfs tot in de nabijheid van Weenen voortrukken. Vervolgens keerde hij, om versterking op te doen, terug, versloeg de keizerlijken onder Piccolomini, die hem volgde, bij Leipzig, en bedreigde Weenen voor de tweede maal. Bij het uitbarsten van een oorlog tusschen Zweden en Denemarken, dat jaloersch was op Zwedens toenemende macht, werd hij wel voor korten tijd uit Duitschland teruggeroepen, maar spoedig keerde hij (nadat hij alle Deensche bezittingen op het vasteland bezet had, waarop al spoedig de vrede te Brömsebrö volgde) voor de derde maal in de keizerlijke erflanden terug en drong tot in de nabijheid van Weenen door, doch moest wegens ziekte het opperbevel neêrleggen, dat nu in handen van Wrangel overging. Zijn overwinningen hadden althans dit gevolg, dat men er nu ernstig aan dacht, de vredesonderhandelingen, die reeds in 1640 begonnen waren, weder op te vatten. Wrangel vereenigde zich twee malen met de Franschen (Turenne) om Beieren aan te vallen; de tweede maal drongen zij tot aan de Isar door, maar werden gedwongen naar den Lech terug te trekken. De Zweedsche generaal Königsmark scheidde zich van het hoofdleger, viel in Bohemen, en had reeds de zoogenaamde kleine zijde van Praag ingenomen, toen na onderhandelingen van vijf jaren de vrede tot stand kwam.

E. WESTPHAALSCHE VREDE.

Het sluiten van dien vrede werd lang vertraagd door de steeds klimmende eischen der Zweden en Franschen, maar eindelijk kwam

in 1648 het vredetractaat tusschen Duitschland en Frankrijk te Munster, en dat tusschen Zweden en de protestanten aan de eene en den keizer en de katholieken aan de andere zijde te Osnabrück tot stand.

Vredesvoorwaarden.

a) **Kerkelijke aangelegenheden.** Het verdrag van Passau en de Augsburgsche godsdienstvrede werden bekrachtigd, en ook tot de Calvinisten of „gereformeerden” uitgestrekt. Voor het behoud der wereldlijk gemaakte geestelijke goederen en voor het ius reformandi der vorsten van Duitschland werd het jaar 1624 als richtsnoer aangenomen. In haar betrekking tot het rijk zouden de beide godsdienstige partijen gelijk staan.

b) **Staatkundige aangelegenheden.** Als schadevergoeding verkreeg: 1) Frankrijk de Oostenrijksche bezittingen in den Elzas, en de bevestiging in het bezit der (reeds sedert 1552 bezette) bisdommen en steden Metz, Toul en Verdun. 2) Zweden kreeg Voor-Pommeren met Rügen, een gedeelte van Achter-Pommeren, Wismar, en als wereldlijke hertogdommen de wereldlijk gemaakte bisdommen Bremen en Verden (allen evenwel als leenen van het Deutsche rijk), en eindelijk nog 5 millioen daalders voor oorlogskosten. 3) Brandenburg kreeg het oostelijk gedeelte van Achter-Pommeren en Maagdenburg. 4) Mecklenburg kreeg voor het verlies van Wismar de bisdommen Schwerin en Ratzeburg als vorstendommen. 5) Beieren behield de Opper-Palts en de keurvorstelijke waardigheid, maar moest de Beneden-Palts teruggeven aan den zoon van Frederik V, die vroeger in den rijksban was gedaan; deze zou tevens de achtste keurvorst van het rijk zijn. Al de overige onroerende goederen en rechten, die sedert het begin van den oorlog of ten gevolge daarvan verloren waren, moesten aan de vroegere bezitters worden teruggegeven. De reeds lang bestaande onafhankelijkheid van Zwitserland en de Vereenigde Nederlanden met betrekking tot het Deutsche rijk werd erkend, Frankrijk en Zweden waarborgden de vervulling der voorwaarden van den Westfaalschen vrede, en bleven daardoor in de gelegenheid, om zich ook weder in de aangelegenheden van Duitschland te mengen. De paus weigerde de bepalingen van den vrede te erkennen.

Ook met betrekking tot het staatsrecht werden verschillende

nieuwe bepalingen gemaakt: over wetgeving, oorlog en vrede, belastingen, werving van troepen, het sluiten van verbonden enz. mocht de keizer geen besluit nemen dan op een rijksdag, in overleg en met toestemming van al de rijksstanden; de rijksstanden, die zodoende een beslissende in plaats van eene raadgevende stem verkregen hadden, zouden in hun staten met het hoogste gezag bekleed zijn, en zelfstandig beschikken over de wijze van rechtspleging en belasting, over politie en legerorganisatie, en het recht hebben met elkander en met vreemde vorsten verbonden te sluiten, evenwel niet tegen den keizer en het rijk.

De overmacht van het huis Habsburg in Europa was verbroken, Frankrijk en Zweden waren de invloedrijkste mogendheden geworden. Alom heerschte wantrouwen, en de daardoor noodzakelijk geworden staande legers vermeerderden de behoeften der regeering en werkten het absolutisme in de hand.

Duitschland had aan grondgebied verloren en was in een aantal van slechts los met elkaar verbonden staten verbrokkeld. Hierdoor, door de vreeselijke verwoestingen van den oorlog, en de stremming van het verkeer werd Duitschland afhankelijk van het buitenland en onvrij in zijn binnenlandsche betrekkingen.

Frankrijk stond dreigend aan den Boven-Rijn bij den ingang van het weerlooze rijk, en Zweden, in het bezit der monden van de Oder en de Wezer, gebood in Noord-Duitschland.

§ 4.

Spanje.

1) Ferdinand de katholieke van Arragon (1479—1516) en Isabella van Castilië legden door hun huwelijk den grond tot de vereeniging der tot nu toe gescheiden rijken van Arragon (waartoe ook Sicilië, Sardinië en de Balearische eilanden behoorden) en Castilië, benevens de Canarische eilanden en Granada (sedert 1492). Daarbij kwam nog Napels, dat de Franschen en Spanjaarden gemeenschappelijk veroverd hadden, maar dat bij den strijd over de verdeeling van den buit in het bezit van Spanje gebleven was; voorts nog de veroveringen op de noordkust van Afrika en die in Amerika, eindelijk nog Navafre. De ontdekking van Amerika, het uitmuntend beheer van den kardinaal Ximenes,

die als staatsman, veldheer en geleerde even uitstekend was, en de roem der Spaansche wapenen onder aanvoering van Gonzalvo van Cordova, den veroveraar van Granada en Napels, verhoogden den luister van Ferdinands regeering.

Na den dood van Isabella (1504) kwam in Castilië haar dochter Johanna met haar echtgenoot Philips I, zoon van keizer Maximiliaan, aan de regeering, en toen deze na twee jaren (1506) stierf en zijn gemalin waanzinnig verklaard werd, wist Ximenes de standen van Castilië te bewegen aan Ferdinand den katholieke het regentschap op te dragen; hij werd door de stoute maatregelen van den kardinaal Ximenes in beide rijken opgevolgd door den zoon van Philips I, Karel I (1516—1556).

Ferdinand en Karel I (V in Duitschland) streefden beiden er naar, de koninklijke macht zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van den adel en de hooge geestelijkheid. Het grootmeesterschap der drie geestelijke ridderorden werd daarom met de kroon verbonden en haar inkomsten ter onmiddellijke beschikking des konings gesteld. Tevens begunstigde Ferdinand de opkomst der steden en beschermde ze tegen de roofzucht van den adel. De vernieuwing der inquisitie had niet zoo zeer ten doel de ketters te straffen, als wel de vijanden der kroon uit den weg te ruimen en voor deze nieuwe bronnen van inkomsten te openen (verdrijving der Joden).

Kardinaal Adriaan van Utrecht, die gedurende Karels verblijf in Duitschland het regentschap bekleedde, wekte door de steeds drukkender belastingen den toorn der steden van Castilië op. Zij verbonden zich tot de heilige Junta, en brachten een leger op de been onder aanvoering van Don Juan de Padilla, die in 1521 bij Villalar verslagen, gevangen genomen en gedood werd. Karel schonk bij zijn terugkomst algemeene amnestie; maar de privilegiën der kroon werden op kosten van de vrijheid des volks gehandhaafd; de Cortes bleven bestaan, maar verloren alle macht en invloed.

Een groot gedeelte der Mooren verliet, om aan het bevel tot aanneming van het Christendom te ontkomen, het land.

Reeds van zijn voorgangers ontving Karel geheel Spanje, de Nederlanden, de Oostenrijksche staten (behalve Bohemen en Hongarije), Sicilië, Sardinië en Napels, de nieuw ontdekte West-

Indische eilanden, de koloniën op de noordkust van Afrika en de Canarische eilanden; daarbij kreeg hij de Duitsche kroon, het hertogdom Milaan, en de Bourgondische erfenis met Utrecht, Overijssel, Friesland, Groningen en Gelderland. In de nieuwe wereld liet hij de grootste en rijkste landen: Mexico, Peru met Quito, Chili, Nieuw-Granada, voor zich in bezit nemen. De groote schatten, die uit die landen naar Spanje stroomden, werden voor een goed deel aan Karels buitenlandsche oorlogen besteed en de ontwikkeling der algemeene welvaart door de onevenredig groote bezittingen der geestelijkheid belemmerd. Zijn uitgestrekt gebied, met uitzondering van Duitschland en de Oostenrijksche staten, droeg hij over op zijn eenigen zoon

3) Philips II (1556—1598), den gemaal van koningin Maria van Engeland, die door zijn somber, achterhoudend en trotsch karakter de liefde zijner onderdanen verloor, en door zijn voorliefde voor Spanje volstrekt niet in staat was het vertrouwen der overige landen te winnen. Met de hulp van Engeland (dat in dezen oorlog Calais verloor) zett'e hij den oorlog tegen Frankrijk, dien zijn vader begonnen had, voort. Na twee overwinningen, die Lamoraal van Egmond bij St. Quentin (ter herinnering aan deze overwinning liet Philips volgens een gedane belofte het Escuriaal bouwen) en Grevelingen behaalde, eindigde de krijg met den vrede te Château-Cambresis (1559). Daarbij kreeg Philips tegen den afstand zijner in Picardië gemaakte veroveringen verscheidene grensvestingen, gedeeltelijk in Italië, gedeeltelijk in de Nederlanden. In dien tijd had Spanje, welks hoofdstad thans Madrid was, het toppunt van staatkundige macht en ontwikkeling bereikt, waarop het zich echter niet lang wist staande te houden.

Ferdinand de katholieke had een vervolging tegen de Mooren begonnen, Karel V had die voortgezet, en Philips hernieuwde ze door zijn bevel dat de Mooren niet alleen hun godsdienst, maar ook zeden, kleding, taal enz. moesten veranderen. Hierdoor werd een tweejarige burgeroorlog (1568—70) in het leven geroepen, waarin van beide kanten allerlei wreedheden gepleegd werden en waardoor Spanje het nijverste gedeelte zijner bevolking verloor. Duizende Mooren werden vermoord of als slaven ver-

kocht; vele werden uit het land verdreven. (Don Jan van Oostenrijk en Don Louis de Requesens).

De zeemacht der Turken, die de plundering der Italiaansche en Spaansche kusten door de Afrikaansche roofstaten begunstigten, en Cyprus aan de Venetianen ontnomen hadden, werd door de overwinning bij Lepanto (1571), die de natuurlijke broeder van Philips, Don Jan, behaalde, vernietigd, maar door Philips, die op den roem zijns broeders naijverig was, werd van die zegepraal geen partij getrokken. Een aanzienlijk verlies leed Spanje door den afval van de zeven vereenigde provinciën der Nederlanden (m. z. § 5). Daarentegen liet Philips, na het uitsterven van de Bourgondische dynastie in Portugal (1580, m. z. § 6), dat rijk, waarop hij als kleinzoon van Emanuel den Groote (en dus van moeders zijde) aanspraak maakte, door den hertog van Alva voor zich in bezit nemen. De vereeniging met Spanje was oorzaak, dat Portugals welvaart vernietigd werd en een deel zijner buitenlandsche bezittingen verloren ging. — Toen de protestantsche koningin Elizabeth van Engeland de vereenigde Nederlanden tegen Spanje ondersteunde, en tevens de Spaansche koloniën in Amerika aanviel, rustte Philips de armada of zoogenaamde onoverwinnelijke vloot (van 150 schepen) uit, die door de Engelschen, met de Nederlanders vereenigd, ten deele te Duinkerken ingesloten, ten deele bij Plymouth verslagen en voor het grootste gedeelte door storm vernield werd (1588). Terwijl het moederland door ongelukkige oorlogen en den afval zijner rijkste bezittingen zware verliezen leed, was de opbrengst der koloniën, ten gevolge van slecht en wreed beheer, geenszins geëvenredigd aan haar omvang.

Philips wilde als onbeperkt gebieders regeeren (vernietiging der vrijheden van Arragon). Het doel zijns levens was de ketterij overal uit te roeien, doch hij stierf met het bewustzijn dit doel gemist te hebben en liet zijn rijk verarmd achter aan zijn zoon (Don Carlos, een zoon uit zijn eerste huwelijk, was in de gevangenis gestorven).

4) Philips III (1598—1621). Deze was een zwak vorst, die in 't geheel geen eigen wil bezat; hij liet de regeering over aan den hertog van Lerma. De verdrijving der Morisco's (ge-

doopte Mooren, 1609) bespoedigde het verval van Spanje; ook was Philips genoodzaakt in hetzelfde jaar met de Nederlanden het twaalfjarig bestand te sluiten.

5) Philips IV (1621—1665). Onder hem verviel Spanje nog meer. De handelingen van zijn werkzamen en schranderen minister Olivarez (invoering van een voor alle bezittingen gelijkvormig stelsel van administratie) waren niet in staat de gebreken in het bestuur te verhelpen, maar hadden den afval van Portugal (1640) en den opstand der Cataloniërs ten gevolge. Na zijn ontslag werd het niet beter. De opstand der Napolitanen (1647; Masaniello), veroorzaakt door de invoering eener nieuwe belasting, werd gedempt, maar de koning was gedwongen bij den Westphaalschen vrede de republiek der Vereenigde Nederlanden te erkennen. De oorlog met Frankrijk, die in 1635 uitgebarsten was, eindigde met den Pyreneeschen vrede, 1659.

§ 5.

De Nederlanden.

De Nederlanden behoorden tot 843 bij het Frankische rijk en na de verdeeling van het Frankische rijk bij Midden-Frankenland, later bij het hertogdom Neder-Lotharingen, welks bezitters zich hertogen van Brabant noemden. Deze verloren allengs de heerschappij over de graafschappen, heerlijkheden en bisdommen van het hertogdom Neder-Lotharingen, die onafhankelijk waren en eerst in de 15de eeuw weder tot een staatslichaam verbonden werden door de hertogen van Bourgondië uit de Fransche dynastie der Valois. Hun land was, niet in uitgestrektheid, maar in bevolking en welvaart, een der rijkste landen van het toenmalige Europa. Karel de Stoute bezat ten laatste twaalf Nederlandsche provinciën, welke door het huwelijk zijner dochter Maria met Maximiliaan I aan Oostenrijk kwamen, en door Karel V nog met Utrecht, Overijsel, Groningen, Friesland en Gelderland vermeerderd werden. Het Oostenrijksche huis verkreeg voor de Nederlanden als Bourgondischen kreits zitting en stem op den rijksdag. (Tractaat van Augsburg 1548). Reeds onder de Bourgondische hertogen hadden de Nederlandsche Staten aanzienlijke privilegiën weten te verkrijgen (zonder hun toestemming mochten belastingen

geheven noch troepen geworven worden), en bij zijn inhuldiging zwoer Philips II die privilegiën te zullen beschermen en in stand houden. Toen hij na den vrede te Château-Cambresis de Nederlanden verliet, gaf hij het opper-stadhouderschap over die gewesten aan zijne natuurlijke zuster, de hertogin *Margaretha van Parma* (1559—1567), een Nederlandsche vrouw, welke hij Granvelle, bisschop van Atrecht, als raadsman ter zijde stelde; de voornaamste edelen der natie, Willem van Nassau, vorst van Oranje, en Lamoraal, graaf van Egmond, kregen zitting in den raad van State en het Stadhouderschap in een of meer provinciën, de graaf van Hoorne werd admiraal der Nederlandsche zeemacht. Maar de voorliefde des konings voor Spanjaarden, de veelvermogende invloed van Granvelle, het achterlaten van Spaansche troepen, de oprichting van (15) nieuwe bisdommen en (3) aartsbisdommen, waarvan het voornaamste (Mechelen) aan Granvelle (die ook spoedig den kardinaalshoed ontving) gegeven werd, maar vóoral de tegen de protestanten gerichte vervolgingen gaven aanleiding tot menigvuldige klachten, en zóó groot werden de haat en de verbittering tegen den vreemden Granvelle, dat de landvoogdes zelve op zijn terugroeping aandrong. Op geheim bevel des konings verliet hij de Nederlanden, maar het werd er niet beter op, want in Madrid bleef zijn invloed op den koning onverzwakt.

De invoering der besluiten van het concilie van Trente, de bloedplakkaten en de inquisitie gaven aanleiding tot het verbond der edelen (het Compromis), dat den grond legde tot de Nederlandsche vrijheid (*Marnix van St. Aldegonde*). Ongeveer drie honderd edelen (*Geuzen*) overhandigden, 5 April (1566), aan de landvoogdes te Brussel een smeekschrift (*Hendrik van Brederode*; *Lodewijk van Nassau*), waarbij zij aandrongen op verzachting der plakkaten (openbare prediking). De beeldenstorm, Augustus 1566, deed de vereeniging van Roomschen en niet-Roomschen uiteengaan, en gaf aan de landvoogdes haar overmacht terug. Zij schreef een nieuwen eed voor, waarop de prins van Oranje het land verliet. De beeldstormers werden streng gestraft, het verbond der edelen was vernietigd, en vóór het einde van April 1567 was de onderwerping algemeen. De koning echter, wiens toorn eenmaal opgewekt was, zond een Spaansch leger onder bevel van den hertog

van Alva, waarop vele protestanten de Nederlanden verlieten. Toen Alva zonder toestemming der langvóogdes Egmond, Hoorne en andere edelen in hechtenis liet nemen en geheel eigenmachtig handelde, nam Margaretha haar ontslag, en bracht het overige van haar leven meestal in Italië door. Nu kreeg Alva het geheele bestuur in handen (1567—1573), en begon met de oprichting van den »Raad van Beroerten'', door het volk met den naam van »bloedraad'' bestempeld. Voor dezen raad werden de (naar Dillenburg in Nassau vertrokken) prins van Oranje en allen die het compromis onderteekend en aan den beeldstorm deel genomen hadden, gedaagd; zij, die niet verschenen, werden verbannen en hun goederen verbeurd verklaard. Egmond, Hoorne en vele andere edelen werden als saamgezworenen te Brussel ter dood gebracht.

De tachtigjarige vrijheidsoorlog 1568—1648. Toen Willem van Oranje de verbeurdverklaring zijner bezittingen in de Nederlanden vernam, maakte hij zich met zijn broeder Lodewijk van Nassau tot een aanval op de Nederlanden gereed; Lodewijk behaalde wel is waar bij Heiligerlee een overwinning op de Spanjaarden onder Aremborg, maar werd met zijn muitzieke troepen door Alva bij Jemmingen verslagen, en Willem werd spoedig na zijn stouten inval over de Maas tot den terugtocht en door geldgebrek tot de ontbinding zijns legers gedwongen.

De invoering eener nieuwe belasting, den »hondersten, twintigsten en tienden penning'', gevoegd bij het verbod van den handel met Engeland, bracht de Nederlanders tot opstand. Zij sloten zich bij den prins van Oranje aan, toen in April 1572 Brielle gelukkig door de Watergeuzen was ingenomen, en erkenden hem op een vergadering der staten van Holland (te Dordrecht) als wettig stadhouder des konings over Holland (1572). Alva vroeg nu zijn ontslag (1573).

Hopeloos scheen de toestand der opstandelingen gedurende het korte bestuur zijns opvolgers, Requesens (slag op de Mookerheide; Leiden ontzet). Doch toen na diens dood, Maart 1576, de Spaansche soldaten aan het muiten sloegen (Spaansche furie), verbonden zich de overige gewesten met Holland en Zeeland tot het verdrijven der Spanjaarden, November 1576 (pacificatie van Gent). De opvolger van Requesens, Don Jan van Oostenrijk (1576—1578), nam eerst de pacificatie aan (eeuwig edict), doch

verbrak die later, waardoor de krijg tusschen hem en de Algemeene Staten uitbarstte. (Oneenigheden tusschen de staten. Matthias van Oostenrijk; de hertog van Anjou). De vrees voor Franschen invloed en de woelingen der ultra-gereformeerden te Gent deden de pogingen van den prins van Oranje, om vereenigd Spanje wederstand te bieden, mislukken. Na Don Jans dood werd de zoon van Margaretha, de voormalige landvoogdes der Nederlanden, de verstandige en krijgskundige Alexander Farnese van Parma, tot stadhouder benoemd (1578—1592). Deze ontwierp een geheel ander plan dan zijn voorgangers. De staat der kerkelijke en godsdienstige zaken zou dezelfde zijn als onder de regeering van Karel V, maar alle staatkundige vrijheden en voorrechten, die de Nederlanders het recht hadden te vorderen, zouden hun teruggegeven worden. Daardoor won hij dadelijk de Waalsche gewesten (Unie van Atrecht). Maar de noordelijke gewesten, waar allentwege de hervorming ingevoerd en bevestigd was, vereenigden zich als een ondeelbaar geheel bij de Unie van Utrecht (1579) tot wederkeerige ondersteuning tegen Spanje. Nog altijd bleef men Philips als heer erkennen, maar nadat de prins van Oranje, Juni 1580, in den ban was gedaan (Apologie), bleek het dat alle uitzicht op verzoening met den koning verdwenen was, en zij zwoeren hem plechtig af. Eerst werd het landsheerlijk gezag opgedragen aan Frans van Anjou (1580), maar deze, niet tevreden met de beperkte voorwaarden, waarop hij dit gezag aanvaard had, deed een aanslag op Antwerpen (Fransche Furie). Reeds stonden de staten van Holland en Zeeland op het punt om aan Willem van Oranje de grafelijke waardigheid over de Nederlanden, erfelijk in zijn familie, op te dragen, toen de prins te Delft door Balthasar Gerards verraderlijk vermoord werd (1584). Bij zijn dood scheen de nieuwe staat zijn ondergang nabij; de regeering werd aan een Raad van State opgedragen, aan welks hoofd Willems dappere zoon Maurits geplaatst werd (1585—1625). Daar Alexander van Parma allengskens Gent, Brussel, Mechelen, Nijmegen en na een voor beide partijen roemrijke belegering ook Antwerpen (1585) veroverde en daardoor de onderwerping der zuidelijke Nederlanden besliste, droeg de Unie de souvereiniteit te vergeefs

op aan den koning van Frankrijk, en zocht vervolgens hulp bij de koningin van Engeland. Elizabeth zond den graaf van Leicester. Leicesters bewind (1585—1587) was een tijdperk van overgang. De tegenkanting, die hij voornamelijk bij de Staten van Holland (Oldenbarnevelt) ondervond, deed hem de Nederlanden verlaten. Door zijn vertrek was de grondslag tot een republiek gelegd. Philips II, meenende dat de republiek zich niet zou kunnen staande houden, zoodra maar eerst Engeland veroverd was, rustte de Armada uit. Maar de vernietiging der Armada door stormen en door de dapperheid der verbonden vijanden (1588), en de daaruit ontstane uitputting van de Spaansche schatkist gaven aan den oorlog een geheel onverwachte wending. De republiek, die haar ondergang nabij was en tevens door binnenlandsche onlusten hevig geschokt werd, verhief zich thans tot zulk een schitterende hoogte, dat zij den oorlog tegen Alexander van Parma aanvallenderwijze kon voeren, en, door Frankrijk en Engeland ondersteund, zette zij dien door het kriegsbeleid van Maurits tegen Alexander Farnese en diens veel zwakkere opvolgers (slag bij Nieuwpoort, 1600) zóó gelukkig voort, dat zij eerst een wapenstilstand voor twaalf jaren (twaalfjarig bestand) verkreeg (1609), en eindelijk aan Spanje bij den Westphaalschen vrede de erkenning harer onafhankelijkheid afperste. (Frederik Hendrik, 1625—1647. Willem II, 1647—1650).

Tijdens het twaalfjarig bestand ontstonden onder de protestanten in Nederland twee partijen, de Arminianen of Remonstranten, die Calvijns praedestinatieleer verwierpen, en de streng Calvinistische Gomaristen of Contraremonstranten. — Synode te Dordrecht, 1618. Terechtstelling van Oldenbarnevelt. — Vervolging van Hugo Grotius.

§ 6.

Portugal.

Portugal beleefde zijn gouden eeuw onder de laatste vorsten uit het Bourgondische huis, voornamelijk onder Emanuel den Groote (1495—1521). Door de ontdekking van een nieuwen weg over zee naar Indië, door veroveringen en de vestiging van handels-

factorijen in Azië verhieft zich dit kleine volk in roem en macht boven de meeste staten van Europa, en werd de markt van Lissabon de eerste van Europa. Johan III, 1521—1557. Nadat zijn kleinzoon koning Sebastiaan in een oorlog tegen Fez en Marokko bij Alkassar (1578) een veldslag en het leven (?) verloren had (valsche Sebastiaans), en zijn oudoom, de kardinaal Hendrik, die op zes en zestigjarigen leeftijd den troon beklom, na twee jaren gestorven was, dongen verscheiden pretendentes naar de kroon van Portugal; maar alle weken spoedig voor de overmacht van den koning van Spanje, en Portugal werd een Spaansche provincie (1581—1640). Als zoodanig verloor het niet alleen de meeste zijner buitenlandsche bezittingen, maar ook zijn privilegiën en rechten, die Philips II gezworen had te zullen handhaven; alle staatsambten werden door Spanjaarden bekleed, de welvaart was door de stremming van den handel en de drukkendste geldafpersingen vernietigd, de kroongoederen vervreemd, de vestingen ontmanteld. Aan deze slavernij werd een einde gemaakt door een omwenteling, die bijna zonder bloedvergieten werd tot stand gebracht. Hertog Jan van Braganza (afstammeling van een onechten zoon van Johan I) werd met ondersteuning van Frankrijk onder den naam van Johan IV op den troon verheven 1640, en alle pogingen der Spanjaarden om het verloren koninkrijk te heroveren, bleven vruchteloos.

§ 7.

Frankrijk.

A. Onder het huis Valois (jongere linie) 1498 tot 1589.

Frankrijk, welks grenzen ten Noorden en Oosten zich toen nog niet zoo ver uitstrekten als thans (Vlaanderen en Artois, Lotharingen, Franche-Comté en de Elzas behoorden er niet toe. Bretagne kwam door huwelijk aan de Fransche kroon. Anna v. Bret., eerst gehuwd met Karel VIII, daarna met Lodewijk XII), werd, spoedig nadat de honderjarige oorlog met Engeland geëindigd was, in een langdurigen en bloedigen krijg met het Oostenrijksche huis gewikkeld. De eerste aanleiding tot misnoegen tusschen deze

beide mogendheden gaf de vereeniging der Bourgondische provinciën met Oostenrijk; maar het voorwendsel tot den oorlog, waarvan vooral Italië het tooneel was, waren de aanspraken, welke Karel VIII als erfgenaam van het huis Anjou op Napels en Lodewijk XII als kleinzoon van Valentine Visconti van Milaan op dat hertogdom maakten. Beide koningen konden echter hun veroveringen in Italië niet behouden, en Frans I (1515—1547), die met dezelfde aanspraken als zijn beide voorgangers optrad (overwinning bij Marignano, 1515), moest daarvan na vier oorlogen met keizer Karel V (m. z. pag. 24 volg.) bij de vredetractaten te Madrid, Kamerijk, Nizza en Crespy telken reize afzien. Napels en Milaan werden met de Spaansche monarchie vereenigd. — Frans I, de slaaf zijner zinnelijke genietingen, was geheel vervuld met de gedachte dat hij als ridder en held moest schitteren; ondertusschen verwaarloosde hij het inwendig bestuur en de ware belangen van zijn rijk (Louise van Savoye) en den bloei van kunsten en wetenschappen (*père des lettres*) geenszins. Het hertogdom Bretagne werd door huwelijk bij de kroon van Frankrijk gevoegd; de machtigste vazallen maakte hij, door hun bedieningen aan 't hof te geven, van den troon afhankelijk; bij een concordaat met den paus werd hem de keus der hoogere geestelijken opgedragen. De staatkundige macht van het Parlement van Parijs beperkte hij op alle wijzen. Terwijl hij in zijn eigen land het protestantisme en vooral het (democratische) calvinisme niet duldde en vervolgde, verbond hij zich met de belijders der nieuwe leer in Duitschland tegen den keizer. De volgende koning Hendrik II (1547—1559), geheel beheerscht door Diana van Poitiers en de Guises (Frans hertog van Guise en Karel, kardinaal van Lotharingen), viel het Oostenrijksche huis in Duitschland aan, hernieuwde als bondgenoot van den keurvorst Maurits van Saksen den oorlog tegen Karel V (m. z. pag. 30), won Metz, Toul en Verdun en stierf aan een wond, hem bij een steekspel (een lantsplinter was hem in het oog gedrongen) toegebracht (1559). Onder de zwakke regeeringen zijner drie elkander opvolgende zonen Frans II (echtgenoot van Maria Stuart, 1559—1560), Karel IX (1560—1574) en Hendrik III (1574—1589) verwekten de partijen der Guises en Bourbons, welke om de hoogste plaatsen aan het hof, in het bestuur en in het leger streden, acht malen in

I.
CLAUDIUS DE GUISE, zoon van RENÉ II van Lotharingen.

FRANS, hertog
vermoord 1563.

MARIA

gehuwd m. JACOBUS V
van Schotland.

KAREL, aartsbisschop
v. Rheims en kardinaal v.
Lotharingen, † 1574.

HENDRIK, KAREL LODEWIJK,
† 1588. v. MAYENNE, kardinaal,
† 1611. † 1588.

MARIA STUART,
geh. m. FRANS II.

II.

KAREL, eerste hertog van Vendôme, uit het huis Bourbon, † 1537.

ANTON,

geh. met

JOHANNA v. ALBRET
erfg. van NAVARRE en
BÉARN, † 1562.

KAREL,
kardinaal,
† 1590.

LODEWIJK I,
prins v. CONDÉ,
† 1569.

HENDRIK IV,
koning van NAVARRE,
1562, † 1610, geh. m.
1. MARGARETHA,
dochter v. HENDRIK II,
2. MARIA DE MEDICI.

HENDRIK I,
prins v. CONDÉ,
† 1588.

LODEWIJK XIII,
gehuwd met ANNA
van Spanje.

ISABELLA,
geh. met PHILIPS IV,
van Spanje.

HENRIETTE MARIA,
geh. met KAREL I.
van Engeland.

36 jaren een godsdienst- en burgeroorlog (1562—1598). De zaak der hervorming werd in Frankrijk daardoor bedorven, dat haar belijders in den strijd der staatkundige partijen betrokken werden; want daar het uitsterven van het huis Valois te wachten stond, vormden zich: *a*) de partij der rechtmatige erfgenamen, der Bourbons van Navarre, die door de Hugenoten gesteund werden (onder de leiding van prins Lodewijk van Condé en den admiraal Coligny), *b*) de partij der Guises (hertogen van Lotharingen), die, op de katholieken steunende, den troon hoopten te bemachtigen. Katharina de Medici, de weduwe van Hendrik II, wist van die oneenigheden partij te trekken, en door nu de eene dan de andere partij te begunstigen, zich zelve een grooten invloed op de regeering te verzekeren. In de eerste drie oorlogen (de aanleiding tot den eersten oorlog was het bloedbad, door Frans de Guise te Vassy aangericht) werden de Hugenoten wel is waar in alle veldslagen (slag bij Dreux, 1562; slag bij Jarnac, 1569; de oude Condé sneuvelt; slag bij Moncontour, 1570) overwonnen, maar door de uitputting der katholieken, wier schranderste aanvoerder, Hertog Frans de Guise, reeds in 1563 door sluipmoord was omgekomen, verkregen zij bij den vrede telkens de bekrachtiging hunner godsdienstige vrijheid en ten laatste ook (behalve 4 plaatsen in het Z. van Frankrijk, waarin zij bezetting mochten leggen) het recht, om aan het staatsbestuur door de bekleeding van overheidsposten deel te nemen. De vrede scheen na drie oorlogen voor goed verzekerd te zijn, daar men zeer veel aanzienlijke Hugenoten (admiraal Coligny) naar het hof lokte, vooral ook omdat een huwelijksverbintenis tusschen den protestantschen koning Hendrik van Navarre en Margaretha, de zuster van Karel IX, tot stand kwam. Katharina de Medici was met dit huwelijksplan zeer ingenomen; want zij koesterde de hoop, dat de beminnelijkheid van haar dochter en de genoegens van het hofleven den koning van Navarre — en door hem ook zijn aanhang — meer onderworpen zouden maken. Doch dit huwelijksfeest eindigde met den verraderlijken moord der Hugenoten, onder den naam van Bartholomeusnacht bekend (23—24 Augustus 1572). Dit verraad werd door de koningin-moeder, haar derden zoon, Hendrik van Anjou, en de prinsen van Guise met toestemming van den zwakken koning gesmeed, om Coligny, op wiens toenemenden

invloed aan het hof men nijverig begon te worden, uit 's konings raad te verdringen. Het kostte aan Coligny en aan vele duizende protestanten, maar ook aan menigen katholiek het leven. Hendrik van Navarre en de jonge Condé vermochten zich slechts door den overgang tot de katholieke kerk te redden. Om dien gruwel te rechtvaardigen, wendde men voor, dat door Coligny en zijn aanhang een samenzwering tegen het koninklijke huis beraamd was. Daar men aan de Hugenoten nu ook hun vaste plaatsen wilde ontnemen, begonnen de godsdienst- en burgeroorlogen op nieuw (Guises); zij duurden onder de geheele regeering van den hoogst verachtelijken Hendrik III voort.

In den 5den godsdienstoorlog plaatste Hendrik van Navarre, nadat hij reeds lang de hem opgedrongen geloofsverandering voor nietig had verklaard, zich weer aan het hoofd der Hugenoten en dwong aan zijn tegenstanders vrijheid om zijn godsdienst uit te oefenen en 8 versterkte plaatsen af. De Guises richtten daartegen de »heilige" ligue op, aan welker hoofd zich de koning zelf plaatste, om zodoende steun te vinden; de uitoefening van den protestantschen godsdienst werd op nieuw verboden. In den 6den en 7den oorlog handhaafden de Hugenoten hun rechten. Moeielijker werden de zaken, toen in 1584 de laatste erfgenaam der Valois, de in Nederland welbekende Frans van Anjou, stierf. De koning wist zich slechts daardoor staande te houden, dat hij nu de eene, dan de andere partij omhelsde. Hij verzoende zich, beducht voor de overmacht der Guises, met Hendrik van Navarre, maar keerde weldra wantrouwende tot zijn oude partijgenooten terug, waarop een nieuwe, wederom door de protestanten met geluk gevoerde oorlog (»de oorlog der drie Hendrikken") uitbarstte. Toen nu echter de Guises de ligue de seize stichtten, met het doel om met Spanje's hulp den koning van den troon te stooten, zag Hendrik III zich tot de vlucht naar Chartres genoodzaakt. De sluipmoord, dien hij bij een samenkomst te Blois op den hertog Hendrik de Guise en den kardinaal Lodewijk van Lotharingen deed plegen, bewoog de katholieke partij, hem te verlaten en Karel van Mayenne tot stadhouder van het koninkrijk te benoemen. Hendrik erkende nu (Katharina de Medici † 1589) de Bourbons als opvolgers, maar werd, toen hij met de Hugenoten Parijs belegerde, in de legerplaats door den Dominicaner-

monnik Jacques Clement vermoord (1589). Bij zijn dood gaf hij den raad Hendrik van Navarre uit het huis van Bourbon tot zijn opvolger te benoemen.

B. Onder het huis Bourbon (afstammende van Robert, vijfden zoon van Lodewijk IX), 1589—1792.

1) Hendrik IV (1589—1610). Hij sloeg de ligue bij Ivry (te Parijs was de kardinaal van Bourbon tot koning uitgeroepen, die evenwel kort daarna stierf; plan tot verheffing der Spaansche prinses Isabella op den Franschen troon; verzet van Mayenne; Salische wet); doch eerst nadat hij tot de katholieke leer was overgegaan, kon hij zijn intocht in Parijs doen (1594), en werd hij, ten gevolge van zijn verstandige en verzoenende maatregelen, in het geheele rijk erkend. (Vrede te Vervins met Spanje, 1598). Door het edict van Nantes (1598) gaf hij aan de protestanten het recht van bijna geheel vrije godsdienstoefening en den toegang tot alle staatsambten, en maakte op die wijze een einde aan de godsdienstoorlogen, die 36 jaren geduurd hadden; de Hugenoten bleven in het bezit van 4 versterkte plaatsen, hetgeen, daar zij aldus een staat in den staat bleven vormen, later een nieuwen strijd in 't leven moest roepen. Dien tijd van rust gebruikte hij tot het herstellen der welvaart; de door oorlogen, slordig bestuur en oneerlijkheid uitgeputte schatkist werd door zijn edelen vriend en minister Sully in beteren staat gebracht; handel en nijverheid begonnen weder te bloeien; steden en dorpen herrezen uit hun puinhoopen. Zijn lievelingsplan was het vernederen van het huis Habsburg in Oostenrijk en Spanje (zijn betrekkingen met de unie) door de oprichting van een algemeene Europeesche republiek van vijftien even machtige staten (6 erfelijke en 5 kieskoninkrijken, en 4 republieken, waarvan een eeuwige vrede het gevolg zou zijn. Zijn voornaamste bondgenooten zouden Engeland en Nederland, Spanje's bitterste vijanden, zijn. De Guliksche successie-oorlog (m. z. pag. 33) scheen hem de gelegenheid aan te bieden, om zich in de zaken van Duitschland te mengen, maar dat plan kwam niet tot uitvoering, daar hij op een rit door Parijs door Ravallac vermoord werd (1610). Hij werd opgevolgd door zijn minder-jarigen zoon

Lodewijk XIII (1610—1643), in den beginne onder de

voogdijschap zijner moeder Maria de Medici (Concini — Markies d'Ancre, de Luynes), in 1614 meerderjarig verklaard (vergadering der *états généraux*, de laatste vóór die van 1789), later geleid door Jean Armand du Plessis, kardinaal en hertog van Richelieu, die door zijn verstandige werkzaamheid al de ver-raderlijke pogingen der koningin-moeder te keer ging en aan den staat, die door verkwistingen en hofkabelen tot verval begon te geraken, een nieuw leven schonk. Gedurende zijn achttienjarig bestuur (1624—1642) streefde hij: a) naar verheffing der koninklijke macht in Frankrijk. Aan de Hugenen ontnam hij, ondanks de hulp, die zij van Engeland ontvingen, in 1628 de vesting la Rochelle na een hardnekkige belegering, en kort daarna ook hun overige vestingen, en liet hen niet meer als staatkundige, maar alleen als kerkelijke partij bestaan (édict van Nîmes, 1629); hij vernietigde den invloed van den hoogen adel (1632, onderdrukking van den opstand van Gaston van Orleans en Karel van Lotharingen; 1642, terechtstelling van Cinq Mars), riep de rijksstanden niet meer bijeen en vernietigde den invloed van het parlement van Parijs (lit de justice). b) Naar uitbreiding van den politieken invloed van Frankrijk buitenslands. Dezen invloed wist hij zich in Zweden en in Italië (Mantuaansche successie-oorlog) te verwerven, en in Duitschland en de Nederlanden te vernieuwen. Daartoe ondersteunde hij de vijanden van het huis Habsburg (de Nederlanders, de Zweden en de Deutsche protestanten), welks macht hij zoowel in Duitschland als in Spanje wilde verzwakken, en begunstigde ook den afval der Cataloniërs en Portugeezen van de Spaansche kroon. Door hem verkreeg Frankrijk de leiding der Europeesche staatsbelangen, die in de middeleeuwen en zelfs nog tijdens de reformatie in handen van den paus waren geweest. In zijn alles omvattende werkzaamheid was hij bedacht op de vermeerdering der zeemacht, de uitbreiding van den handel, de bescherming der koloniën, het maken van kanalen, de verfraaiing van Parijs; ook de Académie Française, welke op de ontwikkeling der letterkunde een zoo grooten invloed heeft uitgeoefend, is hem haar ontstaan verschuldigd (1635).

Weinige maanden na den dood van Richelieu stierf ook Lodewijk XIII. Zijn vijfjarige zoon Lodewijk XIV erfde het rijk,

Engeland onder het huis Tudor, 1485—1603,

en

Schotland onder de Stuarts.

De dertigjarige burgeroorlog der beide rozen nam onder Hendrik VII Tudor, den laatsten afstammeling uit het huis van Lancaster, een einde. Door zijn huwelijk met Elizabeth, de laatste erfgename van het huis York, vereenigde hij de aanspraken en rechten van beide partijen, en van dien tijd af verhieft zich Engeland in macht, welvaart en beschaving. Het eenige doel zijner staatkunde was het behoud van den vrede, waaraan Engeland na de langdurige burgeroorlogen zoo groote behoefte had.

Hendrik VIII (1509—1547). Eerst verdedigde hij in een door hem zelve opgesteld geschrift de katholieke leer der zeven sacramenten tegen Luther, maar wreekte zich later op den paus, die hem de toestemming tot een echtscheiding (hij was gehuwd met Katharina van Arragon, zijns broeders weduwe) geweigerd had (Wolsey), daardoor, dat hij alle betrekkingen met Rome afbrak, kloosters ophief, en (ondersteund door Cranmer, aartsbischop van Canterbury) zich door de geestelijkheid en het Parlement tot opperhoofd der Anglicaansche kerk liet benoemen (eed van suprematie). Hij bleef aan zijn vorigen afkeer van de protestantsche leer getrouw en hield dus voor het overige de voornaamste grondstellingen der Roomsche kerk in stand.

Deze kerkregeling, bij welker invoering hij zich even streng en wreed betoonde jegens zijn volk, als in zijn huiselijk leven jegens zijn zes gemalinnen (Katharina van Arragon, verstooten; Anna Boleyn terechtgesteld; † 1537; Jane Seymour; Anna van Kleef, door hem verstooten; Katharina Howard terechtgesteld; Katharina Parr wist zich door schranderheid te handhaven), kon zich onder de regeering zijner drie op elkander volgende kinderen niet staande houden.

Onder zijn zoon, den minderjarigen en ziekelijken Eduard VI (1547—1553) had eerst Somerset, en vervolgens de hertog van Northumberland (graaf Warwick) het bestuur in handen. Een korte oorlog tot bevordering van het huwelijk van Eduard met

Maria Stuart mislukte. Eduard, een ijverig voorstander der hervorming, liet een nieuwe geloofsbelijdenis (de 42 artikelen van Cranmer; het commonprayerbook) opstellen, waarin vele stellingen van Luther, Zwingli en Calvijn opgenomen werden, en benoemde kort voor zijn dood Jane Grey, de schoondochter van Northumberland, tot zijn opvolgster.

HENDRIK VII, † 1509.

ARTHUR, † 1502.	HENDRIK VIII, † 1547.	MARGARETHA, gehuwd met JACOBUS IV Stuart van Schotland.	MARIA eerst geh. met LOD. XII v. Fr., daarna met CHARLES BRANDON, hertog v. Suffolk.
MARIA, ELIZABETH, EDUARD VI, † 1558. † 1603 † 1553	JACOBUS V. MARGARETHA. † 1542.	MARIA STUART	FRANCISCA, geh. met graaf GREY, hertog van Suffolk.
	JACOBUS VI. † 1625	HENDRIK DARNLEY	JANE GREY, geh. met GUILFORD DUDLEY, zoon van den hertog van Northumberland, † 1584.
ELIZABETH, geh. met keurvorst FREDERIK V van de Palts.	KAREL I, † 1649.		

Maria Tudor (1553—1558) volgde haar broeder op (Jane Grey legde na negen dagen de regeering neder; zij stierf, even als Northumberland, op het schavot); zij herstelde (bisschop Gardiner) op een bloedige wijze den katholieken godsdienst en de betrekking tot Rome en liet de hoofden der Reformatie (Cranmer, aartsbisschop van Canterbury en anderen) op den brandstapel sterven; Maria's zuster Elizabeth werd in den tower opgesloten. Cranmers opvolger was de kardinaal-legaat Reginald Pole. Haar huwelijk met Philips van Spanje wikkeld haar in een oorlog met Frankrijk, waarin Calais verloren ging. Maar haar opvolgster en halfzuster

Elizabeth (1558—1603) schafte op nieuw het pauselijk gezag in Engeland af. Zij behield echter de instelling van bisschoppen, en gaf aan de Engelsche kerk den vorm, welken deze thans nog bezit. (Anglicaansche of episcopale kerk: de 39 artikelen, wat den dogmatischen inhoud betreft weinig van de Luthersche leer verschillend, terwijl in den vorm de anglicaansche kerk door de leer van het bisschoppelijk gezag van de hervormde aanmerkelijk afwijkt). Gelijktijdig werd in Schotland door John Knox het zuivere Calvinisme (hier ook Presbyterianisme of Puritanisme ge-

naamd) gepredikt, en de uitoefening van den katholieken godsdienst verboden (Covenant); aan de koningin Maria Stuart werd de vrije uitoefening van haar godsdienst niet veroorloofd. Toen de tweede echtgenoot dezer koningin, graaf Darnley, met het buiten, waar hij ziek lag, in de lucht gesprongen was, en zij daarna graaf Bothwell huwde, die door het volk als de moordenaar van Darnley werd aangewezen, werd zij uit haar rijk verdreven en vluchtte naar Engeland. Hier vond zij echter, deels omdat men haar van medeplichtigheid aan Darnley's dood beschuldigde, deels omdat zij Elizabeths voorstel, afstand te doen van haar aanspraken op den Engelschen troon en zich van elke verstandhouding met de katholieken in Engeland, alsmede met het Fransche en Spaansche hof te onthouden, niet wilde aannemen, een negentienjarige gevangenis en werd, onder beschuldiging van deel genomen te hebben aan een samenzwering tegen het leven van Elizabeth, in haar kerker (te Fotheringhay in Northumberland) onthoofd (1587). — Bij den langdurigen vrede en de binnenlandsche rust, waarin zich Engeland onder Elizabeths regeering en onder het wijze bestuur van haar raadsliden, Bacon en William Cecil, mocht verheugen, bloeiden kunsten en wetenschappen, alsmede de landbouw en de door gevluchte Nederlanders uitgebreide en op beter voet gebrachte nijverheid, ontdekkingsreizen (m. z. pag. 10), de vestiging in Noord-Amerika (Virginia) en de oprichting der Oost-Indische Compagnie gaven aan den buitenlandschen handel en de scheepvaart grooter uitbreiding (Drake en Sir Walter Raleigh); de oorlog met Spanje (m. z. pag. 54) en de vernieling der onoverwinnelijke vloot gaven aanleiding tot het vormen eener Engelsche zeemacht, en onder Elizabeth verhief zich Engeland tot een mogendheid van den eersten rang. — De koningin bleef ongehuwd (Essex); zij benoemde Jacobus VI van Schotland (den door de Schotten in de protestantsche leer opgevoeden zoon van Maria Stuart en Henry Darnley), haar naasten mannelijken erfgenaam, tot haar opvolger op den Engelschen troon, en zoo voerde deze het eerst den titel van koning van Groot-Britannië en (het in de laatste levensdagen van Elizabeth, na een mislukten opstand, als veroverde provincie aan Engeland toegevoegde) Ierland.

*Groot-Britannië en Ierland onder de beide eerste Stuarts,
1603—1649.*

Schotland was sedert 1371 door vorsten uit het huis Stuart geregeerd; van vijf, Jacobus genaamde koningen werden twee door hun onderdanen vermoord, twee vielen in oorlogen tegen Engeland, Jacobus V werd krankzinnig en liet bij zijn dood een dochter achter, een kind van acht dagen, de ongelukkige Maria Stuart. Haar moeder, Maria v. Guise, bestuurde Schotland, en zij huwde den dauphin van Frankrijk (Frans II), na wiens dood zij naar Schotland terugkeerde. Na den dood van Maria Tudor nam zij den titel aan van koningin van Engeland. In 1568 werd zij opgevolgd door haar zoon Jacobus VI, die den Engelschen troon beklom als

1) Jacobus I (1603—1625). Onder de regeering van Jacobus zijn drie feiten vooral belangrijk: het buskruitverraad, het Spaansche-huwelijksplan en de toenemende oppositie van het parlement. Afkeerig van de Schotsche presbyterianen, wier democratische beginselen in strijd waren met zijn despotische neigingen, toonde hij aanvankelijk sympathie voor de katholieken. Om hen gunstig voor zijn troonsbestijging te stemmen, had hij hun beloften gedaan, die hij echter niet nakwam. Zoo ging hij als koning voort met het heffen van het hoofdgeld, dat Elizabeth aan de katholieken opgelegd had en liet hij priesters, die den eed van suprematie weigerden, in de gevangenis werpen. Hierover verbitterd, beraamden zij in 1605 het plan om den koning en de leden van het parlement door middel van buskruit, dat zij in de kelders van het parlamentsgebouw gebracht hadden, in de lucht te doen springen. Echter werd de aanslag door een waarschuwing, welke een katholiek lid ontving, vrijdeld. De hoofdschuldige, Guy Fawkes, werd gevat en ter dood gebracht.

Verleende het parlement den koning in deze aangelegenheid steun, het was misnoegd over zijn buitenlandsche politiek. Het verlangde, dat de koning zijn schoonzoon, Frederik V, keurvorst van de Palts en koning van Bohemen (zie blz. 36), en dus tevens

de protestanten in Duitschland bijstand zou verleen. Jacobus liet echter den winterkoning aan zijn lot over, ten einde met Spanje op goeden voet te blijven; want hij hoopte op het tot stand komen van een huwelijk van zijn zoon Karel met een Spaansche prinses. Dit huwelijk, waarvan de Engelschen even afkeerig waren als de Spanjaarden, kwam door de verwijdering, die er tusschen de ministers Buckingham en Olivarez ontstond, niet tot stand.

De tegenstand, welke den koning door het parlement geboden werd, nam gaandeweg in kracht toe. De willekeurige belastingheffing droeg hiertoe het meest bij. Herhaalde ontbinding van het parlement mocht niet baten.

Karel I (1625—1649) streefde naar onbeperkt gezag, maar daar hij, ondanks veel goede hoedanigheden, vastheid van karakter miste, stortte hij door zijn gedurig, aan oneerlijkheid grenzend weifelen het land en zich zelve in gevaar. Hij ontbond het met stouter eischen voor den dag komend parlement, maar gebrek aan geld noodzaakte hem het op nieuw bijeen te roepen. Het parlement van 1628 stelde de petition of right op, volgens welke de heffing van door de vertegenwoordiging niet goedgekeurde belastingen als een vergrijp aan den bijzonderen eigendom werd beschouwd, stond echter, toen Karels onwaardige gunsteling, de hertog van Buckingham, door Felton vermoord was, de verlangde belasting toe, doch slechts voor een jaar, hetgeen ontbinding ten gevolge had.

Om zonder parlement te kunnen regeeren, sloot Karel vrede met Spanje en met Frankrijk en liet hij alzoo zijn zwager Frederik V van de Palts en de hugenooten aan hun lot over. Om aan geld te komen, verkocht hij monopolieën en stelde hij een nieuwe belasting op de huizen in, het scheepsgeld genoemd. Een vermogend parlamentslid, John Hampden, weigerde deze belasting te betalen, wat algemeen toegejuicht werd. In Engeland bleef men in dien tijd van staatkundige en godsdienstige reactie kalm, maar in 1637 liet de koning zich door den aartsbisschop Laud verleiden om de Anglicaansche liturgie in Schotland in te voeren, hetgeen eerst een plechtige protestatie (Covenant), en daarna een gewapenden opstand ten gevolge had, die door het verdrag van Dunbar, 1639, niet geëindigd werd, en den van de middelen tot

voortzetting van den oorlog ontblooten koning noodzaakte op nieuw een parlement samen te roepen. Dit zoogenaamde lange parlement, waarin vele Puriteinen zitting hadden, dwong hem zijn toestemming tot de terechtstelling van den gehaten minister Strafford (1641) en van Laud (1645) te geven. Toen in 1641 5000 Engelschen en Schotten door de katholieke Ieren waren vermoord geworden, gaf men de schuld daarvan aan den koning, die volkomen onschuldig, maar door zijn huwelijk met Henriette van Frankrijk verdacht geworden was. De haat tegen hem en zijn aanhangers, de cavaliers en bisschoppen, nam bij den dag toe. Het puriteinsche parlement gevoelde zich krachtig genoeg, om in 1642 de uitsluiting der bisschoppen van het Hoogerhuis en zoodoende de opheffing van het voorrecht der episcopale kerk te eischen. De koning beging de onvoorzichtigheid, om de inhechtenisneming van de vijf hoofden der oppositie (John Hampden, Pym enz.) te beproeven, hetgeen de wapening van het volk, de oprichting eener militie door het parlement onder bevel van graaf Essex, en zoodoende de uitbarsting van den burgeroorlog ten gevolge had. De schotten vereenigden zich met het parlement tot den oorlog tegen den koning. Het leger van het parlement, aangevoerd door Olivier Cromwell en Fairfax, behaalde bij Marstonmoor (1644) en bij Naseby (1645) de overwinning op de troepen des konings, die een toevlucht bij de Schotten zocht, maar, toen hij weigerde hun eischen in te willigen, aan het Engelsche Parlement uitgeleverd werd (1647). Dit vond echter een onverwachten tegenstand bij zijn eigen leger, want de godsdiensttwisten tusschen de Presbyterianen en Independenten (m. z. bl. 20) waren ook tot het leger doorgedrongen. De laatsten maakten zich van den persoon des konings, die te vergeefs naar Frankrijk poogde te ontsnappen, meester; hun aanvoerder Cromwell versloeg de Schotten, die ten behoeve van Karel in Engeland waren gevallen, drong met zijne troepen in het Lagerhuis en verwijderde de Presbyterianen (die zich tegen de afzetting des konings verklaarden) uit het parlement, dat van toen af het Rompparlement heette. Dit benoemde, zonder op de tegenkanting van het Hoogerhuis acht te slaan, een gerechtshof van Independenten, dat den koning als »tyran, moordenaar, verrader en oorzaak van al het vergoten bloed," ter dood veroordeelde. In 1649 werd hij

openlijk onthoofd en daarop volgde het uitroepen der Engelsche republiek.

§ 10.

Scandinavië.

Sedert 1397 waren Denemarken, Noorwegen en Zweden door de Unie van Kalmar tot één rijk verbonden. Maar de koningen der unie uit het huis Oldenburg, die door de Denen gekozen waren, werden in Zweden dikwijls niet erkend. Toen Christaan II (1513—1523), om zijn gezag in Zweden, dat, geheel onafhankelijk van Denemarken, door door den rijksbestuurder Sture geregeerd werd, te herstellen, vierennegentig der Zweedsche geestelijken, edelen en burgers had doen vermoorden (het bloedbad van Stockholm, 1520), plaatste zich Gustaaf Wasa, gesteund door de hanse en door Lübeck, aan het hoofd van den opstand, en werd eerst tot rijksbestuurder, en daarna (in 1523) tot koning gekozen. Deze bevrijdde aldus Zweden van de Deensche heerschappij en ontbond de Unie van Kalmar. Christiaan II, wegens zijn tyrannieke regeering ook door de Denen in den steek gelaten, ontvluchtte naar de Nederlanden. Ook in Denemarken (waartoe Noorwegen, het Zuiden van Zweden, Gothland en IJsland behoorden) verloor het huis Oldenburg door zijn pogingen, om zich een onbeperkte macht te verzekeren, den troon, en kwam het huis Holstein (Frederik I, die Gustaaf Wasa als koning van Zweden erkende) aan de regeering (1523). Christiaan IV stichtte Christiania, mengde zich in den dertigjarigen oorlog (m. z. bl. 37), en voerde met Zweden een oorlog, die in 1645 met een voor hem nadeeligen vrede eindigde.

In Zweden volgde op de bevrijding van de Deensche heerschappij de invoering der Luthersche leer. De koning kreeg de beschikking over de kerkelijke en de kloostergoederen, en zodoende de middelen tot het stichten eener zeemacht, de uitbreiding van den handel en het mijnwezen. Gustaaf I Wasa bewoog de standen door zijn herhaalde verklaring, dat hij de kroon wilde nederleggen, de troonsopvolging in zijn geslacht erfelijk te maken. Zijn kleinzoon Sigismund kreeg door zijn moeder, een Jagelloon, ook Polen (1587), maar verloor Zweden (1598), daar hij de katholieke leer met

geweld wilde herstellen. De uitstekendste vorst uit het huis Wasa, dat tot 1654 regeerde, was Gustaaf Adolf II (1611—1632), die aan de Russen (tijdens twisten over de opvolging na het uitsterven van het huis Rurik) hun bezittingen aan de Oostzee, aan de Polen Lijfland ontnam, en zijn schitterende loopbaan in Duitschland op het slagveld bij Lützen eindigde (m. z. bl. 41). Zijn geleerde dochter en opvolgster Christina liet den oorlog in Duitschland door veldheeren uit de school van Gustaaf Adolf voortzetten, en kreeg bij den Westfaalschen vrede aanzienlijke bezittingen in Duitschland (m. z. bl. 41). Ook een oorlog met Denemarken had een voor Zweden gelukkig einde. Maar door den omgang met de grootste geleerden van haar tijd, die zij aan haar hof riep, verloor zij den lust om te regeeren; daarbij kwamen de algemeene klachten van het volk, dat zij haar tijd en haar schatten aan onwaardige gunstelingen verspilde. Zij deed derhalve afstand van den troon ten behoeve van haar neef Karel Gustaaf, paltsgraaf van Twee-bruggen (1654), ging daarna tot de katholieke kerk over, en bracht haar laatste levensjaren in Rome door († 1689).

§ 11.

Polen.

Polen (met Litthauen en West-Pruisen) bereikte onder de laatste Jagellonen zijn grootsten omvang, zoodat het zich van de Oostzee tot de Zwarte zee, en van de Oder tot aan gene zijde van den Dnjepr uitstrekte. Maar bij dien uiterlijken schijn van macht was reeds de grond tot het verval van dit rijk in het Oosten van Europa gelegd. De aanmatigingen van den adel, die door zijn afgevaardigden het geheele volk vertegenwoordigde, namen al meer en meer toe, de koninklijke macht en de rechten van den burger- en boerenstand werden hoe langs zoo meer beperkt, en eindelijk kreeg de adel van den laatsten der Jagellonen (Sigismund II Augustus) het recht, om telkens den koning te kiezen en hem bij de keuze voorwaarden te stellen.

Sedert Polen een kiesrijk en de adel de eenige heerschende stand was, brachten inwendige partijschappen en buitenlandsche oorlogen het rijk ten val. De verheffing van het huis Wasa (1587—1669), die de vereeniging der beide voornaamste kronen

van het Noorden ten doel had, veroorzaakte een langdurigen oorlog met Zweden, welke eerst in 1660 door den nadeeligen vrede te Oliva eindigde, waarbij Lijfland aan Zweden afgestaan, en Pruissens onafhankeijkheid erkend moest worden.

§ 12.

Rusland.

Na de bevrijding van de heerschappij der Mongolen, onder Iwan den Groote (1462—1505), verhief zich de macht en ontwikkelde zich de beschaving van Rusland onder de laatste vorsten uit het huis Rurik. Siberie werd bij het rijk gevoegd, het corps der Strelitzen opgericht en een handelsverdrag met Engeland gesloten. Maar na het uitsterven van dat huis (1598) werd Ruslands macht door verdeeldheden wegens de opvolging op den troon en door buitenlandsche oorlogen, waarin Polen en Zweden onderscheidene vroeger verloren landen heroverden, zwaar geschokt. Daarna kwam het huis Romanow, dat met de Ruriks verwant was, op den troon (1613—1762). Dit huis wist zich weldra een onbeperkte erfelijke macht te verschaffen.

§ 13.

Het Turksche Rijk.

Het rijk der Osmanen, dat Selim I (1512—1520) door veroveringen in Perzië en Mesopotamië en door de onderwerping van Aegypte uitbreidde, bereikte het toppunt zijner macht onder Soliman II den Groote (ook de prachtlievende genaamd) (1520—1566), den beroemdsten der Turksche sultans, die met zijn geduchte legers en vloten de veroveringen zijner voorgangers voortzett'e. Het eerst werd het eiland Rhodus, dat door de St. Jansridders bezet gehouden werd, ingenomen; de ridders (de grootmeester la Valette) bedongen, na een hardnekkige verdegiging (40,000 Turken sneuvelde) en nadat hun stad in de asch was gelegd, vrijen aftocht en verkregen van Karel V. het eiland Malta.

Soliman trok zelf naar Hongarije (1526), deels om buit te behalen en veroveringen te maken, deels om de vorsten van Zevenburgen in hun aanspraken op Hongarije te ondersteunen. Toen Ferdinand van Oostenrijk de ontruiming van Hongarije

eischte, sloeg Soliman het beleg voor Weenen (1529). Nog vijf malen herhaalde hij zijn tochten naar Hongarije; op den laatsten tocht stierf hij. Bij zijn dood strekte het rijk zich uit van Algiers tot aan den Tigris en van de Karpaten tot Zuid-Egypte en Arabië uit.

Daar de opvolgers van Soliman zich van de aanvoering der legers en de leiding der staatsaangelegenheden terugtrokken, en, terwijl zij zelven in het serail een verwijfd leven leidden, afhankelijk werden van de Janitscharen, terwijl zij tevens met trotsche verachting het aannemen van Europeesche beschaving, staatkunde en krijgskunde versmaadden, kwam het rijk, dat uit zoo vele ongelijksoortige bestanddeelen was samengesteld, tot verval; de nederlaag bij Lepanto (1571) vernietigde ook de Turksche zeemacht, de meeste vestingen in Hongarije gingen verloren, en een voortdurende, trouwens niet ongelukkige oorlog met Perzië maakte iedere onderneming in en tegen Europa onmogelijk.

TWEEDE TIJDPAK.

VAN DEN WESTPHAALSCHEN VREDE TOT AAN DE FRANSCHEN
OMWENTELING. 1648—1789.

§ 14, a.

*Aardrijkskundig overzicht van Europa omstreeks het
midden der zeventiende eeuw.*

1) Portugal had zich, na gedurende 60 jaren van Spanje afhankelijk geweest te zijn (1580—1640), weder vrijgemaakt.

2) Tot Spanje behoorden behalve het Pyreneesche schiereiland: Napels en Sicilië, Sardinië, Milaan, de (Spaansche) Nederlanden en (tot 1674) Franche Comté.

3) Bij den Westphaalschen vrede waren aan Frankrijk Metz, Toul en Verdun, de Oostenrijksche bezittingen in den Elzas, en de vesting Breisach afgestaan.

4) Groot-Britannië en Ierland vormden (sedert 1603) één staat.

5) Van de beide Scandinavische rijken had Zweden door gelukkige oorlogen tegen Denemarken, Polen, Rusland en in Duitschland, aanzienlijke landstreken gewonnen (Schonen en het eiland Gothland, Esthland, Lijfland, Carelië, Ingermannland, een groot gedeelte van Pommeren, Bremen, Verden, Wismar) en zich daardoor voor eenigen tijd tot een groote mogendheid verheven.

6) In Duitschland had het huis Habsburg zijn westelijke bezittingen verloren: de Guliksche erfenis was tusschen de huizen Hohenzollern en Wittelsbach verdeeld, en het eerste ontving bij den Westphaalschen vrede een schadeloosstelling, omdat het Pommeren niet gekregen had (m. z. bl. 45).

7) en 8) De republiek der Vereenigde Nederlanden en Zwitserland, reeds lang van het Deutsche rijk gescheiden, werden bij den Westphaalschen vrede als onafhankelijke staten erkend.

9) In Italië hebben geen belangrijke veranderingen van grondgebied plaats gehad. Venetië had Cyprus aan de Turken verloren.

10) Evenzeer bleef de omvang van het rijk der Osmanen dezelfde; alleen kreeg het nog Cyprus van de Venetianen.

11) Polen, dat sedert 1572 met Litthauen verbonden was, hield zich tot aan den vrede van Oliva (1660) op het toppunt zijner macht staande.

12) Rusland herstelde zich onder de heerschappij van het huis Romanow van de verliezen, die het gedurende de tusschen-regeering geleden had; de onderwerping van Siberië werd voortgezet; de Oekraïne onderwierp zich vrijwillig; zelfs trokken de Russen over de Beringstraat en onderwierpen een gedeelte van de westkust van Noord-Amerika.

§ 14, b.

Frankrijk onder Lodewijk XIV, 1643—1715.

A. LODEWIJK XIV ONDER DE LEIDING VAN MAZARIN,

1643—1661.

Daar Lodewijk XIV bij den dood zijns vaders eerst vijf jaar oud was, kreeg zijn moeder Anna van Oostenrijk (een dochter van Philips III van Spanje) de onbepaalde voogdij, welke zij echter geheel aan den kardinaal Mazarin afstond, die door Richelieu aanbevolen was. Een twist tusschen Anna en het parlement deed onlusten ontstaan, bekend onder den naam van de onlusten der Fronde (1648—1653). Toen het parlement van Parijs geweigerd had nieuwe belastingen te registreeren, liet Mazarin verscheidene leden van het parlement in hechtenis nemen, maar het volk richtte barricaden in de straten van Parijs op en bevrijdde de gevangenen. De Fronde (zoo heette de het hof vijandige partij) begon den oorlog tegen het hof en Mazarin, die heimelijk Parijs verlieten, maar door de omsingeling dier stad door den prins van Condé in staat werden gesteld om op eervolle wijze terug te keeren. Toen Condé, trotsch op de verdienste, den koning en diens minister naar Parijs te hebben teruggebracht, zich zeer aanmatigend gedroeg en zich in alle aangelegenheden begon te mengen, liet Mazarin hem in hechtenis nemen; maar hij werd door een nieuwen opstand gedwongen hem te ontslaan, en moest zelf Frankrijk verlaten. De beleedigde Condé trad nu

nog trotscher en aanmatigender op en begon, met Spanje in verbond, den oorlog tegen zijn inmiddels meerderjarig geworden koning. Na een bloedig maar onbeslist gevecht in de voorstad St. Antoine tusschen Condé en de koninklijke troepen onder Turenne, verliet Condé de hoofdstad en vluchtte naar Spanje, om als Spaansch veldheer den oorlog tegen zijn koning voort te zetten. Mazarin keerde aan het hof terug.

De oorlog tegen Oostenrijk werd door den Westphaalschen vrede en die met Spanje door den vrede der Pyreneën (1659) geëindigd. Bij die beide vredetractaten werden de bezittingen van Frankrijk wederom uitgebreid, want behalve hetgeen bij den Munsterschen vrede aan dat rijk werd afgestaan, won het bij den Pyreneeschen vrede het graafschap Roussillon benevens Artois en onderscheidene plaatsen in Vlaanderen, Henegouwen en Luxemburg. — Lodewijk XIV huwde Maria Theresia, oudste dochter van Philips IV, die op de plechtigste wijze moest verklaren, zoowel voor zich als voor haar nakomelingen afstand te doen van elke aanspraak op de Spaansche kroon. Dood van Mazarin (1661).

B. FRANKRIJKS OVERWICHT IN EUROPA GEDURENDE DE
REGEERING VAN LODEWIJK XIV ZELVEN,
1661—1715.

Lodewijk trachtte zich zelf een volkomen onafhankelijk gezag en aan zijn rijk den eersten rang en een zeker oppergezag in Europa te verschaffen. Dit doel bereikte hij: a) door de verzwakking der naburige staten en het verminderen der macht van het huis Habsburg, sedert den Westphaalschen en den Pyreneeschen vrede; b) door het overwicht der Fransche beschaving; c) door het schrandere bestuur van zijn minister van financiën, den grooten Colbert († 1683), die ondanks de kostbare oorlogen en de verspilling van het hof door de bevordering van handel en nijverheid de inkomsten vermeerde, vele misbruiken in het financie-wezen afschafte, een aanzienlijke zeemacht schiep, de rechtspleging en politie verbeterde enz.; d) door het geluk der Fransche wapenen onder een reeks van voortreffelijke veldheeren als: Turenne, Condé, Luxembourg, Catinat, Villars, Vendôme,

Vauban, en onder de leiding van een zoo bekwaam en werkzaam minister van oorlog als Louvois. Heerschezucht en begeerte naar roem spoorden Lodewijk XIV weldra aan, om van dat overwicht van Frankrijk over de andere staten van West-Europa tot veroveringen gebruik te maken.

Eerste (devolutie-) oorlog tegen de Spaansche Nederlanden (1666—1668). Het hoofddoel van Lodewijks buitenslandsche staatkunde was het winnen der Spaansche monarchie voor het huis Bourbon. Nadat hij te vergeefs pogingen had gedaan, om langs minnelijken weg de afstandsverklaring zijner echtgenoot te doen intrekken, trachtte hij onder het voorwendsel van rechtmatige aanspraken de belangrijkste bezittingen van Spanje te bemachtigen. Na den dood van zijn schoonvader Philips IV van Spanje maakte Lodewijk XIV, ondanks de plechtige verklaring, zijner gemalin, krachtens het zoogenaamde devolutie-recht aanspraak op haar moederlijk erfdeel in de Nederlanden, en nam onderscheidene vestingen in de Spaansche Nederlanden weg, maar de (door den Hollandschen Raadpensionaris Johan de Witt in het leven geroepen) triple-alliantie tusschen Holland, Engeland en Zweden, en de vrees dat het aantal zijner vijanden nog zou toenemen, bewoog hem den vrede te Aken te sluiten (1668) en zich met de veroverde plaatsen in Vlaanderen te vergenoegen.

Tweede oorlog tegen de Nederlanden (1672—1678). Om de Nederlandsche republiek te vernederen of te vernietigen en zoo doende wraak te nemen voor het sluiten der triple-alliantie, wist Lodewijk door omkoopings Engeland en Zweden (benevens Keulen en Munster, om de oostelijke grens der Nederlanden te bedreigen) voor zijn belangen te winnen. Het viel met twee legers in de landen der door partijschappen geteisterde republiek en veroverde spoedig drie provinciën, doch de Hollanders zett'en het land onder water en belett'en hem zoo verder door te dringen. Nu traden de keurvorst Frederik Willem van Brandenburg en spoedig ook de keizer en de koning van Spanje in het belang van de republiek op. De Nederlanders bleven overwinnaars in den strijd ter zee (de Ruyter). Engeland sloot met de republiek vrede, maar hoe groot ook het aantal der vijanden van Frankrijk was, het hield zich staande en behaalde zelfs eenige voordeelen. In het jaar 1674 bracht Lodewijk drie legers in 't veld; het eene onder het opperbevel van den

koning zelfden veroverde Franche-Comté; het tweede onder Condé streed (bij Senef) tegen den prins van Oranje, zonder dat aan een van beide zijden eene beslissende overwinning behaald werd, terwijl het derde onder Turenne in dit en het volgende jaar op de beide oevers van den Boven-Rijn onderscheidene schitterende overwinningen bevocht. Hierdoor belette Turenne de verovering van den Elzas door den keizerlijken veldheer Montecuculi en den keurvorst van Brandenburg, totdat hij bij het dorp Sasbach, terwijl hij op verkenning uit was door een kanonskogel gedood werd. (Dood van de Ruijter, 1676, bij Messina, dat tegen Spanje in opstand was gekomen). Te gelijk gelukte het Lodewijk zijn gevaarlijksten vijand de verdere deelneming aan den oorlog tegen Frankrijk te beletten, daar hij de Zweden tot een inval in Brandenburg wist te bewegen. Door dezen inval werd de keurvorst gedwongen met zijn leger naar zijn eigen land terug te keeren; de Zweden werden bij Fehrbellin (1675) verslagen, en verloren zelfs Vóór-Pommeren. In de beide laatste jaren werd de oorlog nog in de Spaansche Nederlanden zonder gunstigen uitslag voortgezet, en werden te gelijker tijd vredesonderhandelingen te Nijmegen aangeknoopt. Daarbij volgde Lodewijk XIV de verstandige politiek om met iederen vijand afzonderlijk vrede te sluiten, zoodat de alliantie tegen hem hoe langer zoo kleiner werd, en de achterblijvenden zich telkens ongunstiger voorwaarden moesten laten welgevallen. Zoo verloor Holland, dat het eerst den vrede sloot, niets; maar Spanje 14 plaatsen (waaronder vestingen in de Nederlanden) en Franche-Comté, dat nu van het Duitsche rijk (waartoe het als bestanddeel van den Bourgondischen kreits had behoord) gescheiden werd. De keurvorst van Brandenburg, thans door zijn bondgenooten (behalve Denemarken) verlaten en door de Franschen in zijn bezittingen aan den Rijn en in Westfalen bedreigd, moest bij den vrede te St. Germain en Laye (1679) aan de Zweden verreweg het grootste gedeelte zijner veroveringen terug geven.

De hereenigingskamers (*chambres de réunion*) (1680—1684). Nadat Lodewijk door een achtjarigen, gelukkig gevoerden oorlog niet alleen zijn rijk uitgebreid, maar ook tegenover de andere mogendheden het standpunt had ingenomen, naar welks bereiking hij sedert het begin zijner regeering streefde, vond hij een middel, om ook gedurende den vrede veroveringen te maken.

Onder den naam van hereenigingskamers stelde hij drie gerechts-hoven (te Metz, Breisach en Besançon) in, om te onderzoeken wat vroeger tot de landen en plaatsen behoord had, die hem bij de vier laatste vredetractaten waren afgestaan. Dat alles nam hij dadelijk in bezit, bezette ook de vestingen Straatsburg (1681) en Luxemburg, en bood den keizer een wapenstilstand voor twintig jaren aan, welke door dezen (voor het rijk en voor den koning van Spanje) werd aangenomen, om den oorlog tegen de Turken, die inmiddels was uitgebroken, te kunnen voortzetten (m. z. bl. 79). De hereenigde landstreken en de beide belangrijke vestingen bleven in het bezit der Franschen.

Gedurende dezen wapenstilstand hief Lodewijk het edict van Nantes op (1685), terwijl hij aan de gereformeerden iedere uitoefening van hun godsdienst verbood (dragonades), en beval hun kerken omver te halen. (Madame de Maintenon; Louvois; le Tellier; vervolging der Jansenisten). Ofschoon de uitwijking der protestanten verboden werd, en de grenzen bezet waren, ontvluchtten toch velen (50000 families) naar protestantsche landen (Brandenburg en de Nederlanden), waarheen zij hun nijverheid overbrachten. Geschillen met de pauselijke regeering, 1662 en 1687.

Derde oorlog (1688—1697). Toen de keizerlijke veldheeren de Turken, Frankrijks oude bondgenooten, uit Hongarije verdreven hadden, zoodat zelfs de voornaamste vesting Belgrado ingenomen was, en Willem van Oranje in 1686 te Augsburg een verbond tegen Lodewijk XIV tot stand had gebracht, werd deze door Louvois, die zich onmisbaar wilde maken, er toe gebracht, om den wapenstilstand te verbreken. Lodewijk maakte voor zijn broeder Filips van Orleans, die met eene Paltsische prinses gehuwd was, aanspraken op een deel van de Palts. De oorlog begon met een schrikkelijken plunderingstocht in de Palts, die, nadat de inwoners langen tijd aan de buitensporigste eischen der Franschen gehoorzaamd hadden, in een volslagen wildernis veranderd werd (Melac); Heidelberg, Mannheim, Spiers, Worms en de meeste plaatsen aan beide oevers van den Rijn, van Trier tot aan de grens van den Elzas en tot Offenburg, werden in de asch gelegd (1689); de inwoners werden met koelbloedige wreedheid uitgeplunderd en mishandeld; zelfs was het hun niet geoorloofd te vluchten, tenzij op Fransch grondgebied. Daar in 1688 Willem van Oranje (III)

den Engelschen troon beklommen had, en de door hem verdreven Jacobus II in Frankrijk een wijkplaats vond, traden ook Engeland en de Republiek tot het verbond (Duitschland, Spanje, Savoye) tegen Frankrijk toe. De oorlog ter zee eindigde met de nederlaag der Franschen bij Kaap la Hogue, 1692, maar des te roemrijker was de oorlog in de Nederlanden, waar Luxembourg drie schitterende overwinningen (Fleurus, 1690, Steenkerken, 1692, Neerwinden, 1693) behaalde. Savoye, welks hertog zich op aandringen van zijn neef, prins Eugenius van Savoye, insgelijks bij de groote alliantie had aangesloten, werd door Catinat dermate in 't nauw gebracht, dat zijn vorst gaarne den vrede te Turijn, 1696, sloot, waarbij hij al zijn landen terugkreeg. De uitputting der financiën en de plannen, die de Fransche koning bij den naderenden dood van den kinderloozen Karel II aangaande het bezit van de Spaansche monarchie smeedde, aan den anderen kant het onderlinge wantrouwen der verbonden mogendheden bespoedigden den vrede te Rijswijk (1697); Duitschland verloor daarbij Straatsburg en den Elzas; Spanje kreeg het meeste terug, daar Lodewijk binnen kort de geheele monarchie langs een vreedzamen weg dacht te verwerven. Willem III werd als koning van Engeland door Lodewijk XIV erkend.

Over den Spaanschen Successieoorlog z. m. § 19.

§ 15.

Duitschland tot aan den Spaanschen Successieoorlog.

Ferdinand III werd, daar de poging van Lodewijk XIV, om ook de kroon van Duitschland te bemachtigen, mislukt was, opgevolgd door zijn jongsten zoon Leopold I (1658—1705). Deze was tot op dien tijd koning van Hongarije en Bohemen geweest, en moest zich bij zijn verheffing tot keizer onderscheidene nieuwe beperkingen der keizerlijke macht laten welgevalen. De rijksdag, waarop toen 240 standen vertegenwoordigd waren, werd sedert 1663 niet meer ontbonden, en bestond uit een permanent congres van afgevaardigden te Regensburg. Leopold werd gedurende zijn regeering met een drievoudigen oorlog bezig gehouden, terwijl hij òf door de veroveringszucht van Frankrijk, òf door de

Turken, die op nieuw het christelijk Europa bedreigden, òf door de misnoegde Hongaarsche magnaten ten strijde uitgedaagd werd.

Eerste oorlog tegen de Turken (1664).

De grootvorst van Zevenburgen verbond zich met den keizer, om zich tegen een door de Turken (Achmet Köprili) op zijn troon geplaatsten mededinger staande te houden. De keizer, voor wien het toenemen van den Turkschen invloed in Zevenburgen evenmin aangenaam kon wezen, opende dientengevolge onderhandelingen met de Porte, die echter tot geen uitkomst leidden. Integendeel rukten de Turken in Hongarije binnen. Doch na een schitterende overwinning, welke Montecuculi in 1664 op de Osmanen behaalde, werd een wapenstilstand voor 20 jaren gesloten. De door de Turken in Zevenburgen benoemde grootvorst bleef echter, en het eenige voordeel des keizers bestond daarin, dat hij de herschepping van Zevenburgen in een Turksche provincie verhinderd had.

De eerste oorlog tegen Lodewijk XIV (1674—1678)
m. z. bl. 75.

Tweede oorlog tegen de Turken (1683—1699). Terwijl in het Westen Lodewijk XIV den Elzas wegnam, maakten zich in het Oosten de Turken nog eenmaal geducht. Zoowel de ongunstige vrede na den vorigen oorlog met de Turken gesloten als het achterblijven van Duitsche troepen in Hongarije en de hernieuwde onderdrukking der protestanten gaven aanleiding tot een samenzwering der Hongaarsche magnaten tegen de Duitsche heerschappij, die echter ontdekt en met de terechtstelling der vier hoofden gestraft werd. Het belangrijkste gevolg hiervan was, dat de keizer een Duitscher tot stadhouder benoemde. Nu barstte een nieuwe opstand uit, aan welks hoofd zich graaf Tökely plaatste. Te laat trachtte de keizer door het herstellen der oude staatsregeling en door godsdienstvrijheid de gemoederen te doen bedaren; Tökely wendde zich om hulp tot den Sultan. Deze, tevens door den Franschen gezant opgehitst, zond zijn grootvizier Kara Mustapha met meer dan 200,000 strijdbare mannen tegen Weenen (1683). Maar de hoofdstad hield zich staande, totdat een Duitsch-Poolsch leger onder aanvoering van den Poolschen koning Johan Sobieski tot ontzet opdaagde, het Turksche leger

op de vlucht sloeg, en zodoende het lot van Oostenrijk en Duitschland besliste. Hongarije, waar de aanhang van Tökely spoedig verminderde, werd door hertog Karel van Lotharingen voor het grootste gedeelte van het Turksche juk bevrijd (1687 overwinning bij Mohacz) en op een rijksdag te Presburg (1687) werd aan de mannelijke lijn van het Oostenrijksche huis de erfopvolging op den Hongaarschen troon verzekerd.

Nadat de oorlogen tusschen Oostenrijk en de Turken gedurende honderd vijftig jaren op Hongaarschen bodem gevoerd waren, vielen nu Karel van Lotharingen, markgraaf Lodewijk van Baden, de keurvorst van Beieren en prins Eugenius van Savoye in Bosnië en Servië, en zett'en den oorlog met zoo gelukkig gevolg voort, dat men na de inneming van de voornaamste vesting Belgrado reeds aan een verdeeling der Turksche provinciën schijnt gedacht te hebben. (Overwinning van Lodewijk van Baden bij Salankemen). Ook de Venetianen, bondgenooten des keizers, behaalden belangrijke voordeelen.

De staatkunde van Frankrijk evenwel en voornamelijk de derde veroveringsoorlog van Lodewijk XIV belett'e de verdrijving der Turken uit Europa. De keizer moest zijn legers en veldheeren over twee oorlogstooneelen verdeelen, en kon daarom op geen van beiden iets beslissends ondernemen, zelfs heroverden de Turken Servië met Belgrado. Maar de schitterende overwinning, door prins Eugenius van Savoye bij Zenta, waar de Sultan de Theiss wilde overtrekken (1697), behaald, gaf aanleiding tot het sluiten van den vrede te Karlowicz (1699), waarbij de keizer Zevenburgen behield, dat de grootvorst reeds in 1696 aan hem als zijn beschermer had afgestaan; van Hongarije behielden de Turken alleen het gedeelte op den linkeroever van den Maros en de Theiss, zoodat ook Slavonië, dat vóór 1526 tot Hongarije behoorde en in dezen oorlog heroverd was, bij Oostenrijk bleef. Zoo doende was de Oostenrijksche staat met een derde van zijn vorigen omvang vermeerderd, en telde, de erfelijkheid der Hongaarsche kroon mede in aanmerking genomen, voortaan onder de groote mogendheden in Europa mee. Aan Venetië stond de Porte het door haar veroverde schiereiland Morea af.

Over den tweeden oorlog met Frankrijk z. m. bl. 77.

Vermeerdering der macht van sommige Duitsche vorsten.

1) Hannover werd tot negende keurvorstendom verheven (1692) tot belooning voor de hulp, die het in den oorlog tegen Frankrijk verleend had, en om het tot verdere diensten in den aanstaanden successieoorlog te verplichten. 2) Na den dood van koning Johan Sobiëski werd de keurvorst van Saksen onder den naam van August II tot koning van Polen gekozen (1697), en ging dientengevolge tot de katholieke kerk over. 3) Over de verheffing van den keurvorst van Brandenburg tot koning van Pruisen (1701) z. m. § 16.

§ 16.

Brandenburg en Pruisen tot 1701.

In 1417 beleende keizer Sigismund den burggraaf Frederik van Hohenzollern met de Brandenburgsche mark.

Uit het huis Hohenzollern volgden 12 keurvorsten, van welke de achtste, Joachim Frederik, het regentschap in Oost-Pruisen, dat sedert 1525 wereldlijk gemaakt was, voor den krankzinnigen hertog Albrecht Frederik verkreeg. Dit regentschap ging op zijn zoon en opvolger in Brandenburg Johan Sigismund, over, die de dochter van den ongelukkigen hertog huwde, en na diens dood Pruisen met Brandenburg vereenigde (1618).

De zoon en opvolger van Johan Sigismund, de tiende keurvorst, George Wilhelm (1619—1640), nam slechts weinig aandeel aan den dertigjarigen oorlog, en toen Saksen met den keizer te Praag vrede sloot, trad Brandenburg tot dien vrede toe (1635). Zijn zoon

Frederik Wilhelm, de groote keurvorst (1640—1688), moest bij den Westphaalschen vrede Voor-Pommeren met Rügen en een gedeelte van Achter-Pommeren aan de Zweden laten, en zich met het overschot van Achter-Pommeren en het aartsbisdom Maagdenburg vergenoegen. Den vreedestijd maakte hij zich ten nutte, om den inwendigen toestand van den staat, die veel te wenschen overliet, te verbeteren.

Hij legde den eersten grondslag voor een staand leger, dat, in
Pütz, N. Gesch.

sterkte en geoefendheid in den wapenhandel al meer en meer toenemende, niet weinig er toe bijdroeg, om aan den staat een steeds klimmenden invloed op de aangelegenheden van Europa te verschaffen. Voor iedere door den keurvorst gewenschte belasting en heffing werd, voor dat die werkelijk kon geschieden, de toestemming der standen vereischt. Frederik Wilhelm ontnam aan de standen dat recht, trachtte in de geheele huishouding van den staat en voornamelijk in de financiën orde en regelmaat te brengen, en de zware opbrengsten door eene billijke verdeeling dragelijk te maken. Door kolonisten (door het opnemen der uit Frankrijk gevluchte protestanten, m. z. bl. 77) liet hij het verwoeste land bebouwen; hij maakte het binnenlandsche verkeer gemakkelijk door de verbinding van de Oder met de Spree, en van de Havel met de Elbe; door doeltreffende maatregelen wist hij de opbrengsten van de domeinen te vermeerderen, den bloei van handel en nijverheid, kunsten en wetenschappen te bevorderen, en overal nieuwe bronnen van welvaart (zelfs door volkplantingen op de kust van Guinea) te openen.

In den oorlog tusschen Zweden en Polen, waartoe de aanspraken van de in Polen regeerende lijn van het huis Wasa op de Zweedsche kroon aanleiding gaven (m. z. § 11), dwong Karel X Gustaaf, koning van Zweden, den keurvorst hem (1656) in den veldslag bij Warschau (die drie dagen duurde) bij te staan, waarvoor hij hem tot souverain hertog van Pruisen verklaarde. Na den aftocht van Karel X ging hij weder op de zijde van Polen over, waarvoor hij (bij het verdrag te Welau, 1657) ook van den Poolschen koning de erkenning zijner souvereiniteit over Pruisen verkreeg, welke bij den vrede te Oliva bekrachtigd werd. Over zijn deelneming aan den oorlog tegen Frankrijk, de overwinning bij Fehrbellin (1675), de verovering van Pommeren, en den vrede van St. Germain en Laye z. m. bl. 76. Zijn zoon

Frederik III (keurvorst (1688—1701)) ondersteunde de Oostenrijkers in den oorlog tegen Frankrijk en de Turken, waarvoor de keizer de souvereiniteit van Pruisen erkende. Hij vergrootte en verfraaide Berlijn, stichtte de universiteit te Halle, en te Berlijn de academie van wetenschappen. Met toestemming van den keizer, wien hij de levering van 10,000 soldaten voor het rijksleger in den Spaanschen successie-oorlog beloofde, verhief

zich Frederik bij manifest tot koning van Pruisen, en zett'e zich en zijn gemalin (1701) te Koningsbergen de kroon op.

§ 17.

Groot-Britannië en Ierland.

A. REPUBLIEK, 1659—1660.

Na de terechtstelling van Karel I (m. z. bl. 67), werd het Hoogerhuis ontbonden, het koningschap afgeschaft, en Engeland door het Lagerhuis tot republiek verklaard; het gezag werd in handen gesteld van den Raad van State, die uit 41 voor een jaar gekozen leden bestond; maar inderdaad was het gezag in handen van het leger en het legerhoofd, Olivier Cromwell. De opstand in Ierland was gedempt (bloedbad van Drogheda). Alle pogingen van Karel II (zoon van Karel I), om uit Schotland Engeland te veroveren, mislukten (Montrose); twee malen (bij Dunbar en Worcester) werd zijn leger geslagen, en te midden van vele gevaren ontvlood hij zelf naar Normandië. Cromwell wikkeld Engeland in een geduchten zeestrijd met de republiek der Vereenigde Nederlanden (1652—1654), die met een voor Engeland voordeeligen vrede eindigde. (Driedaagsche zeeslag. Blake, Tromp; Nederland erkent de acte van navigatie van 1651 en verdrijft de voortvluchtige Stuarts en hun aanhangers uit het land). In een oorlog met Spanje (1658) vielen Jamaica en Duinkerken in handen der Engelschen. Zeker van zijn leger, dreef hij het Rompparlement (m. z. bl. 67), dat zich tegen zijn plannen verzett'e, met geweld uiteen (Barebone-Parlement), en liet zich door zijn officieren tot protector der republiek Groot-Britannië (1653—1658) benoemen. De protector met een uit 25 militairen bestaanden Raad van State had het uitvoerend bewind, een om de drie jaar bijeenkomend Parlement (echter zonder hooger huis) de wetgevende macht. Na een opstand van royalisten verdeelde hij het land onder elf majoors-generaal. Hij bevorderde Englands handel door de acte van navigatie (waarbij bepaald werd dat niet-Europeesche goederen alleen op Engelsche, Europeesche alleen op Engelsche schepen of op de schepen van het produceerende land mochten ingevoerd worden) en maakte dat de republiek gedurende

zijn protectoraat bij alle naburen in groot aanzien stond, maar zijn onvermoeide pogingen om de kroon te verkrijgen, leden op den tegenstand zijner officieren schipbreuk. Herhaalde samenzweringen en aanslagen tegen zijn leven vervulden hem met onophoudelijke vrees, die zijn dood verhaastte (1658). Hij werd opgevolgd door zijn zoon Richard Cromwell, die in het gevoel zijner zwakheid spoedig (na acht maanden) de waardigheid van protector nederlegde. Aan de daarop volgende regeeringloosheid werd door den generaal Monk, opperbevelhebber in Schotland, een einde gemaakt. Deze rukte, onder voorwendsel van de wapenen voor het herstelde Romp-parlement te willen opvatten, Londen binnen en riep een nieuw parlement, uit de beide huizen bestaande, bijeen, dat Karel II op den troon herstelde (1660).

B. ONDER DE BEIDE LAATSTE STUARTS, 1660—1688.

Karel II (1660—1685) kondigde een algemeene amnestie af, benoemde Clarendon tot zijn eersten minister en herstelde de episcopale kerk in Schotland en Engeland. Maar zijn zedeloosheid en lichtzinnige spilzucht, het verkoopen van Duinkerken aan Frankrijk (1662), een om nietigheden ondernomen en schandelijk geëindigde oorlog met Holland (1665—1667, vierdaagsche zeeslag; de Ruyter op de Theems; vrede van Breda) en het ontslag van Clarendon beroofden den koning spoedig van de liefde zijns volks. Hij liet zich overhalen met de republiek der Vereenigde Nederlanden eene Triple-Alliantie te sluiten (Temple; de Witt; 1668), doch betoonde zich weldra een slaafsch dienaar van Lodewijk XIV, die hem in 1670 bij *'t verdrag van Dover* omkocht. Deze wikkeld hem in een oorlog met de Nederlanden (1672—1674; slagen bij Solebay en Kijkduin). Het parlement echter en het volk noodzaakten Karel tot den vrede. Toen het Cabalministerie (Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington, Lauderdale) de rechten der kroon hoe langs zoo meer wilde uitbreiden, en 's konings neiging tot de katholieke kerk ontevredenheid verwekte, dwong het parlement hem in 1673 door de Test-act, die tot 1829 van kracht bleef, de katholieken en dissenters van het bekleeden van openbare ambten uit te sluiten. De Test-act hield in, dat ieder burgerlijk of militair ambtenaar minstens eens in 't jaar het kerkelijk

avondmaal op Anglicaansche wijze moest gebruiken. Dit voorschrift werd in 1678 door de Parliamentary test-act ook tot de parlementsleden uitgestrekt, zoodat de katholieke lords geen zitting meer in het hoogerhuis mochten nemen. Alleen 's konings broeder, de hertog van York, kreeg dispensatie. In 1679 werd de Habeas-corpus-act uitgevaardigd, welke willekeurige inhechtenisneming verbood. Het lagerhuis eischte daarenboven van den koning dat zijn broeder, de katholieke hertog van York, van den troon zou worden uitgesloten (samenzwering van Shaftesbury en Monmouth); doch terwijl hier de verdedigers van de uitsluitingsbill, die den naam van Wighs verkregen, over hun tegenpartij, de Tories, zegepraalden, werd de bill door het huis der lords verworpen.

Jacobus II, 1685—1688. Landing en dood van Monmouth, natuurlijken zoon van Karel II. Jacobus' plan, om zich een onbeperkt gezag te verschaffen, en het katholicisme in Engeland te herstellen, leed op gebrek aan voorzichtigheid en beleid schipbreuk. Toen bij de geboorte van een kroonprins de hoop verdween, dat zijn protestantsch opgevoede dochter Maria hem zou opvolgen, barstte het misnoegen in de zoogenaamde Engelsche revolutie van 1688 los. De benoeming van katholieken tot gewichtige betrekkingen, de poging tot vernietiging der Test-act, de inhechtenisneming van 7 bisschoppen, die zich tegen des konings willekeur verzetten, hadden ten gevolge dat niet alleen de Whigs, maar ook het meerendeel der Tories den stadhouder van Holland, Willem van Oranje, 's konings schoonzoon, tot bescherming van hun godsdienst en hun staatsregeling te hulp riepen. Bij de landing van Willem gingen de Engelsche troepen allengs tot hem over, en toen Jacobus II naar Frankrijk vluchtte, werd de troon door het parlement voor opengevallen verklaard, en Maria met haar gemaal Willem III tot de regeering geroepen (1689; bill of rights). Voor het geval dat zij zonder nakomelingen stierven zou prinses Anna op den troon opvolgen.

C. HET HUIS VAN ORANJE, 1689—1702.

Willem III, 1689—1702, had een zwaren strijd met de aanhangers der Stuarts in Schotland en Ierland te strijden, die op

staatkundig en godsdienstig gebied reactie wenschten en in de hand werkten. Zijn verheffing wikkelde Engeland in een oorlog met Frankrijk; Willem verijdelde de pogingen van Jacobus II († 1701), om met Fransche hulp den troon te herwinnen (slag bij de Boyne, 1690, en bij kaap la Hogue, 1692) en behield tevens zijn erfelijke stadhouderlijke waardigheid in de Hollandsche republiek. Het voornaamste doel zijns levens was de uitbreiding van Frankrijks macht tegen te gaan en het protestantisme te beschermen. Derhalve stak hij meermalen naar het vasteland over, om in persoon den oorlog tegen Lodewijk XIV te voeren, en bij den strijd over de Spaansche erfopvolging was geheel zijn streven daarop gericht, om het staatkundig evenwicht onder de mogendheden van Europa in stand te houden. Binnenslands regeerde Willem op echt parlementaire wijze (verantwoordelijkheid der ministers, meer vrijheid van drukpers, onafhankelijkheid der rechters) en legde den grond tot de verdere roemrijke ontwikkeling van Engeland. De toleration-act, 1689, maakte een einde aan de godsdiensttwisten, en de act of settlement, 1701, waarbij het protestantsche geloof tot voorwaarde der opvolging op den troon werd gemaakt, maakte verdere pogingen tot reactie van den kant der katholieken onmogelijk.

Kort na de uitbarsting van den successie-oorlog stierf hij (1702).

§ 18.

Het Noord-Oosten van Europa.

Even als Frankrijk in het Westen en Zuiden van Europa, zoo hield Zweden onder de eerste drie koningen uit het huis van Tweebruggen zich in het Noorden als mogendheid van den eersten rang staande, waartoe het zich reeds sedert den dertigjarigen oorlog door het bezit van de beste havens aan de Oostzee verheven had.

Karel X Gustaaf (1654—1660) trachtte zijn rijk door veroveringen uit te breiden. Hij vond in de aanspraken, welke de in Polen regeerende lijn van het huis Wasa op Zweden maakte, een gewenscht voorwendsel tot den oorlog tegen de Polen, die hij, bijgestaan door den grooten keurvorst, in den driedaagschen veldslag bij Warschau (1656) versloeg, en trok vervolgens

DE HUIZEN STUART EN HANNOVER.

1) JACOBUS I, uit het huis STUART, koning van Groot-Brittannië, 1603 — 1625.

ELIZABETH,

gemaal van FREDERIK V van de Palts.

KAREL LODEWIJK, SOPHIA,
keurvorst v. d. Palts. gem. v. ERNST AUGUST
v. Hannover.GEORGE LODEWIJK, keurvorst,
en koning als

7) GEORGE I, 1714 — 1727.

8) GEORGE II, 1727 — 1760

LODEWIJK, prins van Wales,
† 1750.

9) GEORGE III, 1760 — 1820.

10) GEORGE IV, FREDERIK, 11) WILLEM IV,
1820 — 1830. hert. v York, 1830 — 1837.
† 1827.CHARLOTTE,
† 1817VICTORIA, geh. met
prins FREDERIK WILHELM (prins van Wales), enz.
van Pruisen.

ALBERT EDUARD

ERST AUGUST enz.

2) KAREL I, 1625 — 1649.

3) KAREL II, MARIA, 4) JACOBUS II, (1685—1688) † 1701,
1660—1685. gehuwd met geh. met 1) ANNA HIJDE,
WILLEM II, 2) ELEONORE, dochter van den
prins v. Oranje. hertog van Modena.5) WILLEM III MARIA. 6) ANNA, JACOBUS EDUARD,
van Oranje, 1702—1714 de pretendent,
koning, gehuwd met † 1716.
1689 — 1702. prins GEORGE
v. Denemarken KAREL HENDRIKEDUARD, kardinaal,
† 1788. † 1807.AUGUST ADOLF FREDERIK,
FREDERIK, hert. v. Cambridge.
† 1850.

GEORGE enz.

ERST AUGUST, AUGUST
dert. v. Cumber- FREDERIK,
land, koning van hert. van
Hannover, Sussex,
1837 — 51. † 1843.12) VICTORIA,
koningin sedert 1837,
geh. met ALBERT van
Saksen-Coburg, † 1861.
GEORGE V, koning
tot 1866.

toen er een verbond tot instandhouding van het evenwicht in het Noorden was ontstaan, tegen de Denen op, stak de bevroren groote en kleine Belt over, en dwong Frederik III bij den vrede van Roeskilde, Schonen en Blekingen benevens eenige eilanden af te staan (1658). Hij verbrak in 't zelfde jaar dien vrede, landde op Zeeland en belegerde Kopenhagen. Frederik werd gered door de hulp der Hollanders (Wassenaar-Obdam, de Ruyter) en den grooten keurvorst. De dood van Karel X maakte een einde aan den krijg. Zijn opvolger Karel XI (1660—1697) sloot vrede met Denemarken te Kopenhagen (grootendeels een bekrachtiging van den vrede van Roeskilde en met Polen te Oliva, waarbij Lijfland en Esthland aan Zweden werden afgestaan.

Door de deelneming van Karel XI aan de oorlogen van Lodewijk XIV tegen Holland en Brandenburg verloor Zweden ten gevolge der nederlaag bij Fehrbellin (1675) zijn bezittingen in Duitschland, maar kreeg die voor het grootste gedeelte bij den vrede te St Germain en Laye (1679) terug (m. z. bl. 76). Daar de rijksraad gedurende de minderjarigheid van Karel XI zich een uitgebreid gezag had aangematigd en de hooge adel zich meester had gemaakt van de meeste goederen der kroon, droegen de standen aan den koning, toen hij meerderjarig was geworden, allengs een bijna onbeperkt gezag op, waarvan deze in de eerste plaats gebruik maakte om de verkochte of weggeschonken goederen der kroon te hernemen. Zoo was het hem mogelijk aan zijn zoon Karel een bloeiend rijk en een gevulde schatkist na te laten. Echter brachten de gewaagde en avontuurlijke ondernemingen van Karel XII (1697—1718) Zweden tot de plaats terug, welke het uit zijn aard geroepen was onder de mogendheden van Europa in te nemen (m. z. § 20).

Sedert den tijd, dat Polen in een kiesrijk (na het uitsterven der Jagellonen 1572) herschapen en de wetgevende macht in handen van den adel was overgegaan, sedert het liberum veto zelfs aan één lid van den landdag veroorloofde door zijn verzet de besluiten der overige leden te vernietigen, toont ons dat rijk, toen nog een der grootste van Europa, het beeld van inwendige dwingelandij der aristocraten, en van steeds toenemende verzwakking tegenover en door de andere Europeesche mogendheden. Daarbij kwamen herhaalde verliezen van land in de ongelukkige oorlogen

met de Zweden, Russen en Turken; zelfs de dappere koning Johan Sobieski was bij zijn geringe hulpmiddelen en de verdeeldheid der Polen genoodzaakt den bijstand der Russen tegen de Turken met zware opofferingen te koopen. Eerst zijn spilzieke opvolger August II, tegelijk keurvorst van Saksen, eindigde den oorlog met de Turken door den vrede te Karlowitz (1699), waarbij Polen door den invloed van Oostenrijk Podolië en de Oekraïne terugkreeg.

Rusland werd eerst onder de verstandige en krachtige czaren uit het huis Romanow (1613—1762) van een Aziatisch rijk in een Europeesch veranderd. Michaël Romanow vestigde de dynastie door een wijze en zachtmoedige regeering. Alexei nam de onderwerping der Kozakken aan en ontrukte aan de Polen een deel hunner veroveringen. Ook was hij de eerste, die buitenlandsche beschaving naar Rusland overbracht; hij liet o. a. het eerste Russische koopvaardijship bouwen. Hij had drie kinderen, Feodor, Sophia, Iwan, uit zijn eerste huwelijk, en één zoon, Peter, uit zijn tweede. Feodor liet de Rosraed-boeken, waarin de voorrechten van den adel opgeteekend stonden, verbranden. Hij stierf na een korte regeering kinderloos. Op hem volgden Iwan en Peter, die te zamen heetten te regeeren, terwijl Sophia gedurende hun minderjarigheid regentes was. Iwan echter heeft nooit iets uitgevoerd, en Peter wist zich spoedig aan de voogdij zijner zuster te onttrekken, door haar, naar aanleiding eener samenzwering, in een klooster op te sluiten. Peter I, de Groote (1689—1725), begon, nauwlijks 17 jaren oud, onder de leiding van Lefort uit Genève, zijn regeering met een hervorming van het leger, dat hij op den voet van een Europeesch leger wist te brengen (verovering van Azow, 1696), en met de vorming eener zeemacht. Om de Europeesche beschaving van nabij te leeren kennen en zijn onverzadelijke weetgierigheid te bevredigen, reisde hij (1697), het voortzetten van den oorlog met de Turken aan zijn generaals overlatende, in het gevolg van een gezantschap, aan welks hoofd Lefort stond, door Duitschland naar Holland, waar hij als eenvoudig scheepstimmerman te Zaandam den scheepsbouw leerde; vervolgens bezocht hij Willem III in Engeland, en was op zijn terugreis door Duitschland van plan Italië te gaan zien, toen een opstand der Strelitzen, die door zijn hervormingen

veel van hun aanzien verloren hadden, hem in allerijl naar Moskou terugriep. Na de schuldigen streng gestraft en het geheele corps ontbonden te hebben, vormde hij een nieuw, door buitenlandsche officieren geoefend leger, richtte scholen op, voerde vreemde zeden (Duitsche kleeding) in, en vereenigde door de afschaffing der patriarchale waardigheid de hoogste geestelijke en wereldlijke macht in zijn persoon. Het plan om Rusland tot aan de Oostzee uit te breiden, wikkeld hem in den grooten Noordschen oorlog (m. z. § 20).

§ 19.

De Spaansche Successie-oorlog, 1701—1714.

Daar Karel II, koning van Spanje, zoon van Philips IV en laatste mannelijke afstammeling van het Spaansch-Oostenrijksche huis, den dood nabij en kinderloos was, werd op de Spaansche monarchie aanspraak gemaakt door: 1) *Lodewijk XIV* (als gemaal der oudste zuster van den gestorvene) voor zijn tweeden kleinzoon Philips, hertog van Anjou, waarbij de afstand zijner gemalin (m. z. bl. 74) voor haar nakomelingen verklaard werd niet verbindend te zijn, 2) *Leopold I* (als gemaal der jongste zuster van den gestorvene, die geen afstand had gedaan) voor zijn jongsten (niet uit dat huwelijk gesproten) zoon Karel, 3) den keurprins van Beieren als kleinzoon der jongere zuster van den erflater.

Hoewel Willem III van Engeland, de voorstander van het staatkundig evenwicht, een verdeeling der Spaansche monarchie onder de pretendenten wenschelijk achtte, en voor dit plan ook *Lodewijk XIV* had weten te winnen, benoemde Karel II bij zijn testament den (zevenjarigen) zoon van den keurvorst van Beieren, en, toen deze nog vóór hem stierf, Philips van Anjou tot universeel erfgenaam zijner landen, en deze trad ook spoedig na Karels dood als Philips V in Spanje op. Maar de zeemogendheden (*Willem III*) verbonden zich met den keizer, om de Spaansche bezittingen in de Nederlanden en in Italië voor Oostenrijk te redden en nimmer te dulden dat Spanje en Frankrijk tot één rijk verbonden werden. Om de aanspraken van den keurvorst van Beieren, die toen stadhouder der Spaansche Nederlanden was,

SPAANSCH SUCCESIEOORLOG, 1700—1714.

FRANKRIJK.

Karel, h. v. Bourbon, † 1587.

Anton, k. v. Navarra, † 1562.

HENDRIK IV, k. v. Frankrijk, verm. 1610.

SPANJE.

FERDINAND D. KATH, k. van Arragon, † 1516, gem. Isabella van Castilië.

JOHANNA, erfgen. der Sp. Monarchie, † 1555, geh. met

De Karolingische linie in Spanje.

KAREL I (V), k. v. Spanje, keizer v. Duitschl., † 1558.

Philipps II, k. v. Spanje, 1556—1598.

Philipps III, † 1621.

Katharina, † 1665, geh. met Karel Emanuel v. Savoye.

Anna Maria, † 1666, geh. met Lodewijk XII.

LODEWIJK XIII, — Anna Maria, k. v. Frank., † 1643, geh. m. Anna Maria, d. v. Philipps III v. Spanje.

Philipps IV, geh. m. Anna Maria, k. v. Spanje.

LODEWIJK XIV, — Maria Theresia, † 1701, geh. m. 1) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 2) Maria Anna, dochter v. Orleans, 2) M. Anna v. Palts-Neuburg.

Lodewijk XIV, geh. met 3) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 4) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 5) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 6) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 7) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 8) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 9) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 10) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 11) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 12) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 13) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 14) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 15) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 16) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 17) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 18) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 19) Maria Theresia v. Spanje.

Lodewijk XIV, geh. met 20) Maria Theresia v. Spanje.

OOSTENRIJK.

MAXIMILIAAN I, keizer, † 1559, geh. met Maria v. Bourg, d. v. Karel den Stoute.

Philipps I, van Oostenrijk, † 1506.

De Ferdinandische linie in Duitschland.

FERDINAND I, k. 1554—1564.

MAXIMILIAAN II, Karel, aartsh. van Oostentr., † 1576.

RUDOLF II, MATTHIAS, FERDINAND II, † 1612.

Maria Anna, geh. met Ferdinand III, † 1619.

FERDINAND III, geh. met Maria Anna, † 1657.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

Margaretha, geh. m. Philips IV, Leopold I.

te bevredigen, werd hem door Lodewijk XIV het bezit dier landen toegekend. Hij koos derhalve met zijn broeder, den keurvorst van Keulen, de partij van Frankrijk.

A. OORLOG IN ITALIË EN DUITSCHLAND, VOORNAMELIJK
OM MILAAN, 1701—1704.

1) In Italië. De keizer, ondersteund door de beide Deutsche vorsten, die hem hun verheffing te danken hadden, den koning van Pruisen en den keurvorst van Hannover, zond een leger naar Italië, waar reeds een Fransch leger onder Catinat was aangekomen. De keizerlijken werden aangevoerd door prins Eugenius van Savoye, die zich reeds bij het ontzet van Weenen, in de daarop volgende oorlogen met de Turken en in den derden Franschen oorlog als een uitstekend veldheer had doen kennen. Na een stouten tocht over de Tyroolsche Alpen opende Eugenius den oorlog met twee overwinningen op de Franschen (bij Carpi en Chiari) onder Villeroi, maar streed vervolgens zonder beslissend voordeel tegen den hertog van Vendôme, die over veel grooter macht beschikte.

2) In Duitschland. De Engelschen (kort voor den dood van Willem III had het parlement een leger en een vloot voor den oorlog tegen Frankrijk toegestaan) begonnen den oorlog in de Spaansche Nederlanden onder den graaf, later hertog van Marlborough. Deze vereenigde zich in 1704 onverwachts met Eugenius, en beiden behaalden bij Höchstädt aan den Donau (en Blendheim) een zoo beslissende overwinning op de Beieren en Franschen, dat nauwelijks een derde gedeelte van het Fransche leger den Rijn bereikte; geheel Beieren werd bezet en gedwongen de benodigdheden voor den volgende veldtocht te leveren, de keurvorsten van Beieren en Keulen werden afgezet, en door den keizer

JOZEF I, 1705—1711,

met toestemming van het collegie der keurvorsten in den rijksban gedaan; de keurvorst van de Palts kreeg de hem in den dertigjarigen oorlog ontnomen Opper-palts terug.

B. OORLOG IN SPANJE, DE NEDERLANDEN EN ITALIË OVER
DE GEHEELE SPAANSCH E MONARCHIE, 1704—1711.

1) In Spanje zelf (waar Philips V als koning was erkend) begon de oorlog eerst in 1704, toen de aartshertog Karel op de kust van Portugal landde. In het eerste jaar werd alleen Gibraltar door de Engelschen en de Nederlanders genomen, maar toen vier provinciën (Catalonië, Valencia, Arragon en Navarra) zich voor Karel III verklaarden, ontbrandde een vreeselijke burgeroorlog, die met afwisselend geluk voortduurde totdat Karel na den dood van zijn broeder, keizer Jozef I, naar Duitschland terugkeerde (1711).

2) In de Zuidelijke Nederlanden en Italië. Eugenius en Marlborough hadden zich na de overwinning bij Höchstädt weder van elkander gescheiden; gene trok naar Italië, terwijl deze naar de Nederlanden terugkeerde; beiden streden met onverwacht geluk en veroverden de belangrijkste bezittingen van Spanje. Door de schitterende overwinning bij Ramillies (1706) verijdelde Marlborough het plan der Franschen, om een inval in Holland te doen. Nog belangrijker was de veldtocht van Eugenius in Italië. De Franschen hadden Piemont bezet, wilden Turijn veroveren, en zodoende den hertog van Savoye dwingen, om het bondgenootschap met den keizer te verbreken. Maar met de Pruisen onder Leopold van Dessau vernietigde Eugenius het Fransche leger bij Turijn, verdreef de Franschen uit geheel Lombardije, en liet ook hier Karel III huldigen.

Toen de oorlog in Italië geëindigd was, vereenigde zich Eugenius weder met Marlborough, die in Vlaanderen op nieuw door een Fransch leger in het nauw was gebracht. Beide veldheeren versloegen dat leger bij Oudenaarden aan de Schelde (1708) en veroverden de voor onneembaar gehouden vesting Rijssel (Lille). Lodewijk XIV, na zoo vele ongelukken uitgeput (binnen 's lands woedde de opstand der protestanten, camisards, onder Cavalier in de Cevennen) en door den volgende buitengewoon strengen winter van de middelen tot een nieuwen veldtocht beroofd, knoopte in den Haag vredesonderhandelingen aan, en had zich reeds bereid verklaard van de geheele Spaansche monarchie af te zien, en aan ieder der verbonden mogendheden nog bijzondere voordeelen toe te kennen. De geallieerden eischten echter, door zijn toegevend-

heid bemoedigd, al meer en meer, en verlangden dat hij zelf de troepen zou leveren, om zijn kleinzoon uit Spanje te verdrijven; Lodewijk brak de onderhandelingen af, en bracht met de uiterste krachtsinspanning een nieuw leger onder het bevel van Villars op de been. Nadat ook dit leger door Eugenius en Marlborough bij Malplaquet (1709) geslagen was, knoopte Lodewijk nieuwe vredesonderhandelingen aan, en verklaarde zich reeds bereid een aanzienlijke som gelds tot verdrijving van zijn kleinzoon te betalen, toen drie belangrijke gebeurtenissen samenliepen, om hem uit dien hachelijken toestand te redden.

C. DE KANS KEERT, VREDE TE UTRECHT, RASTADT EN
BADEN, 1711—1714.

De val van het ministerie Marlborough (het hoofd der Whigs) en het optreden der Tories in het kabinet van koningin Anna van Engeland, de dood van keizer Jozef, die door den aartshertog Karel als erfgenaam der Oostenrijksche provinciën en als keizer werd opgevolgd, en de overwinningen van den hertog van Vendôme in Spanje, werkten samen, om aan Lodewijk XIV op het einde zijns levens nog op het onverwachtst een gunstigen vrede te verschaffen. Nadat zijn leger in 1712 bij Denain een overwinning op Eugenius behaald had, sloot hij met de zeemogendheden (Engeland en de Nederlanden), die de vereeniging van de Oostenrijksche provinciën met de Spaansche monarchie even gevaarlijk voor de rust van Europa achtten als de vereeniging van Frankrijk en Spanje, den vrede te Utrecht (1713). Philips V werd als koning van Spanje en de bezittingen van dat land buiten Europa erkend, onder voorwaarde dat de kronen van Frankrijk en Spanje nooit vereenigd zouden worden. Engeland kreeg van Spanje Gibraltar en Minorca benevens een privilegie van slavenhandel (het assiënto-tractaat), van Frankrijk de landen aan de Hudsons-baai, Newfoundland en Nieuw-Schotland. Pruisen werd met (het tot dusverre Spaansche) Boven-Gelder vergroot en algemeen als koninkrijk erkend; Savoye kreeg Sicilië als koninkrijk, doch moest het spoedig tegen Sardinië ruilen. Te Rastadt (1714) trad de keizer tot dezen vrede toe; hij verkreeg de Spaansche Nederlanden, Napels, Milaan en Sardinië; Frankrijk gaf aan het Duitsche rijk Breisach, Freiburg en Kehl terug; de keurvorsten van Beieren en Keulen,

die in den rijkspan waren gedaan, werden in hun waardigheid hersteld. Het Barrière-tractaat (1715) gaf aan de republiek der Vereenigde Nederlanden het recht, in eenige vestingen van de Oostenrijksche Nederlanden bezettingen te leggen. De vrede van Rastadt werd bij een te Baden geteekend tractaat ook voor het Duitsche rijk verbindend gemaakt.

Het politieke overwicht van Frankrijk was verbroken, doch de macht van Oostenrijk was door dezen zoowel als door de Turksche oorlogen weer toegenomen.

§ 20.

De Noordsche oorlog, 1700—1721.

August II, koning van Polen en keurvorst van Saksen, verbond zich met Rusland en Denemarken (vooral door de intriges van den voortvluchtigen Lijflander Patkul), om van de jeugd van Karel XII partij te trekken, en hem te noodzaken al de provinciën terug te geven, welke Zweden aan de Russen, Polen en Denen ontnomen had, en zodoende Zwedens gezag op de Oostzee te vernietigen.

I. DE DEENSCH-ORLOG, 1700.

De oorlog begon met een inval der Denen in Sleeswijk (dat in de 16de eeuw bij een verdeling van Denemarken van dat land gescheiden was en toen aan den zwager van Karel XII, den hertog van Holstein-Gottorp, toebehoorde), en der Saksen in Lijfland. De jeugdige koning keerde zich het eerst tegen de Denen, en dwong Frederik IV door een stoute landing op Zeeland, bij den vrede van Travendahl (1700) zich aan het bondgenootschap tegen Zweden te onttrekken de bij den vrede van Roeskilde, 1658, verkregen soevereiniteit van den hertog van Holstein-Gottorp te erkennen en hem al het veroverde terug te geven. Maar ter zelfder tijd trad ook de Czaar als derde vijand tegen hem op.

2. DE RUSSISCH-SAKSISCHE ORLOG, 1700—1706.

Peter trok met een groot leger op, om den koning van Polen, die in Lijfland gevallen was, bij te staan en belegerde Narva. Maar door een schitterende overwinning (1700), die Karel op

de veel grootere Russische krijgsmacht behaalde, welke Narva belegerde, ontzett'e hij de stad en verdreef ook de Saksen uit Lijfland. Nu drong hij als overwinnaar Polen binnen, wees alle vredesvoorstellen van de hand, en dwong de Polen August II van den troon te stooten en den hem genegen Woiwode Stanislaus Leszinsky te kiezen (1704—1709), dien hij ook door nieuwe overwinningen op de Saksen algemeen in die waardigheid deed erkennen. Terwijl hij aan zijn gevaarlijksten vijand, den Czaar, tijd liet, om zijn veroveringen op de kust der Oostzee te hernieuwen, en door het stichten eener nieuwe hoofdstad van zijn rijk (Petersburg, 1703) op Zweedsch grondgebied die overwinningen te bestendigen, dwong hij August II door een inval in Saksen om bij den vrede van Altranstädt, Stanislaus Leszinsky als koning van Polen te erkennen, en het bondgenootschap met den Czaar te verbreken. (Patkul uitgeleverd en te recht gesteld).

3. RUSSISCHE OORLOG TOT 1709. DE KRIJGSKANS KEERT.

Al de vruchten van deze schitterende overwinningen gingen spoedig door Karels hardnekkigheid en onbezonnenheid weder verloren. Langen tijd zwierf hij zonder plan in Polen en Saksen rond, en eindelijk vormde hij, door zijn verachting der Russen daartoe aangemoedigd, het plan, den Czaar, dien hij wegens zijn wreedheid haatte, van den troon te stooten. Reeds was hij door moerassen en wouden tot over den Dnjepr gedrongen, en bedreigde Moskou, toen hij zich door Mazeppa, den hetman der Kozakken, die zich met zijn hulp van den Czaar onafhankelijk wilde maken, overreden liet, om in plaats van rechtstreeks tegen Moskou op te trekken, een omweg door de Oekraïne te nemen, om zich daar met hem te vereenigen. Ofschoon Mazeppa door zijn eigen troepen verlaten werd en als vluchteling in het leger des konings kwam, bleef Karel, ondanks alle pogingen om hem van zijn besluit af te brengen, bij zijn voornemen volharden, om midden in de strengsten winter voorwaarts te rukken; maar hij werd, daar hij geen beredeneerd operatieplan had gemaakt en bij volslagen gemis aan materieel en proviand, door een veel aanzienlijker Russisch leger bij Pultawa (1709) zoo geheel verslagen, dat hij slechts met een klein gevolg naar Turkije kon ontsnappen.

4. KAREL XII IN TURKIJE, 1709—1714.

Van Karels vijfjarig verblijf in Turkije maakten zijn vijanden gebruik, om hun bondgenootschap te vernieuwen. **August II** verdreef koning Stanislaus uit Polen en nam dat rijk weder in bezit; de Denen ontnamen Sleeswijk aan den hertog van Holstein-Gottorp, dien zij ook uit Holstein verdreven, en veroverden de Zweedsche hertogdommen Bremen en Verden; maar Peter had het grootste voordeel, daar hij de Zweedsche provinciën Lijfland, Esthland, Ingermannland, Karelië en Finland veroverde. Na lange onderhandelingen had Karel XII den sultan tot den oorlog tegen Rusland bewogen (1710); Peter trachtte den inval der Turken te voorkomen, doch werd aan de Pruth met zijn leger ingesloten en slechts door een gekochten vrede (zijn gemalin Katharina had den groot-vizier omgekocht) gered, waarbij Rusland Azow aan Turkije moest teruggeven. Desniettegenstaande bleef Karel in Turkije de hoop koesteren, dat hij het vredetractaat zou doen vernietigen, en verzett'e zich met geweld, toen de Turken hem wilden dwingen naar zijn rijk terug te keeren. Zij bestormden zijn versterkt huis bij Bender, en namen hem gevangen, tot dat hij eindelijk (tegen het einde van het jaar 1714) op de tijding dat de adel in Zweden aan zijn jongere zuster Ulrika, ondanks het beter recht van Karel Frederik van Holstein, den zoon eener oudere zuster, de regeering wilde opdragen, zich genoopt zag met avontuurlijken spoed naar zijn staten terug te keeren.

5. KARELS AANVAL OP NOORWEGEN EN ZIJN DOOD.

Intusschen hadden zich ook Frederik Wilhelm I, koning van Pruisen, en George I, keurvorst van Hannover en koning van Engeland, bij de vijanden van Zweden aangesloten, dat nu zijn laatste bezittingen in Duitschland (Stralsund, Wismar) verloor. Terwijl Karel door vredesonderhandelingen met Peter den Groote dezen den tijd in werkeloosheid deed doorbrengen en ontwerpen smeedde, die geheel Europa in rep en roer zouden brengen (Görtz), verspilte hij de laatste krachten der natie aan de ijdele poging, om Noorwegen aan de Denen te ontrukken en zich door veroveringen voor het verlorene schadeloos te stellen. De eerste veld-

Pütz, N. Gesch.

tocht werd door de ongunstige weersgesteldheid verijdeld; op den derden tocht werd Karel in de loopgraven van Frederikshald door een kogel doodelijk getroffen (1718). De regeering werd opgedragen aan Karels zuster, Ulrika Eleonora, de gemalin van den erfprins van Hessen-Kassel, omdat deze zich bereid verklaarde, zich een beperking der koninklijke rechten te laten welgevalen.

6. DE OORLOG WORDT DOOR VERSCHILLENDE VREDESVERDRAGEN MET DE VIJANDEN VAN ZWEDEN GEEÏNDIGD.

1) Denemarken won een gedeelte van Sleeswijk en verkocht Bremen en Verden aan Hannover; bovendien kreeg het het recht der heffing van den Sond-tol van Zweedsche schepen. 2) Pruisen kreeg Voor-Pommeren, benevens Stettin en de eilanden Usedom en Wollin. 3) De Russen wisten door herhaalde verwoestingen op de kusten van Zweden dat rijk bij den vrede te Nystädt (1721) te dwingen, om Lijfland, Esthland, Ingermannland en een gedeelte van Karelië af te staan, waartegen zij Finland teruggaven. Zoo verloor Zweden zijn overwicht in het Noorden, en Rusland trad als een der groote mogendheden van Europa in zijn plaats. De door iedereen verlaten Stanislaus Leszinsky was eerst naar Tweebruggen gevlucht, en ging na Karels dood naar den Elzas, met behoud van den koningstitel.

§ 21.

Keizer Karel VI, 1711—1740.

1) In een oorlog met de Turken (1714—1718), dien de keizer tot ondersteuning der uit Morea verdreven Venetianen voerde, spreidde prins Eugenius van Savoye zijn bekwaamheid andermaal op schitterende wijze ten toon. Hij behaalde twee zoo beslissende overwinningen, dat de Turken bij den vrede (te Passarowitz) den keizer in het bezit van al zijn veroveringen (het Banaat, een gedeelte van Servië en Wallachije) moesten laten. Een zoo voordeeligen vrede had Oostenrijk nog nooit met de Turken gesloten.

2) De Quadruple-alliantie (1718). Tusschen de beide hoofdpretendenten naar den Spaanschen troon was het nog niet

tot een schikking gekomen: Karel VI wilde Philips V nog niet als koning van Spanje erkennen, van den anderen kant ontwierp de Spaansche minister-kardinaal Alberoni het plan de Italiaansche bezittingen weer bij de Spaansche kroon te voegen, en liet, terwijl de keizer door den oorlog met de Turken werd bezig gehouden, Sardinië en Sicilië bezetten. Daar Philips V ook naar de Fransche kroon streefde, trok Frankrijk zich de belangen van Spanje niet meer aan, en sloot met Groot-Britannië en den keizer, onder voorwaarde van het toetreden van Nederland, een *quadruple-alliantie tot handhaving van den vrede van Utrecht*. De geallieerden noodzaakten Philips V door een korten oorlog (in Sicilië en Spanje) Alberoni te ontslaan, Sicilië en Sardinië te ontruimen en afstand te doen van de Spaansche Nederlanden, waartegen hij door den keizer als koning van Spanje werd erkend. Savoye, dat de zijde van Philips had gekozen, moest den keizer Sicilië afstaan, en daarvoor Sardinië in ruil nemen. Sedert nam de hertog van Savoye den titel van koning van Sardinië aan.

3) De pragmatieke sanctie. Het Huis Habsburg stond toen op het toppunt van zijn macht. Door den aanwas, dien het sedert den vrede van Utrecht gekregen had, was Oostenrijk meer dan ooit het middelpunt van Europa geworden, daar het aan den eenen kant aan de oostelijke staten grensde, en aan den anderen door Italië en de Nederlanden in een zoo nauwe verbinding met West- en Zuid-Europa kwam, dat het in iedere belangrijke gebeurtenis noodzakelijk betrokken moest worden. De voornaamste zorg van Karel gedurende den overigen tijd zijner regeering was, om bij gebrek aan mannelijke nakomelingen deze massa van landen, die uit zoo veel verschillende en ver van elkander verwijderde deelen bestond, ook na zijn dood voor zijn huis te behouden, daar geen wet de ondeelbaarheid van het rijk bepaald waarborgde. Te dien einde stelde hij de erfopvolging vast onder den naam van pragmatieke sanctie. Daarbij werd bepaald, dat alle landen, die tot de Oostenrijksche monarchie behoorden, bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen, zouden komen aan de dochters van Karel en haar mannelijke nakomelingen volgens het recht van eerstgeboorte. Karel hoopte deze pragmatieke sanctie zoowel in als buiten zijn staten te doen erkennen.

4) Oorlog wegens Polen en Italië, 1733—1738.

Toen August II, koning van Polen, gestorven was, wist Lodewijk XV van Frankrijk een groot gedeelte van den Poolschen adel te bewegen zijn schoonvader Stanislaus Leszinsky weder op den troon te verheffen, terwijl een andere partij, die door Rusland en den keizer ondersteund werd, den zoon des overleden konings, den keurvorst van Saksen, August III, verkoos. De keizer verklaarde zich voor August III, ten einde diens erkenning van de pragmatieke sanctie te verkrijgen. Stanislaus werd door een Russisch-Saksisch leger verdreven, maar Lodewijk XV en de met hem verwante koningen van Spanje en Sardinië trokken zich zijn zaak aan, en verklaarden aan den keizer den oorlog, waarvan Italië en de Boven-Rijn nu het tooneel werden. Na lange onderhandelingen kwam de vrede te Weenen (1738) tot stand; Stanislaus zag af van den troon en kreeg als schadeloosstelling Lotharingen en Bar, onder voorwaarde dat deze hertogdommen na zijn dood, als het erfdeel zijner dochter, aan Frankrijk zouden komen; Frans Stephanus, hertog van Lotharingen, kreeg het groothertogdom Toskane, welks kroon door het uitsterven van het huis Medici in 1737 openviel; de keizer stond het koninkrijk der beide Siciliën (onder voorwaarde evenwel dat die landen nooit met Spanje mochten vereenigd worden) aan den infant Don Carlos tegen Parma en Piacenza af, waarvoor Frankrijk zich verbond de pragmatieke sanctie te handhaven.

§ 22.

Pruisen onder de beide eerste koningen, 1701—1740.

1) Frederik I, als koning 1701—1713, ondersteunde den keizer en zijn bondgenooten in den Spaanschen successie-oorlog. Als zoon van de oudste zuster van koning Willem III van Engeland kreeg hij uit de erfenis van Oranje het prinsdom Oranje, dat hij in 1712 aan Frankrijk afstond, in ruil tegen het grootste gedeelte van Gelder. Zijn zoon

2) Frederik Willem I (1713—1740) voerde dadelijk de grootste eenvoudigheid en spaarzaamheid in zijn hofhouding in, en besteedde hetgeen hij op die wijze uitzuinigde, aan de aanvulling en verbetering zijner legers; hij legde den grond tot een

nieuw stelsel voor het financie- en rechtswezen, verzamelde aanzienlijke schatten, en veroorloofde zich geen onnoodige uitgaven dan voor zijn lijfwacht van reuzen, die ten deele zelfs met geweld, uit alle landen van Europa was bijeengebracht. De bevolking vermeerderde door het ondersteunen van vreemde uitgewekenen, nieuwe steden werden gebouwd en oude, voornamelijk Berlijn en Potsdam, uitgebreid en verfraaid. Bij den vrede te Utrecht kreeg hij Opper-Gelder; in den Noordschen oorlog sloot hij zich bij de vijanden van Zweden aan, en won Voor-Pommeren met Stettin.

Jeugd van Frederik den Grooten. Evenzeer als Frederik Willem I in karakter van zijn vader verschilde, even groot was het contrast tusschen hem en zijn zoon Frederik. Al de pogingen des vaders, om dezen voor de toen gebruikelijke wapenoefeningen smaak in te boezemen, waren vruchteloos, en de vader wanhoopde evenzeer van zijn zoon een dapper soldaat als een degelijk en spaarzaam vorst te maken. De zich reeds vroeg ontwikkelende neiging van den kroonprins voor de schoone kunsten en wetenschappen was den koning onaangenaam, en hun uiteenlopende karakters gaven den vader herhaaldelijk aanleiding om zijn zoon te mishandelen. Deze besloot derhalve naar Engeland te ontvluchten, maar dit plan werd verraden, de prins in hechtenis genomen en naar Küstrin in dē gevangenis gebracht, onder welker vensters zijn vriend en vertrouwde, de luitenant von Katte, onthoofd werd. Slechts door de voorspraak van de aanzienlijkste officieren en onderscheidene vreemde hoven werd de prins van de doodstraf gered. Doch spoedig daarna verzoende hij zich, door zijn huwelijk met eene Brunswijksche prinses, met zijn vader, en kreeg van dezen een slot bij Rheinsberg, waar hij in het gezelschap van uitstekende geleerden (Voltaire) tot aan zijn troonsbeklimming voor de wetenschappen leefde. In het jaar 1740 volgde hij zijn vader op, die hem een geoefend leger en een gevulde schatkist naliet.

§ 23.

De Oostenrijksche successie-oorlog, 1740—1748, en de beide eerste Silezische oorlogen, 1740—1745.

Toen met den dood van Karel VI de mannelijke linie van het huis Habsburg uitstierf en zijn dochter Maria Theresia,

1740—1780, de regeering in Oostenrijk, Hongarije en Bohemen aanvaardde (zij regeerde steeds alleen, hoewel zij haar gemaal Frans Stephanus van Lotharingen—Toskane tot mederegent had aangenomen), maakte de keurvorst Karel Albert van Beieren, als een nakomeling van Anna, de dochter van Keizer Ferdinand I, aanspraak op de Oostenrijksche landen. Ondanks de pragmatieke sanctie ondersteunden de hoven van Spanje en Frankrijk deze aanspraken, om eensdeels aan Maria Theresia de Duitsche keizerskroon te betwisten, en anderdeels het Duitsche rijk afhankelijk te maken van Frankrijk. Van dit tijdstip trok Frederik II de Groote van Pruisen (1740—86) partij, om oude aanspraken van zijn huis op de Silezische hertogdommen Brieg, Liegnitz en Wohlau (en op het vorstendom Jägerndorf) te doen gelden. Hij viel in Silezië (eerste Silezische oorlog, 1740—42), veroverde door de overwinning bij Mollwitz (1741) het land, en zond een gedeelte van zijn leger naar Moravië, terwijl hij met het andere in Bohemen viel. De vrede van Breslau (1742), waarbij aan Pruisen Opper- en Neder-Silezië benevens het graafschap Glatz afgestaan werden, maakte aan den eersten Silezischen oorlog een einde.

Karel Albert verbond zich met Frankrijk en Spanje te Nymphenburg (1741), om Oostenrijk te vernederen en aan het huis Habsburg de keizerskroon te ontrukken. Keur-Saksen (dat insgelijks met de erfopvolging steunende aanspraken voor den dag kwam), de Palts en Keulen traden toe, en Frederik II sloot met Frankrijk een soortgelijk verdrag. George II van Engeland, in een oorlog met Spanje gewikkeld, wapende zich wel om voor de instandhouding der pragmatieke sanctie te strijden, maar zag zich, daar een Fransch leger zijn erfland Hannover bedreigde, tot het sluiten van een neutraliteits-verdrag gedwongen.

De Oostenrijksche Successie-Oorlog. Een Beiersch en een Fransch leger rukten snel tegen Weenen op, en Karel Albert liet zich te Praag als koning van Bohemen huldigen, terwijl hij zich te Frankfort als keizer Karel VII (1742—45) deed kronen. Maar juist toen hij het doel zijner wenschen bereikt had, keerde het geluk. Maria Theresia was in persoon op een rijksdag te Presburg verschenen, en had daar de geestdrift der Hongaren dermate weten op te wekken, dat zij dadelijk twee

legers in 't veld brachten, waarvan het eene Bohemen en het andere Oostenrijk heroverde, terwijl de Oostenrijkers Karel VII zelfs uit Beieren verdreven.

Nadat de Oostenrijkers het leger der vijanden in Praag hadden ingesloten, sloot Saksen met Maria Theresia vrede en een verbond. In 1743 trad George II, die het neutraliteitsverdrag had opgezegd, als kampvechter op voor Maria Theresia, om Oostenrijks oppergezag op het vasteland te herstellen en de Bourbons voor altoos onschadelijk te maken. Een Fransch leger, dat over den Midden-Rijn was doorgedrongen, werd door de (uit Engelschen, Hollanders, Hannoveranen en Hessen bestaande) zoogenaamde pragmatieke armee bij Dettingen aan den Main verslagen. De Franschen trokken over den Rijn terug, en aan Maria Theresia's zijde schaarden zich als nieuwe bondgenooten Sardinië, Nederland en later ook Rusland.

Deze plotselinge ommekeer deed Frederik den Groote vreezen, dat men wel niets onbeproefd zou laten, om hem de in tijden van nood afgestane landen weder te ontrukken. Hij nam daarom andermaal de wapenen op (tweede Silezische oorlog, 1744—1745), sloot een verbond met Karel VII en Frankrijk, viel in Bohemen en veroverde Praag, werd echter, toen Keur-Saksen de wapenen voor Oostenrijk opvatte, tot den terugtocht gedwongen.

Hoewel het nu door den aanval van Frederik aan Karel VII mogelijk werd gemaakt, om Beieren met Frankrijks hulp te heroveren, achtte echter zijn zoon en opvolger Maximiliaan Jozef het meer geraden, in 1745 den vrede te Füssen te sluiten, waarbij hij afstand deed van iedere aanspraak op Oostenrijk en beloofde de keuze van Maria Theresia's gemaal tot keizer te zullen steunen. Deze beklom dan ook den troon als:

FRANS I, 1745—1765.

De Oostenrijkers (Karel van Lotharingen) hadden de Pruisen niet alleen uit Bohemen verdreven, maar waren ook tot in Opper-Silezië doorgedrongen. Zij werden evenwel door Frederik bij Hohenfriedberg overwonnen, naar Bohemen vervolgd en hier ten tweede male bij Sorr verslagen. Ook hun plan om met de

Saksen een inval in de landen des konings te doen, werd door de overwinningen van Ziethen bij Hennersdorf (nabij Bautzen) en den ouden vorst van Dessau bij Kesselsdorf verijdeld, en de vrede van Dresden bevestigde Frederik II, die bevreesd was voor de vereeniging van Rusland met Oostenrijk en wiens middelen uitgeput waren, in het bezit van Silezië en Glatz. Alleen Frankrijk en Spanje zetten den oorlog nog voort (George II werd in zijn eigen land bezig gehouden), Frankrijk in de Oostenrijksche Nederlanden, waar de Fransche troepen, aangevoerd door Maurits van Saksen, het pragmatieke leger onder Cumberland versloegen bij Fontenai in 1745 en bij Raucoux in 1746, en beide mogendheden gezamenlijk in Italië, maar zonder blijvend gevolg. Daarentegen streden de Engelschen en Nederlanders gelukkig op zee, en na den dood van Filips V trok Spanje zich uit den oorlog terug. Toen nu ook de Russische keizerin Elizabeth zich met Oostenrijk verbond en een leger van 30,000 man naar den Rijn zond, kwam de vrede te Aken tot stand (1748), waarbij Frankrijk alle veroveringen terug gaf.

Oostenrijk stond Parma en Piacenza aan den Spaanschen Infant (Don Filips) en enkele landstreken aan Sardinië af.

De oneenigheden over de koloniën tusschen Engeland aan de eene en Frankrijk en Spanje aan de andere zijde bleven voortbestaan.

§ 23.

De derde Silezische of zevenjarige oorlog, 1756 — 1763.

Geheele omkeer in de Europeesche staatkunde.

Daar Maria Theresia in het bondgenootschap met Engeland weinig baat voor de bereiking harer bedoelingen vond, zoo trachtte zij nevens het reeds gedurende den vorigen oorlog met de keizerin Elizabeth van Rusland, die door Frederiks spotternijen beleedigd was, gesloten verbond ook Frankrijk voor haar belangen te winnen; ook het Saksische hof (Brühl), door naijver op Pruissens verheffing gedreven, trad op Oostenrijks zijde; Engeland daarentegen, dat over de bepaling der grenzen van het bij den Utrechtschen vrede verkregen Nieuw-Schotland in een oorlog met Frankrijk

gewikkeld was (§ 21), begon al meer en meer, ook met het oog op zijn Duitsche bezitting Hannover, Pruisen als zijn natuurlijke bondgenoot te beschouwen. Na gedurende verscheiden jaren voortgezette pogingen van Maria Theresia en haar minister Kaunitz werd eindelijk op de tijding, dat Engeland, tot dusverre de bondgenoot van Frankrijk, een neutraliteitsverdrag met Frederik had gesloten, op 1 Mei 1756 (te Versailles) het verbond tusschen de twee grootste katholieke mogendheden, Oostenrijk en Frankrijk, geteekend en door Rusland een plan tot onverwijlden aanval en tot de verdeeling van Pruisen ontworpen.

Het jaar 1756. Frederik, die van het tegen hem gesmede plan vernomen en tevens de zekerheid verkregen had, dat in dat jaar noch Frankrijk noch Rusland aan den oorlog zouden deel nemen, voorkwam den aanval zijner vijanden. Nog in den herfst van hetzelfde jaar viel hij onverwachts in Saksen, bezette Dresden en sloot een in haast bijeengebracht Saksisch leger in zijn versterkte legerplaats bij Pirna in, om het door honger tot de overgave te dwingen. Toen een Oostenrijksch leger onder Browne aanrukte om de Saksen te bevrijden, trok hij dezen met een gedeelte van zijn leger naar Bohemen te ontmoet, versloeg hem bij Lowösitz aan de Elbe, maar keerde naar Saksen terug, om het leger onschadelijk te maken, dat nog achter hem stond. Hij noodzaakte de ingesloten Saksen zich als krijgsgevangenen over te geven, overwinterde in Saksen en liet tot rechtvaardiging van zijn handelwijze de bewijzen van de aanslagen zijner vijanden tegen hem, die hij in de vertrekken des konings gevonden had, bekend maken.

Het jaar 1757. Uithoofde van den inval in Saksen werd aan Frederik van rijkswege de oorlog verklaard, en Maria Theresia had nu de gewenschte aanleiding, om de hulp van haar bondgenooten (Frankrijk en Rusland) in te roepen, waarbij ook nog Zweden kwam, dat het in 1720 verloren gedeelte van Voor-Pommeren hoopte te herwinnen. Frederik liet het aan zijn weinig talrijke bondgenooten (Engeland, Hessen-Kassel, Brunswijk en Gotha) over, om de Franschen tegen te houden (observatieleger onder den hertog van Cumberland), en zond een gedeelte van zijn leger de Russen en Zweden te ontmoet. Maar zijn grootste macht keerde hij tegen Oostenrijk, rukte op het onverwachtst

andermaal in Bohemen en won den veldslag bij Praag. Het grootste gedeelte van het verslagen leger redde zich met zijn aanvoerder, den door Frederik reeds driemaal verslagen prins Karel van Lotharingen, naar Praag, dat door Frederik belegerd werd. De veldmaarschalk Daun rukte nu aan, om Praag te ontzetten, Frederik trok hem te gemoet, viel hem in zijn vaste stelling bij Kollin aan, maar werd voor de eerste maal geslagen, en moest het beleg van Praag opbreken en uit Bohemen naar Saksen terugtrekken.

Deze nederlaag des konings bewoog ook de tot nu werkelooze bondgenooten van Oostenrijk een beslissenden veldslag te wagen; de Franschen trokken over de Weser en sloegen op den rechter oever van die rivier de bondgenooten van Frederik bij Hastenbeck; het observatieleger werd ontbonden, daar Engeland al zijn troepen voor den oorlog in Amerika noodig had. De Russen vielen in Oost-Pruisen en behaalden een overwinning bij Grossjägerndorf, maar kregen (de grootvorst Peter, de opvolger op den Russischen troon, was een warm bewonderaar van Frederik) eensklaps bevel om uit Pruisen terug te keeren (naar men voorwendde, uit gebrek aan levensmiddelen). Toen Frederik vernam dat het rijksleger naderde en ook een Fransch leger aanrukte, om Saksen te bevrijden, ging hij hen met 22,000 man tegemoet en versloeg in een slag van nog geen twee uren het vijandelijk leger (64,000 man), dat uit de meest verschillende bestanddeelen was samengesteld en door oneenige veldheeren werd aangevoerd, bij Rossbach aan de Saale (Seydlitz). Na zich aldus van het bezit van Saksen verzekerd te hebben, ijldde de koning met zijn overwinnend leger naar Silezië, waar zijn overige troepen inmiddels verliezen geleden hadden. Met 34,000 man (de Potsdamsche wachtparade) sloeg hij bij Leuthen het 80,000 man sterke Oostenrijksche leger onder Karel van Lotharingen en Daun. Silezië, met uitzondering van de vesting Schweidnitz, was weder in de macht van Frederik.

De oorlog van het jaar 1758 werd in het Oosten door den koning zelven tegen de Oostenrijkers en Russen, wier vereeniging hij tot op het einde van den veldtocht wist te verhinderen, en in het Westen door zijn bondgenooten onder hertog Ferdinand van Brunswijk, tegen de Franschen gevoerd.

De Russen vielen met een geducht leger in Brandenburg, waar zij op verschrikkelijke wijze huis hielden. Frederik ijde hen te gemoet en ontmoette ze bij Zorndorf. Niet dan na een woedenden strijd behaalde hij de overwinning op de overmacht van den vijand. Intusschen waren de Oostenrijkers tot ondersteuning der Russen tot in de Lausitz voortgerukt. Toen de koning hier zijn door Daun in het nauw gebrachten broeder Hendrik te hulp snelde, werd hij in zijn ongunstige stelling bij Hochkirch des nachts door de Oostenrijkers omsingeld, en na een gevoelig verlies gedwongen om terug te keeren. Evenwel bleef deze nederlaag zonder verdere gevolgen. Frederik vermeed Daun, verdreef de vijanden eerst uit Silezië, daarna ook uit Saksen, en had tegen het einde van het jaar al zijn landen terug, behalve Pruisen, dat nog door de Russen bezet was.

Het jaar 1759 was voor den koning het ongelukkigste van den geheelen oorlog. Alleen de oneenigheid der tegen hem verbonden mogendheden maakte het hem mogelijk zich staande te houden. De naar de Oder opgerukte Russen vereenigden zich met de Oostenrijkers onder Laudon, een veldheer, die, vroeger door den koning met minachting aangezien, evenzeer diens gevaarlijkste tegenstander werd, als Eugenius van Savoye dit van Lodewijk XIV geweest was. Het vereenigde leger viel den koning bij Kunersdorf aan; reeds had hij met zijn door den marsch vermoeide soldaten den linkervleugel der Russen verslagen, toen Laudon, die zijn medewerking en zijne krachten tot het beslissend oogenblik gespaard had, den aanval begon en hem de overwinning ontrukte. Ook Frederiks bondgenooten, onder hertog Ferdinand van Brunswijk hadden in het begin van het jaar ongelukkig tegen de Franschen gevochten, maar later alle voordeelen aan den vijand weder ontnomen.

Het jaar 1760 begon insgelijks ongelukkig voor Frederik, wiens krachten allengs uitgeput raakten. Na een nederlaag van een zijner generaals ging de koning zelf naar Silezië en zette zich neder bij Liegnitz aan de Katzbach, waar hij door het veranderen van legerplaats de vijanden misleidde, en het tweemaal grooter leger van Laudon geheel en al versloeg. Zoo was de bedoelde vereeniging der Oostenrijkers en Russen nogmaals verijdeld, en Silezië gered. Inmiddels was Saksen prijsgegeven, doch

na de overwinning bij Torgau op de Oostenrijkers, werd het door Frederik hernomen.

Ook het jaar 1761 begon ongelukkig voor Pruisen. Terwijl Oostenrijk zich meester gemaakt had van de vestingen Glatz in Silezië en Dresden in Saksen en de kas van Frederik uitgeput was, werden — tot overmaat van ramp — de Engelsche subsidiën, na het optreden van Bute in het ministerie van George III, niet meer verstrekt. Pruisen scheen thans den ondergang nabij. Doch evenals in den Spaanschen successie-oorlog het jaar 1711 Lodewijk XIV onverwachts uitredding bracht, kwam het jaar 1762 plotseling verandering brengen in den schier hopeloozen toestand van Frederik. Die verandering werd teweeggebracht door het overlijden van keizerin Elizabeth. Toen haar opvolger, Peter III, een hartstochtelijk bewonderaar van Frederik II, den Russischen troon beklommen had, kreeg Pruisen niet alleen vrede (waartoe ook Zweden toetrad), maar ook ondersteuning van Rusland. Peter werd reeds na een regeering van zes maanden vermoord, en zijn opvolgster Katharina II liet de Russen terstond uit Silezië terug trekken; maar Frederik bediende zich ten minste nog van hun tegenwoordigheid in den slag van Burkensdorf (niet ver van Schweidnitz) om Daun te overwinnen. Toen ook prins Hendrik het rijksleger en de Oostenrijkers bij Freiberg overwonnen had, werd na korte onderhandelingen in 1763 op het Saksische jachtslot Hubertsburg de vrede tusschen Pruisen, Oostenrijk en Saksen geteekend, waarbij de zaken in denzelfden toestand bleven, waarin zij vóór den oorlog geweest waren, en Pruisen een plaats verkreeg onder de groote mogendheden van Europa.

Over den zeeoorlog tusschen Engeland en Frankrijk z. m. § 27.

§ 25.

Keizer Jozef II, 1765—1790. — Frederik de Groote na den zevenjarigen oorlog tot aan zijn dood. 1786.

1) De eerste verdeeling van Polen (1772). De voornaamste oorzaken van Polens ondergang waren: 1) oneenigheid en verwarring binnenslands, vermeerderd a) door het egoïsme

van den adel, die alle macht voor zich begeerde en van den koning een werktuig zonder wil en kracht maakte; b) door de onderdrukking der lijfeigenen door den adel; c) door de onderdrukking van het niet-katholieke gedeelte der bevolking, dat sedert 1736 van alle openbare ambten was uitgesloten. 2) het zich mengen in buitenlandsche aangelegenheden, vooral onder de regeering der Saksische koningen.

Den eersten stap tot gewelddadige inmenging in de zaken van Polen deed de Russische keizerin Katharina, toen zij in 1763 tot bescherming van haar gezant, een leger in Polen achterliet. Hierdoor gesteund bewerkte zij, door Frederik bijgestaan, dat na den dood van August III (1763) haar vriend graaf Stanislaus Poniatowski tot koning van Polen gekozen werd, en dat de geloofsgenooten der beide vorsten, de dissidenten (protestanten en Grieken) gelijke rechten met de katholieken verkregen, terwijl zij vroeger van alle ambten uitgesloten waren, omdat zij tijdens den Noordschen oorlog voor aanhangers van Zweden gehouden werden. Daar zich tegen dezen maatregel een confederatie (te Bar) vormde, brak er in Polen een burgeroorlog uit, terwijl te gelijkertijd de Turken, den invloed van Rusland in Polen willende verminderen en opgehitst door Frankrijk, een oorlog met Rusland begonnen, die echter zeer in hun nadeel uitviel (zie § 31). Even ongelukkig was de uitkomst van den strijd voor het door Frankrijk slechts zwak ondersteunde Polen. Toen Pruisen en Oostenrijk zich bezorgd begonnen te maken over den voorspoed van Rusland in den oorlog tegen de Turken, bracht eerstgenoemde staat bij het Russische hof de verdeeling van Polen ter sprake. Frederiks plan vond een gunstig onthaal en de eerste verdeeling van Polen had reeds in 1772 plaats. Polen moest een derde gedeelte van zijn grondgebied aan Rusland, Pruisen en Oostenrijk afstaan.

2) Successieoorlog in Beieren (1778 en 1779).

Toen Maximiliaan Jozef, de zoon van den ongelukkigen keizer Karel VII en laatste keurvorst van Beieren uit de jongere lijn van het huis Wittelsbach, zonder nakomelingen gestorven was (1777), wilde keizer Jozef diens erfgenaam, den keurvorst Karel Theodoor van de Palts, dwingen aan Oostenrijk Beieren af te staan en daarvoor de Oostenrijksche Nederlanden in ruil te nemen.

Op raad van Frederik II trad hertog Karel van Palts-Tweebruggen, de vermoedelijke erfgenaam van Karel Theodoor, tot die overeenkomst niet toe. Het binnenrukken van Pruisische troepen in Bohemen en de bedreiging der keizerin van Rusland, dat zij Pruisen zou ondersteunen, bewogen den keizer (of veeleer de keizerin Maria Theresia) bij den vrede te Teschen (1779) van zijn aanspraken op Beieren af te zien; alleen het land tusschen Inn, Donau en Salzach kwam aan Oostenrijk (het zoogenaamde Innviertel), dat daardoor onmiddellijk aan Tyrol grensde.

3) Regeering van Jozef II (1780—1790).

Jozefs moeder, Maria Theresia, had haar gemaal en later haar zoon wel tot mederegenten aangenomen, maar zij leidde met vorst Kaunitz zelve de zaken in haar erflanden, koos met buitengewone scherpzinnigheid haar raadslieden, maakte vele doelmatige inrichtingen (vereenvoudiging der rechtspleging, afschaffing der pijnbank, verzachting der lijfeigenschap enz.), en wist met moed en nadruk de positie van Oostenrijk in het statenstelsel van Europa tegen haar in den beginne menigvuldige vijanden te handhaven. Eerst na haar dood kon Jozef II met zijn plannen tot hervorming (gelijkheid van alle burgers voor de wet, centralisatie van het bestuur der door zeer verschillende natiën bewoonde gedeelten van het rijk enz.) voor den dag komen. Ongelukkig was zijn voortvarende ijver voor alles, wat hij voor goed hield, niet door genoegzame voorzichtigheid getemperd. Het diepst grepen zijn veranderingen in de kerkelijke aangelegenheden in (tolerantie-edict, het verleenen van burgerlijke rechten aan de protestanten en Joden, opheffing van de meeste kloosters, beperking der gemeenschap van de geestelijken met Rome), hetgeen hem in twisten met paus Pius VI wikkeld. Deze kon hem zelfs door een bezoek te Weenen niet bewegen zijn hervormingen in te trekken, ofschoon in de uitvoering menige beperking werd toegelaten. Daar hij bij de verschillende volken, die tot zijn rijk behoorden, dezelfde staatsinstellingen wilde grondvesten, kwetste hij het nationale gevoel, zoodat Hongarije (waar hij de Deutsche taal als officieele taal invoerde) met afval dreigde en België inderdaad afviel. Daarom herriep hij vóór zijn dood al zijn hervormingen, met uitzondering van de opheffing der lijfeigenschap en van het tolerantie-edict.

Van zijn geliefkoosd plan, Beieren te winnen en daardoor zijn staten in 't W. af te ronden, deed Jozef geen afstand.

Daarom stelde hij aan den keurvorst Karel Theodoor voor, Beieren aan Oostenrijk af te staan en daarvoor de Oostenrijksche Nederlanden onder den titel van „koninkrijk Bourgondië” in ruil te nemen (z. bl. 109). De keurvorst nam hiermede genoegen, maar de hertog van Palts-Tweebruggen keurde het plan af en wendde zich tot Frederik II, die tegenover de uitbreidingsplannen van Jozef II een verbond der drie protestantsche keurvorstendommen onder den naam van het Duitsche vorstenverbond plaatste (1785). De tijding van Jozefs ruilplannen verwekten in de Nederlanden zelve groote ontevredenheid, en Jozefs hervormingen ontmoetten hier openlijken en ernstigen tegenstand. Opheffing van het barrière-tractaat (1783). Opening der Schelde (1784—1785). Toen men zich tegen enkele maatregelen begon te verzetten, voornamelijk tegen de veranderingen in het bestuur der kerk, vond de keizer (1789) daarin aanleiding om Brabant zijn staatsregeling en al zijn privilegiën te ontnemen. Dit had een door den advocaat van der Noot geleiden algemeenen afval van alie provinciën behalve Luxemburg ten gevolge, in denzelfden tijd toen Oostenrijk met Rusland in een oorlog tegen de Turken gewikkeld was. Jozefs broeder en opvolger Leopold II (1790—1792), tot dusver groothertog van Toskane, eindigde den oorlog tegen de Turken met het teruggeven van al de gemaakte veroveringen, en den opstand van »het vereenigde België” door geweld van wapenen, maar tevens door de herstelling der staatsregeling en der privilegiën.

4) Bestuur en dood van Frederik II.

Even groot als vroeger in den oorlog was Frederik in den vrede, dien zijn beleid in staatszaken drie en twintig jaren wist te bewaren. Het beste middel om zich in den spoedig verkregen rang onder de Europeesche staten tegenover den naijver der groote mogendheden te handhaven en aan zijn rijk een duurzamen vrede te verzekeren, vond hij in een aanzienlijke uitbreiding zijner krijgsmacht en een daartoe strekkende verhooging zijner inkomsten. Daarom zorgde hij voornamelijk voor het vormen van een degelijk, geoefend, goed gedisciplineerd leger (van 200000 man), dat steeds gereed stond ten strijde te trekken, en vulde de schatkist door

de vermeerdering en strenge invordering der indirecte belastingen, door talrijke koninklijke monopolien, en door de staatsloterij. Daarbij trachtte hij door bespoediging der rechtspleging en het invoeren van een nieuw wetboek aan zijn onderdanen een beteren rechtstoestand te verzekeren, en bevorderde hij den welstand zijner uitgeputte en verwoeste landen door uitbreiding en verbetering van den landbouw, door de bevordering van alle takken van nijverheid. Bij zijn dood (1786) liet hij aan zijn neef Frederik Willem II (1786—1797) een rijk na, dat hij met Silezië, Oost-friesland en West-Pruisen vermeerderd en tot den rang der groote Europeesche mogendheden verheven had.

§ 26.

Frankrijk.

LODEWIJK XIII, † 1643.

LODEWIJK XIV, † 1715.		PHILIPS, hert. v. Orleans, † 1701.	
LODEWIJK dauphin, † 1711.		PHILIPS v. Orleans, de regent, † 1723.	
LODEWIJK, v. Bourgondië, † 1712.	PHILIPS V. v. Spanje.	LODEWIJK PHILIPS v. Orleans, † 1752.	
LODEWIJK XV, † 1774.		LODEWIJK JOZEF PHILIPS, Egalité, † 1793.	
LODEWIJK dauphin, † 1765.			
LODEWIJK XVI, † 1793.	LODEWIJK XVIII, † 1824.	KAREL X, † 1836.	Koning LODEWIJK PHILIPS, † 1850.
LODEWIJK XVII, † 1795.	LODEWIJK van Angoulême.	KAREL FERDINAND v. Berry, † 1820.	

Op Lodewijk XIV, die aan zijn door lange oorlogen uitgeput land een schuld van ongeveer 3000 millioen livres naliet, niet-tegenstaande al de inkomsten van het land reeds op twee jaar vooruit waren verpand, volgde zijn achterkleinzoon

Lodewijk XV (1715—1774). Deze stond in den beginne onder de voogdij van den schranderen maar zedelloozen hertog (Philips) van Orleans. Orleans trachtte gedurende zijn bestuur door allerlei middelen het dreigende staatsbankroet te voorkomen

(Dubois; Law, Mississippi-Compagnie, 1720). Later liet Lodewijk, die met de dochter van den van zijn troon beroofden Stanislaus Leszinsky in het huwelijk was getreden, aan zijn onderwijzer, den kardinaal Fleury, de leiding der zaken over. Deze poogde door zuinigheid Frankrijks welvaart te herstellen en met den Engelschen minister Walpole streefde hij er naar den vrede in Europa te bewaren, maar na zijn dood (1743) kreeg de oorlogzuchtige partij de overhand. Had men vroeger slechts partij voor Karel VII getrokken, nu werd aan Engeland de oorlog verklaard, de Pretendent ondersteund, en in 1745 rukte Maurits van Saksen (natuurlijke zoon van August II) de Oostenrijksche Nederlanden binnen. Na Fleury's dood werd de koning door den omgang met zedeloze vrouwen (zooals de markiezin de Pompadour [1745 — 1764], gravin Dubarry enz.), die hem geheel beheerschten, hoe langer hoe onbeduidender (*«après nous le déluge»*). Van zijn aandeel aan den Poolschen en Oostenrijkschen successie-oorlog is reeds hierboven melding gemaakt. Pompadour bewerkte een verbond met Oostenrijk (Kaunitz) en wikkeld daardoor Frankrijk in den zevenjarigen oorlog met Pruisen, gelijktijdig met den ongelukkigen zevenjarigen oorlog ter zee met Engeland (m. z. blz. 115), die de vernieling der Fransche marine, het verlies der belangrijkste buitenlandsche bezittingen, en van Frankrijks hegemonie in Europa ten gevolge had. Nog verderfelijker dan deze oorlogen werkten het verval der zeden en van den godsdienst, waartoe de zoogenaamde school der filosofen (Voltaire, Jean Jacques Rousseau, d'Alembert, Diderot) medewerkte, welke al het bestaande in kerk en staat met de wapenen van spotternij en sophismen bestreed. Van hun voornaamste vijanden, de Jezuïeten, wisten zij zich te ontslaan, door bij het Parijsche parlement en den koning de verbanning van de orde der Jezuïeten door te drijven (1764). Choiseul. Pascal. Jansenisten. — Lotharingen werd met Frankrijk vereenigd (1766) na den dood van Stanislaus Leszinsky, terwijl Corsica door Genua aan Frankrijk verkocht werd (1768). — De zinnelooze verkwisting van het hof had de staatsschuld tot zulk een hoogte opgevoerd, dat ondanks de drukkendste belastingen een staatsbankroet op handen was, toen de ellendige koning stierf, tot groote vreugde des volks, dat zijn kleinzoon en opvolger,

Lodewijk XVI (1774—1792), met den bijnaam van le *désiré* begroette. Maar de goedheid en eerlijkheid van dien vorst konden zijn gebrek aan scherpzinnigheid niet vergoeden; herhaalde veranderingen in het ministerie van financiën (Turgot, Necker, Calonne, Brienne), het onvoorzichtig gedrag en de verkwistingen van de koningin Marie Antoinette en de deelneming aan den Amerikaanschen vrijheidsoorlog tegen Engeland (m. z. blz. 118) vermeerderden de staatsschuld en brachten een onherstelbaar tekort te weeg, dat met de revolutionaire beginselen, die door de filosofen verkondigd en door den Noord-Amerikaanschen oorlog nog meer aangekweekt werden, aanleiding gaf tot het uitbreken van de groote staatsomwenteling. Ten laatste zag de koning zich genoodzaakt, den raad van Necker te volgen en de Staten-generaal bijeen te roepen.

§ 27.

Groot-Britannië.

Op Willem III volgde zijn schoonzuster Anna (1702—1714). Over de deelneming aan den Spaanschen successieoorlog en hetgeen Engeland bij den vrede te Utrecht verwierf z. m. § 19. De vereeniging van Schotland en Engeland (1706) bevestigde de inwendige rust (één parlement, maar het verschil in de kerkelijke inrichting blijft bestaan). De leiding der zaken werd door Anna aan het Whigministerie overgelaten, maar de Tories (Oxford, Bolingbroke) deden dit ministerie vallen (1710; Marlborough verwijderd) en Engeland in den Spaanschen successie-oorlog van houding veranderen. Anna stierf kinderloos (van haar 13 kinderen was er niet één in leven gebleven), en dewijl ondanks de pogingen van Anna en de Tories, om haar stiefbroeder, den pretendent Jacobus III, tot haar opvolger te doen kiezen, de katholieke leden van het huis Stuart van de opvolging uitgesloten werden (*act of settlement*), werd in 1714

HET HUIS HANNOVER

op den troon verheven. De eerste vorst uit dat huis was George I (1714—1727), keurvorst van Hannover en achterkleinzoon (van

moederskant) van Jacobus I. George koos spoedig een Whig-ministerie (Walpole), daar hij de Tories wantrouwde, die liever den Pretendent op den troon hadden gezien. Ook Schotland trok partij voor den Pretendent Jacobus III (1715), doch alle pogingen, die deze aanwendde, mislukten. Onder des konings zoon

George II (1727—1760) leed de laatste poging, door Frankrijk aangewend, om de Stuarts op den Engelschen troon te herstellen, schipbreuk door de volslagen en beslissende nederlaag van den pretendent Karel Eduard (zoon van Jacobus III) bij Culloden in Schotland (1746 — laatste slag op Britschen bodem). Terwijl Engeland (William Pitt 1756—1761), als bondgenoot van Frederik II in den zevenjarigen oorlog in Duitschland tegen de met Oostenrijk verbonden Franschen streed, voerde het terzelfder tijd een zevenjarigen oorlog tegen Frankrijk (1756—1763) en tegen Spanje (wegens het Bourbonisch familieverdrag van 1761 met Frankrijk). De oorlog was een gevolg van oneenigheden, die ontstaan waren over de bepaling der grenzen van Nieuw-Schotland, waarvan Frankrijk bij den vrede te Utrecht ten gunste van Engeland afstand had gedaan. Engeland maakte behalve op Nieuw-Schotland ook aanspraak op Nieuw-Brunswijk. Ook was Engeland misnoegd over het bezetten door Frankrijk van enkele kleine West-Indische eilanden, welke bij den vrede van Utrecht voor *onzijdig* verklaard waren. De verovering van Canada werd door de schitterende overwinning van den dapperen generaal Wolfe bij Quebec beslist (1759). De poging der Franschen om den oorlog door een landing in Engeland te beslissen, werd door hun nederlaag bij het schiereiland Quiberon vrijdeld. Engeland veroverde op Frankrijk Martinique, St. Domingo, Tabago enz., op Spanje Havanna en Manilla.

George III (1760—1820) verlangde naar het einde van een oorlog, die de nationale schuld (zij was sedert 1742 van 49 tot 144 millioen pond sterling geklommen) van Engeland aanmerkelijk had doen aangroeien. Hij ontsloeg Pitt, die ook den oorlog tegen Spanje, dat met Frankrijk verbonden was, wilde beginnen, en dewijl ook Frankrijk behoefte aan den vrede gevoelde, was men het spoedig eens over de voorwaarden, waarop die zou gesloten worden. Bij den vrede te Parijs (1763) werd bepaald, dat Frankrijk afstand zou doen van geheel Canada, van zijn bezittingen

aan den Senegal en van verscheidene eilanden in West-Indië. Spanje moest Florida afstaan en verkreeg daarvoor van Frankrijk Nieuw-Orleans en een gedeelte van Louisiana. Spanje kreeg Havanna en Manilla terug. Engeland verwierf omtrent denzelfden tijd ook groote en belangrijke bezittingen in Oost-Indië (m. z. bl. 119) en had het toppunt zijner macht bereikt. In 1801 werden Groot-Britannië en Ierland onder één parlement vereenigd.

DE NOORD-AMERIKAANSCH VRIJHEIDSOORLOG,
1775—1783.

De meer dan eenig ander land der aarde tot woonplaats voor een handeldrijvend volk geschikte Oostkust van Noord-Amerika werd om de schijnbare ruwheid van den grond en het klimaat en wegens de krijgsmachtige woestheid der Indianen gedurende langen tijd door de Europeanen veronachtzaamd. Ook de eerste vestigingen der Engelschen (Walter Raleigh) hadden geen voorspoed en waren bijkans weder verdwenen, toen sedert het begin der 17de eeuw in Engeland uitgebarsten kerkelijke en staatkundige twisten velen aanspoorden, buiten Europa een nieuw vaderland te gaan zoeken. Nu geraakten de koloniën, dewijl de vrije beweging niet even als elders door monopolieën belemmerd werd, tot een rasschen bloei en zij verkregen een groote uitgestrektheid. Van 1607—1631 werden onderscheidene gesticht, in 1664 werd de geheele kuststreek bezet en de aldaar gevestigde Nederlanders (New-York) en Zweden noodzaakten men zich bij de Engelschen aan te sluiten. In 1681 stichtte Penn de kolonie Pennsylvanië. Het karakter der (omstreeks 1750) 3 miljoen inwoners werd bepaald daardoor, dat 1) velen ontevreden en misnoegd het vaderland hadden verlaten, 2) de Puriteinen hun denkbeelden naar de nieuwe wereld overbrachten, 3) verscheidene kerkelijke secten bestonden, 4) in het Noorden de landbouw bloeide, terwijl het Zuiden het land der (door negerslaven bewerkte) plantages was. Door de Engelschen werden de Indianen deels teruggedrongen, deels met geweld uitgeroeid, deels gingen zij, eens met de beschaafde wereld in aanraking gekomen zijnde, van zelf te gronde.

De koloniën waren tot dusver aan geen beperking — want dat zij alleen met het moederland mochten handel drijven, beschouwden

zij niet als zoodanig — noch aan het betalen van belasting onderhevig geweest. De groote offers echter, welke de verdediging der koloniën in de tijden van oorlog geeischt hadden, brachten in het moederland velen op het denkbeeld door het opleggen van belasting haar die opofferingen mede te doen dragen, en in 1764 nam het Engelsche Parlement de door den minister Grenville voorgestelde wet tot invoering van gezegeld papier in de koloniën aan. Maar dewijl de koloniën hardnekkig weigerden een belasting te betalen, over welker oplegging zij niet waren geraadpleegd (Benjamin Franklin), werd in 1766 die wet wel ingetrokken, maar tevens het recht gehandhaafd om voor de koloniën verbindende wetten te geven, en belasting gelegd op den invoer van enkele artikelen van consumptie, vooral op thee (1767). Door het welslagen van hun eerste verzet bemoedigd, besloten de kolonisten den invoer dier goederen te vermijden, en in 1771 toonde het parlement zich voor de tweede maal toegevend, terwijl het grootste gedeelte dier belastingen werd opgeheven. Des te meer verbittering wekte het, dat de belasting op de thee niet slechts in stand gehouden, maar ook aan de Engelsche Oost-Indische Compagnie de vrije uitvoer van dat artikel naar de koloniën werd toegestaan. Nu kwam men spoedig tot feitelijk verzet.

In 1773 werden in de haven van Boston de ladingen der met thee bevrachte schepen over boord geworpen; de regeering gelastte de sluiting van de haven, en toen op een congres der koloniën te Philadelphia in 1774 besloten werd geen Engelsche goederen meer in te voeren, volgden in het Engelsche parlement voorstellen tot onderdrukking der rebellie. De Amerikaansche vrijheidsoorlog begint met de gevechten bij Lexington en Bunkershill, welke, zooals licht te begrijpen valt, door de nog ongeoefende Amerikanen verloren werden. Doch George Washington, die aan het hoofd van het leger trad en zich reeds in den zevenjarigen zeeoorlog onderscheiden had, slaagde erin langzamerhand goede soldaten van hen te maken. Reeds in den winter dwong hij de koninklijke troepen Boston te verlaten. Toen Engeland, in plaats van een schikking in der minne te zoeken, zich op nieuw tot den oorlog uitrustte (Duitsche troepen), verklaarden zich in 1776 de 13 vereenigde staten van Noord-Amerika van Engeland onafhankelijk.

De omsingeling van generaal Bourgoyne bij Saratoga, 1777, nog meer het door Benjamin Franklin in 1778 gesloten verbond met Frankrijk, Spanje's oorlogsverklaring aan Engeland in 1779, dit alles verhoogde den moed der Amerikanen, en zelfs de thans door de Engelschen behaalde voordeelen waren niet in staat dien moed te verzwakken. De gevangenneming van generaal Cornwallis met zijn leger in Yorktown (1781) vormde het beslissende keerpunt van den oorlog.

De Engelschen hadden in Europa wel is waar door de in 1780 bij St. Vincent op de Spaansche vloot behaalde overwinning zich in hun hegemonie ter zee gehandhaafd, maar het in hetzelfde jaar tusschen Rusland, Zweden en Denemarken gesloten neutraliteitsverdrag, waarbij de genoemde mogendheden zich verplichtten het vrije binnenvaren en uitzeilen hunner vaartuigen in en uit de geblokkeerde havens door oorlogschepen te beschermen, dreigde Englands maatregelen tegen den handel zijner vijanden in duigen te doen vallen of het land in een oorlog met alle zeevarende natiën te wikkelen. Moedig aanvaardde het Engelsche volk den strijd en verklaarde terstond den oorlog aan Nederland, dat plan had tot het neutraliteitsverdrag toe te treden (ontwerptractaat tusschen Amsterdam en de Vereenigde Staten). Minorca ging wel in 1781 verloren, maar Rodney behaalde in 1782 bij Guadeloupe een schitterende overwinning op de Franschen, en Elliot sloeg zegepralende een aanval op Gibraltar af. Desniettemin was men bij het gedurig klimmend cijfer der nationale schuld (257 mill.) genegen tot den vrede, vooral nadat het Engelsche leger onder Cornwallis in 1781 door Washington en Lafayette omsingeld en gevangen genomen was. Bij dezen vrede, die in 1783 te Versailles gesloten was, erkende Engeland de onafhankelijkheid der Noord-Amerikaansche koloniën, stond aan Spanje Florida en Minorca, aan Frankrijk Tabago af. Met Nederland sloot Engeland vrede te Parijs in 1784, waarbij Engeland vrije vaart kreeg in den Oost-Indischen Archipel en in het bezit kwam van Negapatnam.

De koloniën gaven zich nu in 1787 een staatsregeling, volgens welke zij een confederatie van elk voor zich volkomen onafhankelijke staten vormden (United States). De wetge-

vende macht berustte bij een congres, dat uit twee huizen bestond. De voor vier jaar gekozen president (Washington, 1789—1797, was de eerste) heeft een beperkt recht van veto.

De gevolgen van den Noord-Amerikaanschen onafhankelijkheids-oorlog waren zeer gewichtig. Het voorbeeld was aan Amerika gegeven, om zich nu ook verder van de afhankelijkheid van Europa los te maken, en eerst nu werd Amerika eigenlijk een zelfstandig werelddeel. Het voorbeeld der Vereenigde Staten was al dadelijk van invloed op het ontstaan der Fransche omwenteling.

De oorlog in Oost-Indië (1767—1784). Het groote Mongoolsche rijk was door den afval der Nabobs van den Grooten Mogol in een aantal onafhankelijke stadhouderschappen ontbonden (1739), en de Europeanen, eerst de Franschen en later de Engelschen, trachtten van de onderlinge twisten dier vorsten partij te trekken, om hun eigen macht uit te breiden. De Engelschen verkregen door de overwinningen en veroveringen van Clive niet slechts het overwicht op de Franschen, maar wisten ook den Grooten Mogol te bewegen, dat hij hun Bengalen afstond. Weldra echter — het was juist in den tijd dat Frankrijk zich met Noord-Amerika tegen Engeland had verbonden — dreigde Hyder Ali, de sultan van Mysore, geholpen door de Maratten, de heerschappij der Engelschen in Oost-Indië te vernietigen, en de Oost-Indische Compagnie had haar behoud alleen te danken aan het beleid en de dapperheid van Warren Hastings (Tippo-Saib, de opvolger van Hyder Ali, was na herhaalde pogingen om zijn gezag te herkrĳgen, bij de overgave zijner residentie gedood), die tot eersten Gouverneur-generaal van Indië benoemd, maar om zijn gedrag teruggeroepen werd, 1772—1785.

In 1784 werd de Oost-Indische wet van den jongeren Pitt aangenomen, die het oppertoezicht over alle staats- en oorlogsaangelegenheden in handen der regeering stelde, terwijl de compagnie den handel bleef behouden.

Nieuwe voordeelen ontstonden voor de Engelschen uit de reizen van James Cook (1768—1780). Deze beroemde zeeman voer driemaal de wereld rond. Op zijn eerste reis ontdekte hij de oostkust van Australië.

*Portugal onder het huis Braganza sedert 1640, en Spanje
onder de Bourbons, sedert 1713.*

Ondanks de schatten, die uit de goudmijnen van het herwonnen Brazilië voor Portugal opgedolven werden, was het land door de verkwisting, die aan het hof (van Johan V) heerschte, tot een toestand van volslagen machteloosheid, ja zelfs tot armoede vervallen. Met onverschrokkenheid en schranderheid trachtte de Markies de Pombal (1750—1777), eerste minister van Jozef I Emanuel, het verval van het koninkrijk te keeren; maar hij was noch rechtvaardig, noch bezadigd genoeg, om die moeilijke taak met in ieder opzicht gelukkig gevolg ten uitvoer te leggen.

Den geschokten handel en de nijverheid trachtte hij te gemoet te komen door den in- of uitvoer van zekere producten te verbieden; om den landbouw te bevorderen, liet hij een groote menigte wijnbergen vernielen; hij wenschte Portugal te ontheffen van den druk, die door Engeland daarop werd uitgeoefend; het westelijk gedeelte van Lissabon, dat 1755 door een verschrikkelijke aardbeving (waarbij 30,000 menschen het leven verloren) was vernield geworden, deed hij prachtiger en regelmatigiger weder opbouwen. De Jezuïeten, die hem in de uitvoering zijner plannen belemmerden, vervolgde hij met hartstochtelijken ijver. (Strijd over Paraguay, waar de Jezuïeten een soort van staat gesticht hadden). Er was een aanslag op het leven des konings gedaan, en hij bediende zich daarvan, om zich en van zijn vijanden onder den adel te ontslaan, en de Jezuïeten te verdrijven. Deze maatregel werd door andere landen nagevolgd (m. z. blz. 113), zoodat eindelijk Clemens XII zich genoodzaakt zag de orde op te heffen (1773). De Jezuïeten werden beschuldigd den aanslag te hebben begunstigd, veroordeeld en in 1759 uit al de Portugeesche staten verdreven. Na Jozefs dood, onder zijn dochter Maria, † 1816, werd Pombal ontslagen, en de meeste zijner instellingen werden opgeheven. De pogingen der Jezuïeten echter, om het vonnis, waarbij zij uit Portugal gebannen waren, te doen herroepen, bleven vruchteloos.

In Spanje regeerde Philips V, een uitermate zwak regent, be-

heerscht door zijn tweede gemalin Elizabeth van Parma, en vooral door haar vertrouwden raadgever, den kardinaal Alberoni. Hun plan, om de provinciën, die Spanje bij den vrede van Utrecht verloren had, te heroveren en aanspraken op den troon van Frankrijk te doen gelden, mislukte.

Ferdinand VI (1746—1759), uit het eerste huwelijk van Philips V, werd opgevolgd door Karel III (1759—1788) van Napels, die zijn derden zoon, Ferdinand, tot zijn opvolger in Napels benoemde. Familieverdrag met Frankrijk 1761. Verdrijving der Jezuïeten. De ministers Aranda, Olavides en Florida Blanca wisten ondanks den tegenstand der geestelijkheid vele verbeteringen in het bestuur des lands te brengen. Onder Karel IV (1788—1808) was Spanje, ten gevolge der Fransche revolutie, aan hevige beroeringen prijs gegeven.

§ 29.

Denemarken.

Na het einde van den Noordschen oorlog genoot Denemarken (benevens Noorwegen en IJsland) de zegeningen van een tachtigjarigen vrede, en verhieft zich onder het voortreffelijke bestuur van den minister graaf van Bernstorf tot een hoogen trap van bloei en welvaart. Onder de regeering echter van den naar geest en lichaam ziekelijken Christiaan VII (1766—1808) werd Bernstorf uit zijn betrekking ontslagen. Struensee, de lijfarts des konings en de gunsteling der koningin (Karoline Mathilde, een zuster van George III), werd zijn opvolger. Zonder met behoorlijke kennis der Deensche wetgeving, staatsregeling, ja zelfs der Deensche taal te zijn toegerust, regeerde hij nagenoeg alleen het land. Maar zijn instellingen en hervormingen verwekten algemeene ontevredenheid; aan het hof vormde zich een partij tegen hem en na een nauwlijks tweejarig bestuur werd hij ter dood veroordeeld en onthoofd, en het huwelijk tusschen Christiaan en Karoline Mathilde ontbonden (1772). Gewapende neutraliteit der Noordsche mogendheden (1780).

De twisten tusschen Denemarken en de hertogelijk Gottorpsche linie werden geeindigd, doordat Denemarken tegen Holstein

Oldenburg afstond, dat tot een hertogdom verheven en aan de jongere Gottorpsche linie (de oudere had den Russischen troon beklommen) werd toegekend.

§ 30.

Zweden sedert het einde van den Noordschen oorlog.

Zweden had door den Noordschen oorlog zijn beste provinciën verloren, en werd door gedurige twisten der aristocraten (Hoeden en Mutsen, de laatsten begeerden de verootmoediging des konings en waren door Rusland omgekocht, de eersten verlangden een krachtig koninklijk gezag en steunden op Frankrijk) hoe langer zoo meer verzwakt. De overwinning der Hoeden, 1741, leidde tot een oorlog van Ulrika Eleonora, de zuster van Karel XII, met Rusland, en de vrede (te Abo) werd door Elizabeth van Rusland gesloten onder voorwaarde, dat haar bloedverwant uit het huis Holstein-Gottorp tot erfgenaam der Zweedsche kroon zou benoemd worden.

De heerschappij van den adel duurde ook nog voort, toen het huis Holstein-Gottorp, welks aanspraken op de regeering men vroeger niet had willen laten gelden, op den troon verheven was (1751—1818), nadat Ulrika's echtgenoot, Frederik I van Hessen, van 1720—1751 geregeerd had.

De macht van den koning, Adolf Frederik, 1751—1771 werd al meer en meer beperkt, en de deelneming aan den zevenjarigen oorlog, waarin de Zweden zoo weinig roem geoogst hadden, bracht aan de buitendien reeds geschokte financiën van het rijk een nieuwen gevoeligen slag toe. Eindelijk vernietigde de moedige en eerezuchtige koning Gustaaf III, (1771—1792), door een leger geholpen, den invloed van den adel; die revolutie had een verandering in de staatsregeling tot onmiddellijk gevolg (1772). Het uitvoerend bewind was bij den koning, die de wetgevende macht in de handen der standen stelde. Uit eigen beweging had hij dus van een gedeelte der vroegere rechten van de kroon afstand gedaan. Hij behartigde de belangen van het volk, en won door vrijzinnige instellingen (hervorming der rechterlijke organisatie) evenzeer als door zijn vriendelijkheid en minzaamheid de liefde en het vertrouwen

van zijn onderdanen. Handel en nijverheid namen een nieuwe vlucht, kunsten en wetenschappen werden beschermd en met ijver beoefend (hij stichtte een academie van wetenschappen); alom vertoonden zich de duidelijke sporen van welvaart en voorspoed. Alleen de adel, welks privilegiën hij vernietigd had, droeg hem geen goed hart toe. Een oorlog tegen Rusland (en Denemarken), die met vreeselijke inspanning van krachten te land en ter zee gevoerd werd en de nationale schuld op zorgwekkende wijze vergrootte, zonder dat daardoor eenig voordeel behaald werd, vervreemde van den koning ook de harten van hen, op wier getrouwheid hij gemeend had onvoorwaardelijk te kunnen rekenen. De adel smeedde een samenzwering tegen hem; op een gemaskerd bal werd hij door een der saamgezworenen, Ankerström, verraderlijk vermoord (1792).

§ 31.

Rusland.

Peter de Groote, die na het einde van den Noordschen oorlog den titel van keizer aller Russen had aangenomen, stierf in 1725 aan de gevolgen zijner uitspattingen en zijner onmatigheid. Volgens een door hem gegeven wet had ieder Russisch keizer het recht zelf zijn opvolger te benoemen, een bepaling, die telkens na den dood van den regent bloedige revolutiën in den schoot der keizerlijke familie verwekte. Na den dood van Peter regeerde zijn weduwe Katharina (1725—1727), die geheel door Peters gunsteling Menschikow geleid werd. Deze wilde zijn dochter Maria aan Peter II, kleinzoon van Peter I, uithuwelijken, doch werd wegens zijn heerschzucht door den keizer gehaat en naar Siberië gezonden. Peter regeerde 1727—1730. Toen volgde Anna (1730—1740), de jongere dochter van Iwan, den broeder van Peter I. De grooten lieten haar een soort van constitutie onder teekenen, maar door Ostermann, Münnich en Biron wist zij te bewerken dat meer dan 6000 edelen haar uit naam van de geestelijkheid, den adel en het volk verzochten deze constitutie weder in te trekken. Zij deed dit en liet zich vervolgens door Biron leiden, dien zij ook het hertogdom Koerland bezorgde, maakte Ostermann tot kanselier en voorzitter van den geheinen raad en

Münich tot veldmaarschalk, vrijdelde in den Poolschen successieoorlog de pogingen van Frankrijk, om Stanislaus Leszinsky op den troon te herstellen (m. z. blz. 100), en van dien tijd af dagteekent de invloed van Rusland op de Poolsche aangelegenheden. Vervolgens voerde zij met Oostenrijk een oorlog tegen de Turken. Rusland verwierf in dien oorlog Azow en de erkenning van het Russische keizerrijk als zoodanig van den kant der Porte. (Toenemende bloei van den handel, Ladoga-kanaal; handelsverdrag met China). Onder Elizabeth (1741—1762), de jongste dochter van Peter I, vertoonde zich voor het eerst de geweldige invloed, dien Rusland geroepen was in het vervolg op de aangelegenheden van Europa uit te oefenen. Als bondgenoot van Maria Theresia zond zij een leger naar den Rijn, en bespoedigde daardoor den vrede van Aken (m. z. blz. 104). De persoonlijke haat, dien zij Frederik den Groote toedroeg, bewoog haar in den zevenjarigen oorlog zich nog nauwer bij Oostenrijk aan te sluiten. Tot haar opvolger benoemde zij den zoon harer zuster, Peter, hertog van Holstein-Gottorp.

HET HUIS HOLSTEIN-GOTTORP, SEDERT 1762.

Peter III (1762) bewonderde en beminde Frederik II evenzeer, als Elizabeth hem haatte. Nauwlijks was hij aan de regeering gekomen, of hij sloot vrede en later zelfs een verbond met Pruisen, waardoor hij aan den zevenjarigen oorlog een geheel anderen keer gaf. Daar hij echter dadelijk na het aanvaarden zijner regeering met groote plannen tot hervorming optrad (afschaffing der pijnbank, legerorganisatie op Pruisischen voet), die hij met onvoorzichtige drift trachtte door te drijven, en terwijl hij om zijn grove harts-tochten gehaat en veracht was, verloor hij reeds na 6 maanden troon en leven ten gevolge eener samenzwering, aan welker hoofd zijn eigen gemalin Katharina van Anhalt-Zerbst (Panin, de graven Orlov) stond. Zij bemachtigde den troon, en onder

Katharina II (1762—1796) begon Rusland reeds een zekere suprematie over de staten van het Noorden te verkrijgen. De keizerin, die zich tegenover de rechtmatige aanspraken van twee pretendenten, Iwan (deze werd vermoord) en haar zoon Paul, op den troon wist te handhaven, volgde het voetspoor van Peter den

Groote, en vestigde het oog vooral ook daarop, dat de uiterlijke pracht harer regeering en de schitterende hofhouding aan den omvang van haar rijk, dat het grootste der aarde was, beantwoordden. In de eerste plaats wist zij zich in de aangelegenheden van Polen een overwegenden invloed te verschaffen. Zij behandelde dat land, waarin verschillende partijen elkaar den voorrang betwistten, volkomen als Russische provincie, en rustte niet, voordat haar gunsteling Stanislaus Poniatowski tot koning verkozen was (1764—1795). Verbeteringen in de staatsregeling trachtte zij op alle wijzen te belemmeren, en onder voorwendsel van de rechten der dissidenten (niet-katholieken) te willen beschermen, verwekte zij een vreeselijken burgeroorlog (de rechten der dissidenten op den rijksdag bekrachtigd. — Confederatie te Bar, 1768, tot bescherming van Polens onafhankelijkheid). De Russen overwonnen de opstandelingen in verscheiden gevechten; de hulp van Frankrijk, waarop men gehoopt had, bleef uit, maar het gelukte aan de Polen de Turken tot den oorlog tegen Rusland aan te zetten.

In dezen eersten Russisch-Turkschen oorlog (1768—1774) hadden de Turken ten opzichte van het aantal hunner troepen verreweg de meerderheid; maar de Russen wonnen het van hen in bekwaamheid en krijgstucht, zij gaven de Krim aan een van hen afhankelijken Khan, en brachten de Grieken tot een opstand, waarvoor deze zwaar moesten boeten. De Turksche vloot werd bij het eiland Scio door een Russische, die naar den Archipel gezonden was, geheel en al verslagen en verbrand (1770).

Na zulke verliezen wendde de Porte zich tot Oostenrijk en Pruisen, om door tusschenkomst van die mogendheden een vrede met Rusland te sluiten, dat de onafhankelijkheid van de Krim en de Donau-vorstendommen van Turkije eischte. Er kwam ook wezenlijk een wapenstilstand tot stand, waarbij Rusland zich met de onafhankelijkheid van de Krim tevreden stelde, maar nauwelijks waren die beide mogendheden door de eerste verdeeling van Polen (1772, waartoe het plan door Frederik II gemaakt was; m. z. blz. 109) tevreden gesteld, toen de oorlog weer op nieuw uitbarstte. De Russen waren in het eerst ongelukkig, maar het gelukte hun bij Schumla den Groot-Vizier met zijn troepen te omsingelen, en dit verschafte hun de gelegenheid in 1774 een

voordeeligen vrede, te Kutschuk Kainardge, te sluiten, waarbij zij vrije scheepvaart op alle Turksche wateren en eenige Turksche vestingen verkregen; de Tartaren in de Krim werden vrij verklaard en onderwierpen zich later aan Rusland. Moldavië en Wallachije kwamen onder bescherming van Rusland. De opstand der over de vele wervingen van troepen ontevreden Donsche kozakken onder Pugatschew (pseudo-Peter III) had het sluiten van den vrede bespoedigd.

Van de talrijke gunstelingen, door welke de keizerin zich beheerschen liet, was de machtigste de gemeene en onbeschaamde Potemkin. Van sergeant-majoor bij de garde had hij het tot minister van oorlog en Duitsch rijksvorst (Jozef II had hem daartoe benoemd) gebracht, en hij behandelde niet slechts de grooten van het rijk, maar zelfs zijn keizerin met de brutaalste onbeschaamdheid, en vierde met buitensporige verkwisting der gelden van den staat en meedoogenlooze opoffering van het leven der onderdanen aan al zijn luimen bot. Hij ontwierp het stoute en door Katharina II met geestdrift opgevatte plan, om de Turken uit Europa te verdrijven en een nieuw Grieksch of Oostersch keizerrijk te stichten, en begon de tenuitvoerlegging daarvan met de Krim, die sedert den laatste vrede onafhankelijk was, bij Rusland in te lijven. De thans weder Taurië genoemde provincie werd onder zijn bestuur gesteld; zijn willekeur en wreedheid veranderden het bloeiende en rijke gewest weldra in een woestijn. Door het grofste bedrog trachtte hij, bij een reis der keizerin door het Z. van Rusland, haar te overtuigen, dat alom geluk en voorspoed heerschten, en verkreeg van haar den bijnaam van den Tauriër.

Katharina II had op haar reis door de Krim te Cherson een bijeenkomst met Jozef II. De Porte, vermoedende, dat op die bijeenkomst een plan tot verdeeling van het Turksche rijk tusschen de beide monarchen was beraamd geworden, verklaarde aan de Russen den oorlog, waarin zij hoopte door andere, op de uitbreiding van Ruslands macht naijverige mogendheden (Engeland, Pruisen, Zweden) te zullen worden geholpen. In den aldus ontstane tweeden Russisch-Turkschen oorlog (1787—1792) bevochten de met de Oostenrijksche verbonden Russische legers in Wallachije twee groote overwinningen op de Turken en

veroverden verscheidene hunner vestingen. Maar na den dood van Jozef II sloot Oostenrijk, daar ook Pruisen zich met de Porte verbond, vrede, en te gelijker tijd viel Gustaaf III van Zweden in Russisch Finland. De oorlog met Zweden werd wel is waar spoedig ten einde gebracht, maar na den dood van Potemkin sloot Katharina, wier middelen door die gedurige oorlogen uitgeput waren, met de Porte (te Jassy) een vrede, waarbij de Turken haar alleen het land tusschen den Bug en den Dnjestr moesten afstaan. Met den vrede van Karlowitz (1699) was het verval van het Turksche rijk zichtbaar geworden. Van de vroegere krijgshaftigheid der Osmanen was geen spoor meer overgebleven; de Janitscharen waren verwijfd en ontzenuwd. De oorlogen, vooral tegen Rusland, waren dan ook meestal ongelukkig en het Turksche rijk had zijn behoud grootendeels aan de ijverzucht der andere Europeesche mogendheden op Ruslands macht te danken.

Met niet minder zorg en ijver dan op de regeling der buitenlandsche aangelegenheden, legde Katharina zich toe op de verbetering van het inwendig bestuur van haar rijk, hoewel menige nuttige hervorming slechts begonnen, en niet ten einde gebracht werd. In haar jeugd ingenomen met de Fransche filosofie der verlichting (haar plan om een algemeen wetboek volgens de grondstellingen van Montesquieu in geheel haar rijk in te voeren), kreeg zij op later leeftijd, door de gebeurtenissen in Frankrijk, een afschuw van de begrippen van vrijheid en volksgeluk. Onder haar verkreeg het rijk een nieuwe en meer doelmatige verdeeling in kleine gouvernementen; zij beperkte het gezag der gouverneurs, terwijl zij hun de rechtspraak en de inning der belastingen ontnam, verzachtte het lot der lijfeigenen, vermeederde het getal der steden, waarin zij ook vreemde, vooral Duitsche volkplanters opnam en aan welke zij nieuwe vrijheden schonk. Zij begunstigde de nijverheid, liet mijnen ontginnen, opende door den eersten vrede met de Turken het geheele Zuiden van Europa voor den Russischen handel, bevorderde het hooger en lager onderwijs, stichtte een academie van wetenschappen, verbeterde Ruslands land- en zeemacht, en verleende aan alle godsdienstige partijen gelijke bescherming.

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

HET TIJDVAK DER REVOLUTIE (1789—1815).

1. TOT OP DE STICHTING DER EERSTE FRANSCHÉ REPUBLIEK (1792).

§ 1. a.

*Aardrijkskundig overzicht van Europa omstreeks
het jaar 1789.*

1. Op het Pyreneesche Schiereiland vertoont zich sedert het vorige tijdvak geen verandering. Spanje had in 1713 zijn overige bezittingen in Europa verloren; Engeland had Gibraltar verkregen.

2. Frankrijk had Lotharingen en Corsika gewonnen, daarentegen belangrijke bezittingen buiten Europa verloren.

3. Groot-Britannië (en Ierland) had Gibraltar verkregen, Minorca en een zeventigjarig (1713—1783), Florida na een twintigjarig (1763—1783) bezit weder verloren. In Noord-Amerika hadden 13 provinciën zich van Engeland onafhankelijk gemaakt, daarentegen hadden de Engelschen Canada verkregen en in Oost-Indië (Bengalen en eenige kuststreken van het schiereiland Dekan) veroveringen gemaakt.

4. Van de Duitsche mogendheden bezat Oostenrijk thans geheel Hongarije, Zevenburgen en Slavonië, van de Spaansche erfenis had het nog Milaan, Mantua en de Zuidelijke Nederlanden aan zich gehouden. Silezië had het moeten afstaan, daarentegen verkreeg het bij de eerste verdeeling van Polen, Gallicië en Lodomirië en van Beieren het »Inn-Viertel». De Pruisische macht was aanmerkelijk uitgebreid door (Opper-)Gelder en een gedeelte van Voor-Pommeren, door de verovering van Silezië, door Oost-Friesland

en door de herwinning van West-Pruisen. Bij het uitsterven van den Beierschen tak van het huis Wittelsbach waren de Palts-Beiersche landen in hun geheel omvang aan het Paltsische huis gekomen.

5. Denemarken (benevens Noorwegen en IJsland) behield Sleeswijk, dat het in den Noordschen oorlog bezet had.

6. Zweden had zijn overwicht in het Noorden, en behalve belangrijke bezittingen aan de kust, die de Russen wegnamen, zijn meeste Duitsche landen verloren.

7. Ruslands macht was in ruime mate uitgebreid door veroveringen op Zweden, Turkije en Polen.

8. Polen had bij de eerste verdeeling aanmerkelijke verliezen geleden.

9. Het Osmanische rijk had Morea herwonnen, zijn bezittingen in Hongarije en Zevenburgen daarentegen aan Oostenrijk verloren.

10. Italië bleef nagenoeg op dezelfde wijze in verschillende rijken verdeeld, als in het vorige tijdvak. Alleen waren in de vroegere Spaansche landen en in Mantua (m. z. bij 4) en Toskane (dit kreeg, na het uitsterven van het huis Medici, eerst Oostenrijk, later Leopold, 2de zoon van keizer Frans) andere dynastieën aan de regeering gekomen.

§ 1, b.

Oorzaken en aanleiding tot de Fransche omwenteling.

I. Voornaamste oorzaken. 1) De tot een ontzettend cijfer aangegroeide nationale schuld, die, ontstaan door de schitterende, maar uiterst kostbare regeering van Lodewijk XIV, onder Lodewijk XV door ongelukkige oorlogen en weergalooze verkwisting een verbazende hoogte bereikt had en onder Lodewijk XVI door de schitterende hofhouding der koningin Marie Antoinette, en de deelneming aan den Noord-Amerikaanschen vrijheidsoorlog nog aanmerkelijk was vermeerderd geworden. Het hof verteerde een vijfde deel van het inkomen van den staat (in 's konings stallen stonden 4000 paarden) en de deelneming aan den Amerikaanschen vrijheidsoorlog had de inkomsten van drie jaren verslonden.

2) De ongelijkmatige verdeeling der belastingen, die bijna uitsluitend op de burgers en boeren drukten, waartegen de adel en de geestelijkheid, hoewel in het bezit der hoogste en voordeeligste staatsbedieningen, betrekkelijk zeer weinig op te brengen hadden. Deze bevoorrechting van den adel was in vroegere eeuwen, toen hij met uitzondering van andere standen opgeroepen werd voor den krijgsdienst, gemotiveerd, doch sedert de derde stand ook krijgsdienst moest verrichten was zij een onbillijkheid geworden. Op den grond der plattelandsbevolking ($\frac{1}{4}$ van Frankrijks oppervlakte) drukten de zwaarste lasten. Ook moest die bevolking hooge accijnsen op zout en wijn betalen. Bovendien hadden de boeren van de opbrengst hunner landerijen nog tienden aan de geestelijkheid te betalen en werden zij gekweld door de heerlijke rechten (jachtrecht), welke de adel op die landerijen deed gelden.

3) De bemoeiingen der rationalistische schrijvers, om alle gezag in staat en kerk te ondermijnen en omver te werpen. Op de verandering van denkwijze van een groot deel der Fransche natie hebben inzonderheid Voltaire en Rousseau grooten invloed uitgeoefend. Terwijl de eerste zijn aanvallen vooral tegen de Christelijke kerk richtte, bestreed de laatste in zijn »contrat social" vooral de leer van het absolute koningschap. Ook Montesquieu en de encyclopaedisten hielpen door hun geschriften het bestaande afbreken.

4) De geduchte indruk, dien de overwinning der politieke vrijheid in Noord-Amerika op het beschaafde gedeelte der Fransche bevolking maakte, en de verspreiding van democratische denkbeelden door invloedrijke mannen (La Fayette), die uit Amerika terugkeerden.

5) De diepe verachting, waarmede men het absolute koningschap, tengevolge van de zedeloosheid en verkwisting en de weinig roemvolle staatkunde van Lodewijk XV, beschouwde en ook nog onder Lodewijk XVI bleef beschouwen, daar het hem, bij de beste bedoelingen, om het verval van het rijk tegen te gaan, daartoe aan energie en beleid ontbrak.

6) De slechte toestand der rechtspleging en ten gevolge daarvan grenzenlooze willekeur der rechterlijke ambtenaren.

Daarbij kwam nog dat in Frankrijk blind bijgeloof nevens fanatiek ongelooft heerschte, en dat het alle zedelijkheid verzakende en ver-

achtende despotisme in schreeuwende tegenspraak verkeerde met de denkbeelden door de filosofen der verlichting verkondigd, dat dus een bedorven aristocratie en geestelijkheid en een hard verdrukt en misleid volk in trotsche aanmatiging en verbitterden haat tegenover elkander stonden.

II. De aanleiding tot het uitbarsten der omwenteling was de moeilijkheid om een staatsbankroet te voorkomen. Kort na zijn troonsbeklimming had Lodewijk XVI den bekwamen staathuishoudkundige, Turgot, en Malesherbes tot ministers benoemd. Zij stonden een zuinig beheer voor en gaven van hun hervormingsgezindheid blijk door aan te dringen op afschaffing der verouderde privilegien, welke op belastinggebied bestonden. Hun plannen om langs dien weg het evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven te herstellen, vonden echter zoo grooten tegenstand bij adel en geestelijkheid, dat zij reeds in 1776 genoodzaakt werden hun ambt vaarwel te zeggen.

Als minister trad nu op Necker, bankier te Genève. Maakte de omstandigheid, dat hij vreemdeling, protestant en niet-adellijke was, het hem al moeilijk om veel tot stand te brengen, zijn positie werd geheel onhoudbaar, toen hij in een »compte rendu" den toestand der geldmiddelen openbaar maakte. De ontevredenheid der hoogere standen noopte ook Necker ontslag te vragen (1781). Na hem kwam Calonne, die voor geen uitgaven terugdeinsde, zoodat thans de schatkist geheel uitgeput raakte. Daar zijn bestrijder, Lomenie de Brienne, die hem verving, evenmin verbetering kon aanbrengen, werd in 1788 aan Necker voor de tweede maal het bestuur der geldmiddelen toevertrouwd. Op zijn raad werden de (sedert 1614 niet meer vergaderde) *Etats-généraux* bijeengeroepen, om te beraadslagen, op welke wijze in het jaarlijksch tekort zou kunnen worden voorzien.

De vergadering, welke 1200 leden telde (300 afgevaardigden van den adel, 300 van de geestelijkheid en 600 van den derden stand) werd 5 Mei 1789 te Versailles geopend. Maar reeds bij het onderzoek van de geloofsbrieven en de bespreking van de wijze van stemming ontstonden er geschillen tusschen den adel en de geestelijkheid aan den eenen, en de afgevaardigden van den derden stand aan den anderen kant, dewijl deze er op aandrongen dat niet elke stand als geheel, maar dat ieder afgevaardigde een stem zou uit-

brengen. Na vele vruchteloze onderhandelingen gaf de derde stand zich (17 Juni) den naam van nationale vergadering (*assemblée nationale*), en verklaarde niet te zullen heengaan, voordat de nieuwe staatsregeling voor het koninkrijk voltooid was; en dezen maatregel mag men als het eigenlijke begin der revolutie beschouwen (Mirabeau, Sieyès). Tevergeefs beval de koning aan deze vergadering, dat zij zich zou ontbinden; haar voorzitter Bailly leidde zelfs de afgevaardigden, toen zij het lokaal, waar zij gewoon waren te vergaderen, wegens een op handen zijnde koninklijke zitting gesloten vonden, naar een andere vergaderplaats, de zaal van de kaatsbaan (20 Juni) en liet hen zweren dat zij in een ontbinding niet zouden toestemmen, alvorens zij aan Frankrijk een nieuwe staatsregeling gegeven hadden. Ook de kiesvergadering van Parijs was bijeengebleven, en deed haar invloed meer en meer gelden.

§ 2.

De Constitueerende nationale vergadering.

(17 Juni 1789—30 Sept. 1791.)

De koning, bevreesd geworden, beloofde hervormingen in vrijzinnigen geest, maar bleef er op aandringen dat er naar standen zou gestemd worden. Mirabeau's welsprekendheid in de koninklijke zitting (23 Juni), belett'e de ophanden zijnde afscheiding en de koning zag zich genoodzaakt de beide eerste standen tot een vereeniging met den derden uit te noodigen. Maar de nationale vergadering beschouwde niet de oplossing der financieele kwestien, maar veeleer het ontwerpen eener nieuwe staatsregeling als haar taak en het voornaamste doel harer werkzaamheden. Het hof, voor nieuwen tegenstand beducht, trachtte zich door troepen te beveiligen, die tusschen Parijs en Versailles gestationeerd werden; Necker moest aftreden. Maar deze beide handelingen deden een opstand van het door redenaars, als Camille Desmoulins (nationale kokarde), Marat e. a. opgeruide Parijsche gemeen geboren worden, die de oprichting eener nationale garde (La Fayette bevelhebber) en de bestorming en verwoesting der bastille tot eerste gevolg had (14 Juli). De koning beloofde de troepen

terug te doen trekken, en kwam naar Parijs en Necker werd in zijn waardigheid hersteld. Terwijl velen van de hofpartij, o. a. 's konings broeder, de graaf van Artois (Karel X), het land verlieten en zich te Turijn en Coblenz vestigden (*emigranten*), woedde het gewapende volk tegen de bezittingen der adellijken en rijken.

Nadat de boeren reeds in verschillende streken van het land de wapenen hadden opgenomen en tegen schuldigen en onschuldigen hun woede keerden, begon de nationale vergadering haar werkzaamheden met het leenstelsel (4—5 Aug.) en alle privilegiën van den adel, de geestelijkheid, de provinciën, steden en corporatiën, zonder eenige schadeloosstelling, op te heffen. Nu eerst volgden de handelingen over de constitutie zelve, en er werd besloten, dat de nationale vergadering permanent zou zijn, dat zij slechts uit één kamer zou bestaan, welker leden alle twee jaren op nieuw moesten gekozen worden. De kamer zou uitsluitend de wetgevende macht bezitten en niet onder, maar naast den koning staan. Aan den koning werd slechts een (*suspensief*) veto voor 4 jaren toegestaan, en hij werd gedwongen aan deze besluiten zijn goedkeuring te verleen. Tot de verdere besluiten der vergadering gaf de koning slechts gedeeltelijk en voorwaardelijk zijn toestemming, en dewijl tevens geruchten verspreid waren, dat het hof zich bezig hield met plannen tot onderdrukking der revolutie, ontstond in Parijs een nieuwe gisting, die in een opstand losbarstte, toen de angst van het volk voor een te wachten hongersnood ten top was gestegen (5 Oct.). Een bende van (8000) vrouwen stoomde op naar Versailles, het gemeen bestormde (6 Oct.) het paleis, en de koninklijke familie moest met de opgeruide menigte naar Parijs trekken, waarheen zij gevolgd werd door de nationale vergadering, die een groot aantal (meer dan 200) harer leden verloren had, daar vele afgevaardigden van den adel en de geestelijkheid zich onttrokken. Sedert werd het lot van Frankrijk niet meer door de nationale vergadering, maar door het grauw en zijn leiders bepaald.

Thans hield de nationale vergadering zich onledig met de regeling van de vertegenwoordiging des volks en van het binnenlandsch bestuur. Door de beraadslaging over deze beide onderwerpen werd men er toe gebracht om de verdeeling van Frankrijk in provinciën, zoo als die tot dusverre had bestaan,

op te heffen. Met het provinciaal bestuur vervielen van zelf ook de voorrechten en vrijheden, die aan de bijzondere provinciën vroeger of later waren verleend geworden. Parijs werd in 48 secties en het geheele land in 83 departementen, en deze werden weder in districten en kantons verdeeld, opdat de provinciale rechten vernietigd en de centralisatie voltooid zou worden. De grenzen der verschillende departementen trachtte men vooral door rivieren en bergen te bepalen. De municipale besturen werden zelfstandig, en dat van Parijs matigde zich weldra een bijna onbeperkte macht aan.

Tot de uitoefening der staatsburgerlijke rechten werd zoowel een bepaalde leeftijd (25 jaar) als een bepaald vermogen vereischt. De Joden waren in den beginne daarvan uitgesloten. In de (uit telkens 600—900 burgers bestaande) kiesvergaderingen werden kiezers, en door deze de (745) afgevaardigden voor de wetgevende vergadering (voor 2 jaren) gekozen.

Om den verontrustenden toestand der financiën te verbeteren, werden alle kerkelijke goederen (ter waarde van 2000 millioen francs) ter beschikking van de natie gesteld (*sécularisation*), waartegen deze de verplichting had in de bezoldiging der geestelijken te voorzien. Ten einde over de opbrengst dier goederen zoo veel te spoediger te kunnen beschikken, voerde men op raad van Mirabeau de zoogenaamde assignaten, een soort van muntbiljetten, in, die, nadat voor 45,000 millioen daarvan in omloop was gebracht, hun waarde geheel en al verloren. Bij een nieuw besluit werden alle monnikenorden, met uitzondering alleen van die, welke zich met het onderwijs der jeugd en de verpleging der zieken bezig hielden, opgeheven. De geestelijkheid werd tot een burgerlijke inrichting gemaakt (*constitution civile du clergé*; elk departement vormt een diocese, de kiezers van elk district benoemen hun pastoor, de kiezers van het departement den bisschop). De geestelijken moesten den eed doen aan de natie; wie dit weigerden, mochten geen dienst doen. Ook in de rechtspleging werd een hervorming gebracht. De rechterlijke macht werd van de administratieve gescheiden, in crimineele zaken werd door *jurés* uitspraak gedaan, en over het geheele land werden vrederechters aangesteld. De gemeenten hadden het recht haar bestuurders en ambtenaren zelve te kiezen.

Weldra werd ook de adel met al zijn titels en uiterlijke teekenen, als wapens, livreen enz. afgeschaft. De koning, wien men bijna al zijn domeinen en het uitsluitend recht, om over vrede en oorlog te beslissen, ontnomen had (hij zou het voorstel tot een oorlog mogen doen, het besluiten daartoe was aan de wetgevende vergadering; ten opzichte van het sluiten van vrede was het tegenovergestelde bepaald), moest al deze nieuwigheden bekrachtigen en goedkeuren, en werd gedwongen op het plechtige jaarfeest van de verwoesting der bastille op het veld van Mars den eed op de nieuwe staatsregeling af te leggen.

Onder de leden der nationale vergadering vormden zich *clubs*, waarin men zich tot de debatten voorbereidde, en overeenkwam omtrent de wijze, waarop men over de verschillende ter tafel te brengen ontwerpen en voorstellen zou stemmen. De belangrijkste dier clubs waren de (naar een klooster der Jacobiten te Parijs, de vergaderplaats der leden, aldus genaamde) club der Jacobijnen (oorspronkelijk slechts afgevaardigden uit Bretagne; Robespierre), en de club der Cordeliers (Danton, Marat). Zij correspondeerden met soortgelijke vereenigingen, die in de provinciën ontstaan waren, en weldra werd over hetgeen in de nationale vergadering ter tafel zou komen, in hun bijeenkomsten niet slechts vooraf gedebatteerd, maar ook reeds bij voorbaat beslist.

De Republikeinen kwamen intusschen met hun bedoelingen hoe langer zoo duidelijker voor den dag, vooral ook verbitterd door de woelingen der emigranten, die den persoon des konings meer en meer blootstelden. De gematigde partij behaalde menige overwinning, maar slechts tijdelijk. Mirabeau was op weg een toenadering en verzoening met den koning te weeg te brengen, maar hij stierf 2 April 1791. De koning, die reeds lang met tegenzin zijn goedkeuring aan de besluiten der nationale vergadering gehecht had, trachtte zich aan de ondragelijke positie, waarin de omstandigheden hem geplaatst hadden, door de vlucht naar een op de grens gestationeerd leger te onttrekken, om van daar krachtige maatregelen tot demping van den opstand te nemen. Aanvankelijk gelukte het plan; maar te Varennes werd hij (door den postmeester Drouet) herkend, en op bevel van La Fayette gevangen naar Parijs teruggebracht (Barnave). De koninklijke macht werd geschorst, maar de meer gematigde leden der vergadering dreven

door, dat het constitutioneele koningschap in stand gehouden, des konings persoon onschendbaar verklaard, en Lodewijk in zijn waarheid hersteld werd. De koning onderteevende de thans voltooide constitutie, en de nationale vergadering, die haar taak als afgedaan beschouwde, ging uiteen (30 Sept. 1791). Op voorstel van Robespierre werd besloten, dat de leden der constitueerende vergadering niet verkiesbaar zouden zijn voor de wetgevende. De Jacobijnen zorgden dat zij door posten in Parijs schadeloos gesteld werden.

§ 3.

De Wetgevende vergadering.

(1 Oct. 1791—21 Sept. 1792).

De constitueerende vergadering werd vervangen door een wetgevende (*assemblée législative*, één kamer met 745 leden), die met de invoering der nieuwe constitutie belast, maar even als de vorige vergadering in verscheiden partijen verdeeld was. De voornaamste dier partijen waren: de *Feuillants*, een klein aantal afgevaardigden, die verklaarde voorstanders der constitutioneele monarchie waren; de veel talrijker leden der *Gironde* (d. i. de afgevaardigden uit de departementen der Garonne en Gironde, Brissot, Vergniaud enz.), gematigde republikeinen, en voor een groot gedeelte uiterst bekwame en welsprekende mannen; eindelijk de *Jacobijnen*, heete republikeinen, wier eerste taak de omverwerping der pas voltooide constitutie was.

De reeds vroeger begonnen emigratie breidde zich uit; velen, vooral adellijken, namen de wijk buitenslands, ook 's konings broeder, de graaf van Provence (Lodewijk XVIII). Niet weinigen vereenigden zich gewapender hand, om met geweld in Frankrijk terug te keeren en de revolutie te stuiten.

De eerste botsing ontstond, toen de koning tegenover de besluiten der vergadering over de vervolging der priesters, die den eed op de constitutie weigerden te doen, zijn veto plaatste. De *Gironde*, bijgestaan door de *Jacobijnen*, bewerkte den val van het ministerie, en de koning zag zich genoodzaakt een ministerie uit de democratische partij der *Girondisten* (benevens Dumouriez, het zoogenaamde »ministerie Roland") te vormen, dat hem tot de oorlogsverklaring

aan Frans II »koning van Hongarije en Bohemen» drong, daar Oostenrijk schadeloosstelling voor de Deutsche rijksvorsten wegens het verlies der soevereiniteitsrechten in Elzas en Lotharingen, en voor den paus wegens de verbeurdverklaring van zijn grondgebied te Avignon eischte.

Toen de koning weigerde zich, in plaats van aan zijn garde, aan de bescherming van een jacobijnsch leger (van 20,000 man) toe te vertrouwen en tegenover een besluit, dat deportatie der priesters eischte, die den eed op de constitutie weigerden, zijn veto gesteld had, volgde, daar Lodewijk aan het Girondijnsche ministerie het gevraagde ontslag verleende, de eerste aanval op den troon. Op 20 Juni 1792 bestormden 30 à 40,000, met pieken gewapende mannen uit de voorsteden, onder aanvoering van den bierbrouwer Santerre, het paleis der Tuileriën, zonder evenwel den koning de bekrachtiging der genomen besluiten te kunnen afpersen. Sedert stelden de Jacobijnen alle pogingen in 't werk om de afzetting van den koning en de ontbinding der wetgevende vergadering te verkrijgen. Bij een tweeden storm op de Tuileriën (10 Aug.) vluchtte de koning in den schoot der wetgevende vergadering, die tot de bijeenroeping eener nationale conventie besloot en voorloopig de koninklijke macht schorste. De koning werd met zijn familie naar den Temple gebracht en streng bewaakt. Danton werd minister van justitie in het nieuwe ministerie, maar inderdaad was hij de eigenlijke bestuurder van Frankrijk. De nationale vergadering droeg aan den uit de woedenste Jacobijnen gevormden gemeenteraad de uitvoerende macht op, en het eerste revolutionaire gerechtshof werd gevormd.

De eenige poging tot verzet tegen de demagogen van Parijs deed La Fayette, die zich bij het leger op de grens (bij Sedan) bevond; hij deed zijn troepen op nieuw den eed van getrouwheid jegens de grondwet en den koning zweren, maar toen die troepen desniettemin tot de Republikeinen overliepen, trok hij de grens over, viel in handen van Oostenrijksche voorposten en bleef Oostenrijksch gevangene (het laatst te Olmütz) tot op den vrede van Campo Formio.

Toen de verkiezingen voor de conventie aanstaande waren, ontwierp de heerschende partij der Jacobijnen het plan, zich door inhechtenisneming en moord van het grootste gedeelte harer po-

litieke tegenstanders te ontdoen en zodoende aan zich zelven de heerschappij te verzekeren.

De tijding, dat Verdun in de handen der Pruisen was gevallen, gaf aan de Jacobijnen (Danton, Hebert, Billaud Varennes) de gewenschte gelegenheid, om het in geestdrift en woede ontstoken gemeen van Parijs tot nieuwe gruweldaden aan te zetten. Allen, die men beschuldigde van de ten gevolge der revolutie ingevoerde hervormingen af te keuren (vooral adellijken en den eed weigerende geestelijken), waren reeds lang in hechtenis genomen; thans richtte men onder hen te Parijs, te Versailles, te Lyon enz. een vreeselijk bloedbad aan, dat 5 dagen (2—7 Sept.) duurde. De wetgevende vergadering, welke door haar zwijgen deze gruwelen scheen goed te keuren, werd ontbonden, zonder voor de stoffelijke en intellectueele belangen der natie iets van eenig gewicht te hebben verricht. In haar plaats kwam de (uit 749 nieuw gekozen afgevaardigden bestaande) nationale conventie, die met het ontwerpen eener nieuwe staatsregeling belast werd.

II. DE REPUBLIEK, 1792—1804.

§ 4.

De nationale Conventie.

(21 Sept. 1792—26 Oct. 1795).

1) PROCES EN TERECHTSTELLING VAN DEN KONING.

De nationale conventie bestond uit twee vijandig tegenover elkaar staande partijen, de gematigde Girondisten en de woedende bergpartij (*montagnards*), welker leiders Robespierre, Danton en Marat waren. Terstond in de eerste zitting werd de koninklijke waardigheid afgeschaft en Frankrijk verklaard te zijn een eenige en ondeelbare republiek. Te vergeefs beijverden zich de Girondisten, het plan der Montagnards, welke den dood des konings, die ook volgens de nieuwe constitutie onschendbaar was, eischten, in duigen te doen vallen. Desnietemin werd Louis Capet, zoo als men hem noemde, voor de nationale conventie gedaagd, welker leden te gelijk partij en

rechter waren. Al zijn regeeringsdaden sedert de schorsing der nationale vergadering (20 Juni 1789) werden hem als misdrijven en hoogverraad aangerekend; met een aanzienlijke meerderheid (683 van 721) werd hij schuldig verklaard aan »samenzwering tegen de vrijheid der natie en poging tot versterking der rust en veiligheid van den staat," maar slechts 361 afgevaardigden (juist de volstreckte meerderheid) waagden onbepaald het doodvonnis over hem uit te spreken. Te vergeefs eischten 's konings verdedigers (Malesherbes en Desèze) een beroep op het volk; het vonnis werd (op de *place Louis XV* of *de la Concorde*) in Januari 1793 voltrokken.

De terechtstelling van den koning verwekte aan de republiek nieuwe vijanden, zoowel buiten als in Frankrijk. De Fransche gezanten werden uit Engeland en Spanje gebannen; de nationale conventie verklaarde uit dien hoofde aan beide landen en aan den stadhouder der Vereenigde Nederlanden (die de Engelsche staatkunde billijkt en tot richtsnoer nam) den oorlog. Tevens barstte er binnenslands een hevige opstand los. Het volk in de departementen ten Z. van de Loire, en vooral in de Vendée, deelde niet in de gevoelens, die het overige Frankrijk in rep en roer brachten, en toen er een nieuwe lichting van recruten bij hen zou plaats hebben, nam men de wapenen tegen de jonge republiek op (Stofflet, Laroche-Jacquelin, Charette), en hield zich in het moerassige en moeielijk toegankelijke land een geruimen tijd tegen de ongeoeffende troepen der conventie staande, die onder de leiding van onbekwame aanvoerders nederlaag op nederlaag leden.

2) VAL DER GIRONDE.

In den schoot der nationale conventie zelve ontstond na den dood van den koning een strijd op leven en dood tusschen de Montagnards en de Girondisten. Het plan om den hertog Philips van Orleans, achterkleinzoon van den Regent (m. z. § 26), die zich thans Philips Egalité noemde, tot protector der republiek uit te roepen, leed schipbreuk, en de conventie droeg geheel het uitvoerend bewind aan een commissie van 9 leden (*comité du salut public*) op. Om zich van hun lastige tegenstanders, de Girondisten, te ontdoen, moedigden de Montag-

nards, gebruik makende van den heerschenden hongersnood, het gemeen van Parijs tot een opstand aan. Men omsingelde de zaal, waarin de leden der conventie vergaderd waren (1 en 2 Juni), en 34 Girondisten werden in hechtenis genomen. Anderen ontsnapten naar de westelijke en zuidelijke departementen, en verwekten in die streken een vrij algemeen opstand des volks tegen het schrikbewind, dat thans een aanvang neemt.

3) HET SCHRIKBEWIND SEDERT DEN VAL DER GIRONDE.
(2 Juni 1793—28 Juli 1794).

De troepen der republiek hadden tegen de buitenlandsche vijanden met alles behalve gelukkig gevolg gestreden, en ook binnenslands verzette het volk zich op onderscheidene plaatsen tegen de nieuwe regeering. Nadat het ontwerp van een nieuwe, nu zuiver democratische staatsregeling voltooid was, hield de conventie zich vooral bezig met de onderdrukking van den Girondistischen opstand binnenslands en met de aanklacht der in hechtenis genomen en der nog in de vergadering toegelaten Girondisten. Marat werd (16 Juli 1793) door Charlotte Corday vermoord, maar die daad bespoedigde slechts den val der Gironde. De constitutie werd door de meerderheid der Gironde goedgekeurd, maar haar invoering »tot den vrede" uitgesteld. In deze hachelijke omstandigheden beproefde Carnot, terstond nadat hij in het comité had zitting genomen, een lichting van alle mannen van 18 tot 25 jaar die in staat waren de wapenen te dragen (*levée en masse*). Kort na de uitvaardiging daarvan stonden 14 legers (van te samen 1,200,000 man) onder de wapenen, en zoo gelukte het aan de republikeinen weldra zoowel hun binnen- als buitenlandsche vijanden te overwinnen.

Lyon werd door den gewezen tooneelspeler Collot d'Herbois verwoest, Toulon na hardnekkigen strijd, waarin Napoleon Bonaparte, geboren in 1769 te Ajaccio, zijn eerste lauweren oogstte, aan de Engelschen, wier vloot men de haven had laten binnen loopen, weder ontnomen; de bewoners der Vendée werden, ondanks heldhaftigen tegenstand, verscheidene malen verslagen, en de overwonnenen op de meest wreede en onmenschelijke wijze (de *noyades* van Carrier te Nantes) vermoord; het land werd te vuur en te zwaard verwoest. De republikeinsche legers

bevochten intusschen onder aanvoering van jonge en voor het grootste gedeelte nog onbekende veldheeren op de grenzen van het land verscheidene overwinningen op de tegen hen verbonden mogendheden (m. z. § 5), terwijl het revolutionaire bewind zich van zijn vijanden en van hen, die verdacht werden zijn vijanden te zijn, door even talrijke als overhaaste terechtstellingen ontleed. Men begon met de aanzienlijkste slachtoffers der toomlooze woede uit te kiezen; de koningin Marie Antoinette (de »weduwe Capet»), de in hechtenis genomen Girondisten, de hertog van Orleans werden te Parijs terecht gesteld, en ook het grootste gedeelte der gevluchte Girondisten kwam in dien tijd om het leven. Het voorbeeld van Parijs werkte op de departementen. In de meeste gemeenten van eenig belang vormde men insgelijks commissiën (haar cijfer steeg tot 52,000), aan welker handen men het uitvoerend bewind toevertrouwde; gewapende benden, uit dieven, roovers en moordenaars bestaande, trokken met guillotines het land door, om de vonnissen ten uitvoer te leggen, die de revolutionaire gerechtshoven tegen de »samenzweerdere tegen de revolutie» gewezen hadden. Een nieuwe constitutie werd op 10 Aug. afgekondigd, maar weldra tot den vrede geschorst.

De geheele maatschappij moest omgekeerd, iedere herinnering aan den vroegeren staat van zaken uitgewischt worden; een nieuwe tijdrekening, beginnende met den 22sten September 1792, den eersten dag der republiek, werd aangenomen; men voerde een nieuwen, republikeinschen kalender in, met veranderde namen en een nieuwe verdeeling der maanden en dagen. Elk spoor van godsdienst werd vernietigd, de kerken werden geschonden en geplunderd, de Christelijke godsdienst afgeschaft, en in zijn plaats de dienst der rede plechtig afgekondigd en ingevoerd. Vandalisme tegenover kunst en wetenschap ging met de vernietiging van den godsdienst hand aan hand; de graven der koningen in de abdij St. Denis werden vernietigd, de lijken der koningen opgedolven en mishandeld.

Nadat aldus de bergpartij één volledige overwinning had behaald, begonnen ook in haar midden zich partijen te vormen, a) de Jacobijnen onder Robespierre, die door schrik het drogbeeld van republikeinsche deugd trachtten te bereiken; b) de alles vernielende en plunderende Hebertisten (Hebert, Chau-

mette), en c) de gematigde Dantonisten. Door arglistig bedrog wist Robespierre, conspiratie met het buitenland en aristocratisme tot voorwendsel gebruikende, aan de beide andere partijen den ondergang te berokkenen (28 Maart 1794 terechtstelling der Hebertisten, 5 April van Danton), en nu eerst bereikte het schrikbewind het toppunt van woede.

Een wet werd gegeven, waarbij men bepaalde dat de overtuiging der jurés voldoende was, om over de schuld of onschuld der voor het gerechtshof gedaagden te beslissen (Fouquier Tainville); men behoefde de feiten niet door getuigen te staven. Men vonnisde en guillotioneerde de beschuldigten thans troepsgewijze.

Ten laatste kwam het misnoegen over Robespierre's willekeurige bewind in de nationale conventie zelve tot uitbarsting. De gewone beschuldiging, dat hij een samenzwering tegen de republiek smeedde, werd ook tegen hem gericht; hij werd zonder dat men zijn verdediging wilde aanhooren, in hechtenis genomen, en, na korten tegenstand, reeds den volgenden dag (27 Juli, 9 Thermidor) met 22 zijner aanhangers (St. Just, Couthon), geguillotineerd.

4) DE REACTIE.

Nauwelijks was het hoofd van het schrikbewind gevallen, of de revolutionaire beweging nam een geheel tegenovergestelde richting. In de conventie heerschte de partij der gematigden (Thermidoristen). Tot haar behoorden de beide commissiën, ten behoeve van het openbaar welzijn (comité de salut public) en der openbare veiligheid ingesteld. De club der Jacobijnen werd ontbonden, de (73) Girondisten, die nog in leven waren, werden in hun burgerlijke rechten hersteld en teruggeroepen; er werd op nieuw vrijheid van godsdienstoefening en drukpers gegeven, en men benoemde een commissie tot het ontwerpen eener nieuwe grondwet op minder democratische grondslagen. Aan het hoofd dier commissie stond Sieyès. Bij deze nieuwe (derde) grondwet werd het uitvoerend bewind aan een *directoire* opgedragen, dat uit 5 leden bestond; de wetgevende macht stelde men in handen van twee kamers, den raad der Vijfhonderd, die de wetten voorstelde en onderzocht, en den raad der (250) Ouden, die ze onderzocht en onveranderd aannam of verwierp.

Intusschen hielden de Royalisten zich ijverig onledig met de herstelling van het koningschap. Lodewijk XVII was (ten gevolge van wonden, die hem door den schoenmaker Simon toegebracht waren) op tienjarigen leeftijd in den Temple overleden (1795). Erfgenaam zijner aanspraken op den Franschen troon was de graaf van Provence, die den titel van Lodewijk XVIII aannam. Op Engelsche schepen landde een leger van uitgewekenen bij Quiberon in Bretagne. Zij vereenigden zich met de chouans in de Vendée, maar werden door den republikeinschen generaal Hoche verslagen. Zodoende werd een einde gemaakt aan den oorlog in de Vendée.

§ 5.

De eerste coalitie tegen Frankrijk, 1792—1797.

1. BEGIN VAN DEN OORLOG MET OOSTENRIJK EN PRUISEN, 1792.

Op een bijeenkomst bij den keurvorst van Saksen, te Pillnitz, Aug. 1791, hadden keizer Leopold II en koning Frederik Wilhelm II zich reeds bereid verklaard den koning van Frankrijk uit zijn gevangenschap te verlossen. Toen zij vervolgens een formeel verbond gesloten hadden, teneinde zich te verzetten tegen de inbreuk, die Frankrijk op de rechten van het Duitsche rijk had gemaakt, zag Lodewijk XVI zich door zijn krijgslustig Girondijnsch ministerie genoodzaakt aan Frans II, den opvolger van Leopold, den oorlog te verklaren. Van den kant der Duitschers werd die oorlog door den bondgenoot van Frans, Frederik Wilhelm II, gevoerd, die uit België en van den Bovenrijn door Oostenrijksche legerafdeelingen zou ondersteund worden. Onder aanvoering van den hertog Ferdinand van Brunswijk rukte het Pruisische leger langs den linker oever van den Moezel Champagne binnen. Toen de Pruisen Longwy en Verdun genomen hadden, werd Dumouriez tot opperbevelhebber van het Fransche leger benoemd. Hij belette het door ziekte en gebrek verzwakte Pruisische leger (na den vruchtelozen aanval bij Valmy) het verdere voortrukken, dat bovendien nog door aanhoudende stortregens bemoeilijkt werd. Custine drong naar den Rijn door en bemachtigde Mainz, en toen de Pruisen den terugtocht over den Rijn hadden aangenomen, keerde Dumouriez zich tegen de Oostenrijkers en veroverde,

na den slag bij Jemappes (nabij Mons), waar hij op de vijanden een beslissende overwinning behaalde, de Oostenrijksche Nederlanden. De Franschen drongen over Aken tot aan de Roer door. Op Sardinië, dat zich bij de geallieerden had aangesloten, werden Savoye en Nizza veroverd.

2. DE OORLOG TOT OP DEN VREDE TE BAZEL, 1793—1795.

Na de terechtstelling van Lodewijk XVI vereenigden zich alle Europeesche mogendheden, met uitzondering van Zweden, Denemarken, Turkije en het Zwitschersch bondgenootschap, tot een groote Coalitie tegen Frankrijk, aan welker hoofd Engeland stond (Pitt). Rusland trachtte den oorlog in 't westen op alle wijzen te voeden, om zoodoende vrij spel tegenover Polen te krijgen.

a. DE OORLOG IN BELGIE, AAN DEN BENEDEN-RIJN EN IN HOLLAND.

De Oostenrijkers openden den veldtocht van 1793 met een groote overwinning op Dumouriez bij Neerwinden, die de herovering van België tot onmiddellijk gevolg had; de Pruisen heroverden Mainz. De overwinnaars drongen tot in Fransch Vlaanderen door. Dumouriez, die het plan koesterde door de verheffing van den hertog van Chartres, den zoon van Philips Egalité, een einde aan de verwarring te maken, zag zich gedwongen (1793) met een aantal der zijnen tot de Oostenrijkers over te gaan; hij stierf in 1823 in Engeland. Sedert dit verraad van Dumouriez vergezelden commissarissen der conventie de legers.

Toen echter de Franschen door de algemeene lichting, waarvan boven gewaagd is, legers bijeenbrachten, die de vijandelijke in aantal verreweg overtroffen, werden de Oostenrijkers door Jourdan, na de beslissende nederlaag bij Fleurus (1794), uit de Nederlanden over den Rijn teruggedreven. De overwinnende vijand achtervolgde hen tot aan den Main; maar bij Höchst werd Jourdan verslagen en tot den terugtocht over den Rijn gedwongen. Van België drong Pichegru, door een buitengewoon fellen winter begunstigd, Holland binnen. Het land werd, nadat de stadhouder de vlucht had genomen, in een Bataafsche republiek herschapen,

1795—1806 en genoodzaakt een verbond tot wederzijdsche bescherming en verdediging aan te gaan.

b. OORLOG AAN DEN BOVEN- EN MIDDENRIJN.

In den oorlog aan den Boven- en Middenrijn bleven de Franschen ongelukkig, zelfs nadat het aantal hunner troepen door de algemeene lichting zoo aanmerkelijk was toegenomen. Eerst toen de Pruisen verscheidene afdeelingen van hun leger naar Polen moesten zenden, en de Franschen het leger aan den Rijn met dat aan de Moezel verbonden, terwijl de Pruisen met de Oostenrijkers in onmin waren geraakt, werden de geallieerden genoodzaakt, over den Rijn terug te wijken. Toen het schrikbewind van Robespierre zijn einde had bereikt en het directoire aan het hoofd der aangelegenheden van Frankrijk trad, sloot Pruisen, welks financiën uitgeput waren en dat door een geheim verbond tusschen Oostenrijk en Rusland in zijn Poolische bezittingen bedreigd werd, een afzonderlijken vrede te Bazel, 1795, waarbij de Pruisische bezittingen op den linker Rijnsoever (de helft van Kleef, Gelder en Meurs) tot op het sluiten van een algemeenen vrede met het Duitsche rijk in de handen der Franschen bleven. Spanje volgde spoedig het voorbeeld van Pruisen.

c. OORLOG TER ZEE.

Alleen in den oorlog ter zee waren de Franschen tegen de meerdere krijgskunst der Engelschen niet opgewassen. Deze vernietigden door de overwinning bij Ouessant de zeemacht der Franschen en veroverden de meeste Fransche en Hollandsche koloniën in Oost- en West-Indië.

**3. VOORTZETTING VAN DEN OORLOG TEGEN OOSTENRIJK, HET
DUITSCH RYK, NAPELS EN SARDINIË, 1796 en 1797.**

VREDE TE CAMPO FORMIO.

Om aan Oostenrijk en het Duitsche rijk een voordeelligen vrede af te persen, hernieuwde het directoire den oorlog (volgens een door Carnot met veel schrandereheid ontworpen plan). Twee legers, onder Jourdan en Moreau, vielen in het voorjaar van 1796 in

Duitschland, terwijl een derde leger onder Napoleon Bonaparte naar Italië gezonden werd, om van daar door Tyrol de Oostenrijksche staten binnen te dringen en zich met de beide andere legers te vereenigen.

In Duitschland was de krijgskans in den beginne voor de Franschen gunstig, maar weldra nam hun onderneming een voor hen schandelijk einde. Aartshertog Karel (een broeder van Keizer Frans II) ontweek in den beginne een treffen met Jourdan, en verkreeg daardoor gelegenheid, om zijn strijdkrachten hoe langer zoo meer te concentreeren en van verscheidene kanten versterkingen te ontvangen. Toen eerst begon hij, en wel aanvalender wijze, zich met zijn krijgsmacht tusschen de beide vijandelijke legers in werpende, zijn wapenen tegen Jourdan te keeren. De Fransche generaal leed twee zoo geduchte nederlagen, dat hij van zijn waardigheid als opperbevelhebber afstand deed. De aartshertog trok thans tegen Moreau op, die insgelijks reeds tot in Beieren was doorgedrongen. Bevreesd voor de meerderheid der vijandelijke strijdkrachten, vermeed Moreau een slag, en redde zijn leger door een meesterlijken terugtocht naar den Boven-Rijn. In 1797 trokken Hoche en Moreau nog eenmaal den Rijn (bij Neuwied) over; maar op de tijding, dat Napoleon reeds een wapenstilstand had gesloten, staakten zij hun tocht.

Zoo veel te schitterender was het geluk en de roem der Fransche wapenen in Italië. Met een leger van 45000 man, dat zijn ontbinding nabij was, dat gebrek had aan het meest noodzakelijke, maar misschien juist daarom met zoo veel te meer wanhopige geestdrift den strijd te gemoet ging, begon de nauwlijks 27jarige Napoleon Bonaparte den Italiaanschen veldtocht. Hij dwong koning Victor Amadeus van Sardinië van het bezit van Savoye en Nizza en de belangrijkste vestingen van Piemont ten behoeve van Frankrijk afstand te doen, vervolgde de Oostenrijkers over den Po, bevocht (bij Lodi) met heldhaftige dapperheid den overtocht over de Adda, trok Milaan binnen en belegerde de door de natuur niet minder dan door de kunst versterkte vesting Mantua. Viermaal trachtten de Oostenrijkers door een uitval die belangrijke vesting te redden; eindelijk zag de generaal Wurmser zich genoodzaakt haar bij een eervolle capitulatie voor den vijand te ont-ruimen (1797). Den hertog van Modena ontnam Napoleon zijn

land, omdat hij een met hem gesloten wapenstilstand geschonden en Mantua van levensmiddelen voorzien had; met Napels, Parma en den paus sloot hij vrede.

Na zich aldus tegen iederen aanval in den rug te hebben beveiligd, trok Napoleon tegen den aartshertog Karel op, die van den Rijn teruggeroepen en aan het hoofd van een nieuw leger geplaatst was. Hij dreef hem terug en drong door Karinthië en Stiermarken over de Alpen tot Judenburg door. In dien nood besloot Oostenrijk tot eene algemeene lichting van de bewoners van Bohemen en Tyrol, en riep ook den Hongaarschen adel onder de wapenen. Dientengevolge sloot Napoleon, die zich ook in den rug door de bewoners van het Venetiaansche gebied bedreigd zag, na het preliminair verdrag van Leoben, den vrede te Campo Formio (1797). De keizer deed afstand van de Oostenrijksche Nederlanden en — in 't geheim — van den linker Rijnnoever ten behoeve van Frankrijk, en van Lombardije ten behoeve der Cisalpijnsche republiek, welke gevormd werd uit het gebied, in Italië veroverd. Hij verkreeg daarentegen Venetië. Op een congres te Rastadt zou de vrede met het Duitsche rijk gesloten en geteekend worden. Ook Genua had niet kunnen beletten, dat men zijn staatsregeling vernietigde en den staat in een zoogenaamde Ligurische republiek herschiep.

De oorlog met Engeland werd wegens den slechten toestand der Fransche marine met weinig ijver voortgezet.

§ 6.

De tweede en derde verdeeling van Polen.

Toen Rusland gemeenschappelijk met Oostenrijk in een oorlog met Turkije (m. z. bl. 126), en te gelijker tijd in een tweeden oorlog met Zweden gewikkeld was, meenden de Polen zich dat gunstige oogenblik ten nutte te moeten maken, om aan de inmenging van Rusland in hun aangelegenheden een einde te maken. Zij voerden een nieuwe staatsregeling in, waarbij het *liberum veto* afgeschaft, en de erfopvolging op den koninklijken troon aan de familie van den keurvorst van Saksen (als opvolger van Stanislaus Poniatowski) verzekerd werd. Nauwlijks had Rusland met de Porte vrede gesloten, of de Russen rukten Polen binnen, ten

einde de oude staatsregeling te herstellen, en de slecht georganiseerde Poolsche legers onder Jozef Poniatowski (een neef des konings) en Kosciuszko trachtten te vergeefs zich tegen de meerderheid der Russische macht te verzetten. Pruisen liet zijn legers insgelijks Polen binnen rukken, en verbond zich met Rusland tot de tweede verdeeling van Polen (1793). Pruisen verkreeg Posen, benevens de steden Dantzig en Thorn, Rusland nam nagenoeg de helft van Litthauen. De Poolsche rijksdag, die op bevel der keizerin vergaderd was, zou van die provinciën plechtig en formeel afstand doen; maar men kon hem daartoe niet dwingen, en nam het zwijgen der afgevaardigden voor toestemming aan.

Reeds in het volgende voorjaar dreef de wanhoop de Polen tot een tweede poging om het Russische juk af te schudden. De Russische bezetting te Warschau werd gedeeltelijk vermoord, gedeeltelijk gevangen genomen; aan het hoofd der opstandelingen werd Kosciuszko geplaatst. Koning Frederik Willem II overwon wel is waar Kosciuszko en veroverde Krakau, maar moest wegens een opstand in Zuid-Pruisen het beleg van Warschau opbreken. Doch toen ook Oostenrijk een leger Polen deed binnen rukken en te gelijker tijd twee Russische legers in aantocht waren, eindigde de strijd na een nederlaag van Kosciuszko met de capitulatie van Warschau. De koning Stanislaus Poniatowski moest afstand doen van den troon, en omtrent de derde en laatste verdeeling van Polen, 1795, werd door de drie belanghebbende mogendheden bepaald, dat de Weichsel de grens zou vormen tusschen Pruisen en Oostenrijk, de Bug tusschen Oostenrijk en Rusland, de Niemen tusschen Pruisen en Rusland (Warschau kwam aan Pruisen).

§ 7.

Het Directoire,

(27 Oct. 1795—15 Dec. 1799.)

In Frankrijk volgde op de heerschappij van het gemeen militair despotisme. Tegenover het directoire stonden aan den eenen kant de Royalisten, aan den anderen de naar een volslagen communisme strevende, thans onder de leiding van Babeuf staande

Hebertisten. De vestiging van een ministerie van politie, 1795, en de beperking van de vrijheid der drukpers waren de eerste middelen, welke de regeering tot haar eigen beveiliging aanwendde. Een poging tot opstand had den ondergang van Babeuf en zijn partij ten gevolge. Tegen de Royalisten waren natuurlijk allen gekeerd, die van de herstelling van het koningschap verliezen van materielen aard of de vernietiging van eierzuchtige bedoelingen moesten duchten; maar er troffen toch omstandigheden en misslagen der regeering samen, om deze partij meer en meer veld te doen winnen. Daartoe moet men, behalve de opname van Barthélemy in het directoire, in de eerste plaats rekenen den bedroefden toestand der financiën. De ontzaglijke sommen, die men aan het buitenland afperste, werden in lichtzinnige verkwisting verspild, en het crediet werd dermate ondermijnd dat het nieuwe papieren geld (territoriaalmandaten, ten bedrage van 24 millioen) weldra alle waarde had verloren. In Juli 1796 was het staatsbankroet geconstateerd, dewijl de regeering weigerde haar eigen papieren geld tot de oorspronkelijke (nominale) waarde aan te nemen. Onvoorzichtig was het ook, dat de regeering een vijandige houding tegenover het katholicisme aannam (La Reveillère-Lepaux wilde een volkomen heidenschen eeredienst invoeren). Zelfs mannen als Carnot en Pichegru schaarden zich nu aan de zijde van de vijanden der regeering. Toen beraamden de drie meest vastberaden leden van het directoire de middelen, om zich met geweld in het gezag te handhaven. Bonaparte trad met hen in overleg, zond Augereau als bevelhebber der gewapende macht, en vervolgens een gedeelte van het Italiaansche leger onder Bernadotte naar Parijs. In Sept. 1797 volgde de beslissing. De verkiezingen van 53 departementen werden vernietigd, Merlin en François in plaats van Carnot en Barthélemy in het directoire opgenomen, en 193 tegenstanders van het actueel bewind, waaronder Pichegru, gedeporteerd; Carnot ontkwam naar Zwitserland.

Er was, om het volk van de binnenlandsche aangelegenheden af te leiden, behoefte aan buitenlandsche oorlogen. Met Engeland was men reeds begonnen onderhandelingen over een te sluiten vrede aan te knopen; maar die onderhandelingen werden geschorst, en het besluit genomen een „Engelsche armee” te vormen en Bonaparte met het opperbevel daarvan te

belasten. Men had daarmede het beoogde doel bereikt en was er tevens in geslaagd den geduchten veldheer uit Frankrijk te verwijderen. Terwijl men uit groote toerusting in alle krijgshavens van het noordwestelijk Frankrijk meende te moeten opmaken, dat men een landing in Engeland wilde beproeven, bereidde Napoleon in het geheim in de zuidelijke havens een onderneming tegen Egypte voor. Dit land, eens veroverd en tot Fransche kolonie gemaakt, zou dan het steunpunt der tegen de bezittingen der Engelschen in Oost-Indië te ondernemen krijgstochten worden.

BONAPARTE'S TOCHT NAAR EGYPT, 1798—99.

In het voorjaar van 1798, stak Bonaparte met 35,000 der dapperste soldaten en de generaals Berthier, Kleber en Desaix, en een aantal uitstekende geleerden en kunstenaars van Toulon in zee, nam (niet zonder dat verraad er bij in het spel was) aan de Johanniters Malta af, landde in de nabijheid van Alexandria, dat hij stormenderhand veroverde, trok onder ontzaglijke rampen en gevaren door de woestijn tegen de hoofdstad Kairo op, en slaagde er in die na twee overwinningen (de tweede bij de Pyramiden) op de Mamelukken (een door sultan Selim als tegenwicht tegen de Janitscharen gevormde militie, wier Beys, Ibrahim en Murad, onder het oppergezag der Porte, over Egypte heerschten) te bemachtigen. Desaix drong nog tot de zuidelijke grens van Egypte, tot Syene, door. Reeds hield hij zich onledig met de organisatie van het veroverde land, toen hij de tijding ontving dat de Engelsche admiraal Nelson in den grooten zeeslag bij Abukir (1 Aug.) de geheele Fransche vloot vernietigd en daardoor aan het Fransche leger de verbinding met en den terugtocht naar het vaderland belet had. Een opstand van het over de afpersingen en wreedheden der Franschen verstoorde volk te Kairo werd door een vreeselijk bloedbad onderdrukt. De Porte verklaarde, uithoofde van den inval in Egypte, aan Frankrijk den oorlog, en de pacha van Syrië maakte zich gereed met een leger Egypte binnen te rukken. Bonaparte wachtte zijn komst niet af, en trok hem (in Februari 1799) naar Syrië te gemoet, bestormde Jaffa, maar kon er niet in slagen den sleutel van het land, de (door den Engelschen commodore Sidney Smith verde-

digde) vesting Acre in zijn macht te krijgen. Vele malen poogde hij te vergeefs de stad te bestormen en moest ten laatste, dewijl ook in Egypte een opstand uitgebarsten en de Turksche vloot eindelijk daar aangekomen was, er toe besluiten met zijn door ziekte geteisterd en gedund leger door de Syrische woestijn den terugtocht naar Egypte aan te nemen.

Hij versloeg bij Abukir het intusschen ontscheepte Turksche leger, en keerde vervolgens op de tijding van den hachelijken toestand, waarin de Fransche republiek verkeerde, den generaal Kleber als opperbevelhebber in Egypte achterlatende, naar Frankrijk terug, ook ditmaal zonder door de Engelsche vloot te worden opgemerkt. Kleber streed even dapper als gelukkig, totdat hij in 1800 door den kogel van een sluipmoordenaar werd getroffen. Zijn opvolger Menou (een Mohammedaan) werd door een Engelsch leger verslagen en het land vervolgens door de Franschen ontruimd.

STICHTING VAN NIEUWE REPUBLIEKEN.

Door een reeks van gewelddadige omwentelingen riep het directoire, dat wel oorlog moest voeren, om de met roem bedekte generaals en soldaten bezig te houden, een nieuwe coalitie der Europeesche mogendheden tegen Frankrijk in het leven. De moord op een Fransch generaal, bij een opstand der republikeinen te Rome gepleegd, was een voorwendsel, om den Kerkelijken Staat (door Berthier) in een Romeinsche republiek te veranderen (1798); paus Pius VI werd naar Frankrijk overgebracht, waar hij (1799) stierf. Even willekeurig veranderde men het Zwitsersch bondgenootschap (bij gelegenheid van geschillen tusschen Bern en het kanton Waadtland, waarin de Franschen de hand hadden) in een Helvetische republiek (1798). Napels (de koning had zich bij de coalitie aangesloten, maar was bij het naderen van het gevaar naar Sicilië gevlucht) verhief men tot een Parthenopeïsche republiek. De koning van Sardinië werd genoodzaakt van Piemont afstand te doen, en de groothertog van Toskane (omdat hij een verbond met Napels had gesloten) uit zijn land verdreven. Zoo was de republikeinsche regeeringsvorm in geheel Italië ingevoerd.

Over den oorlog der tweede coalitie tegen Frankrijk,
z. m. § 8.

ONTBINDING VAN HET DIRECTOIRE.

Hoe minder eensgezindheid er onder de leden van het directoire heerschte, hoe onbeschaamder zij aan hun hebzucht bot vierden, hoe drukkender de staat der financiën werd, zoodat zelfs de legers, die voor het bewind moesten rooven, over gebrek aan het meest noodzakelijke klaagden, zooveel te grooter werd het verlangen naar een verandering der staatsregeling. De opneming van Sieyès in het directoire, de eisch dat men van het gouvernement inlichtingen en rekening en verantwoording verwachtte, het gedwongen aftreden van drie directeuren, dat alles waren dreigende stappen, door de oppositie in het wetgevend lichaam gedaan. Wel werd van den kant der regeeringspartij een nieuwe lichting gehouden, een gedwongen leening gedecreteerd, en tegen de Royalisten de beruchte wet op de gijzelaars uitgevaardigd (de in Frankrijk levende bloedverwanten der geëmigreerden werden voor de handelingen van dezen in het buitenland verantwoordelijk gemaakt); maar noch deze maatregelen noch de sluiting van een Jacobijnschen club en de onderdrukking van verscheiden royalistische opstanden waren in staat de kreten om herziening der grondwet te smoren. Toen keerde in 1799 Bonaparte naar Parijs terug.

Van de 5 directeuren wist hij de beide bekwaamste (Sieyès en Roger-Ducos) over te halen tot de vernietiging der bestaande staatsregeling, en zijn vrienden bewerkten het leger voor zijn plannen. Barras nam zijn ontslag, de beide andere directeuren werden op 18 Brumaire (9 Nov. 1799) gevangen genomen. Op den volgenden dag ontstond in den naar St. Cloud verplaatsten Raad der 500, waarvan Lucien Bonaparte toen president was, een heftige strijd tusschen de republikeinen en de partij van Bonaparte, totdat deze de zaal door soldaten deed ontruimen. Hij en de beide met hem verbonden directeuren lieten zich door hun aanhang in de beide Raden het voorloopig regeeringsgezag opdragen en door een commissie een nieuwe grondwet ontwerpen. Door opheffing der wreede wetten tegen de geëmigreerden en de priesters won Bonaparte het volk, dat onder deze militaire revolutie vrij onverschillig was gebleven.

De door Sieyès ontworpen nieuwe grondwet sprak niet meer van menschen- en burgerrechten, noch ook van vrijheid van drukpers; er was een senaat met 80 voor hun leven gekozen leden, een permanent tribunaat van 100 leden tot beoordeeling, en een uit 300 leden bestaand wetgevend lichaam tot bekrachtiging der wetten (eenvoudige stemming, zonder discussie). Aan het hoofd van den staat stonden drie consuls (voor 10 jaar) met een Raad van State. Deze werd door den eersten consul benoemd, die ook over alle andere staatsambten beschikte en de wetten afkondigde, dus eigenlijk monarch was. Bonaparte werd eerste, Cambacérès tweede, Lebrun derde consul. Op 7 Febr. 1800 nam het volk bijna eenstemmig de nieuwe staatsregeling aan. Bonaparte vestigde zijn residentie in de Tuileriën.

§ 8.

De oorlog der tweede coalitie tegen Frankrijk, 1799—1802.

Omtrent den tijd dat Bonaparte zich tot zijn tocht naar Egypte gereed maakte en het directoire de Ieren tegen Engeland opstookte, kwam door de bemoeiingen van Engeland een nieuwe, gedeeltelijk althans onnatuurlijke, coalitie tegen Frankrijk tot stand. Behalve Engeland namen er aan deel de Russische keizer Paul I (dien de Maltezeridders tot grootmeester hunner orde verkozen hadden), de Porte (wegens den aanval op Egypte), Oostenrijk (wegens de verandering van Zwitserland en den Kerkelijken Staat in republieken) en Napels. Het plan der verbonden mogendheden was, door middel van drie legers de Franschen uit Italië, de Nederlanden, het Zuiden van Duitschland en Zwitserland te verdrijven. De Napolitanen begonnen onder aanvoering van den Oostenrijkschen generaal Mack den oorlog met een overhaasten en onvoorzichtigen inval in de Romeinsche republiek, doch werden binnen hun grenzen terug gedreven. De koning nam de wijk naar Sicilië, de Franschen bezett'en Napels, en veranderden het koninkrijk in eene Parthenopeïsche republiek (1799) (m. z. blz. 151).

De groothertog van Toskane, die een afdeeling Napolitanen in Livorno had opgenomen, werd insgelijks van zijn land beroofd.

1) De Franschen voerden in 1799 den oorlog in Italië tegen de Oostenrijkers en Russen (Kray en Suwarow) met zulk een ongelukkig gevolg, dat zij bijna al hun Italiaansche bezittingen verloren, en niet konden beletten, dat de door hen gestichte republieken weder ontbonden werden (de Romeinsche en Parthenopeïsche voor goed; Pius VII werd tot paus verkozen). Maar in 1800 trok Napoleon over den grooten St. Bernhard om het overwicht van Frankrijk in Noord-Italië te herstellen, wat hem door de overwinning bij Marengo gelukte. In dit jaar voerde Moreau den oorlog in Duitschland met niet minder geluk dan Bonaparte in Italië. Na de beslissende zege bij Hohenlinden op aartshertog Johan rukte hij Oostenrijk binnen. Thans was Oostenrijk geneigd vrede te sluiten. De vrede van Lunéville (1801) bevestigde dien van Campo-Formio en Frankrijk bleef derhalve in het bezit van den linker-Rijnoever. De schade, welke hierdoor aan sommige Duitsche staten berokkend werd, zou worden vergoed door secularisatie en mediatiseering. Met de uitvoering van deze zaak werd een Duitsche rijksdeputatie belast, die in 1803 met haar werk gereed was.

Met Frankrijk sloot Rusland in 1801 vrede te Parijs, aan Turkije beloofde het de ontruiming van Egypte en aan den oorlog met Engeland kwam een einde in 1802 door den vrede van Amiens, waarbij aan de Bataafsche republiek, vertegenwoordigd door Schimmelpenninck, alle veroveringen, behalve Ceylon, teruggegeven werden.

§ 9.

Napoleon Bonaparte eerste consul.

(9 Nov. 1799—18 Mei 1804.)

De eerste consul redd'e Frankrijk niet slechts door een reeks van roemrijke oorlogen en voordeelige vredestractaten uit de gevaren, die het van buiten bedreigden, maar herstelde ook binnenslands rust en orde. Met schranderheid en voorzichtigheid trachtte hij eene toenadering tusschen de verschillende partijen tot stand te brengen. Echter vertoonde zich ook nu reeds zijn streven naar

autocratisch gezag. Van de mislukte poging (der Chouans), om hem van het leven te berooven, bediende de consul zich als van een voorwendsel, om de republikeinen uit zijn nabijheid te verwijderen; de meeste uitgewekenen werden teruggeroepen, de katholieke godsdienst werd door een met den paus gesloten concordaat op nieuw geregeld; ook de protestantsche kerk kreeg een nieuwe regeling, en voor het onderwijs werd gezorgd door de école polytechnique; onder oppertoezicht van den consul werd een nieuw wetboek, de Code Napoléon, ontworpen en ingevoerd, door een verstandig en geregeld financiestelsel werd het crediet van den staat hersteld. Weldra echter bleek uit maatregelen, over welker strekking men niet in het onzekere kon blijven, dat hij van het plan zwanger ging, het consulaat in een absolute monarchie te herscheppen. Door de stichting van een nieuwe ridderorde, het legioen van eer, werden de grondslagen voor een toekomstigen nieuwen adel gelegd. In 1802 liet hij zich tot consul voor zijn leven benoemen, en bij een nieuwe (vijfde) grondwet werden hij en de geheel en al van hem afhankelijke senaat met de meest onbeperkte macht (ook het recht om zijn opvolger te benoemen) bekleed.

Met evenveel willekeur gedroeg hij zich in zijn buitenlandsche politiek. Hij vereenigde Elba, Savoyje, Piemont en Parma met Frankrijk, liet zich tot president der Italiaansche (Cisalpijnsche) republiek benoemen, noodzaakte Zwitserland een verbond met Frankrijk aan te gaan, en besliste over de nieuwe organisatie en verdeeling van het Duitsche rijk door zich in de zaken der rijksdeputatie te mengen (z. bl. 154). Zelfs de tegen hem gesmede samenzwering, aan welker hoofd Pichegru en George Cadoudal stonden, die met 40 anderen op Engelsche schepen geland en langs geheime wegen naar Parijs gekomen waren, om den eersten consul te vermoorden, was aan zijn bedoelingen bevorderlijk, en noopte hem tot nieuwe beperkingen der vrijheid. Pichegru stierf in de gevangenis (waarschijnlijk beroofde hij zichzelf van het leven), Cadoudal werd ter dood gebracht; Moreau werd van de deelneming aan de samenzwering beschuldigd en tot ballingschap verwezen; den hertog van Enghien (den laatsten prins der Condésche linie van het huis Bourbon) trachtte men voor het hoofd en den leider der samenzwering te doen doorgaan; hij werd,

in strijd met de bepalingen van het volkenrecht, op Badensch grondgebied gevangen genomen en te Vincennes dood geschoten, zonder dat men eenig bewijs kon bijbrengen voor het feit, waarvan men hem beschuldigde. De moord op Enghien moest aan Frankrijk het bewijs geven, dat Napoleon in geen geval aan de herstelling van de Bourbonsche monarchie dacht.

Eindelijk, 1804, werd Napoleon Bonaparte door het tribunaat (alleen Carnot verzette zich tegen dit besluit) en den senaat tot erfelijk keizer van Frankrijk benoemd. Den 2 Dec. van hetzelfde jaar werd hij door den paus gezalfd en zette hij zich zelf en zijn gemalin de kroon op. In de grondwet werden nieuwe wijzigingen gebracht; een vertegenwoordiging van het volk bestond slechts nog in naam.

III. HET KEIZERRIJK, 1804—14 en 1815.

§ 10.

De derde coalitie tegen Frankrijk, 1805.

Wederzijdsche klachten over het niet naleven der bij den vrede te Amiëns bepaalde punten (Frankrijks inmenging in de zaken van Zwitserland en het wegnemen van Piemont, van den kant van Engeland het bezetten van Malta en het leggen van embargo op alle Fransche en Nederlandsche schepen) hadden reeds in 1803 tot nieuwen strijd tusschen Frankrijk en Engeland (Pitt) geleid. Ook de keizer van Rusland, sedert 1801 Alexander I, begreep allengs dat hij door Napoleon louter als een werktuig werd gebruikt, en had na den dood van den hertog van Enghien alle betrekkingen met Frankrijk afgebroken. Toen het Britsche kabinet den oorlog had verklaard, bezett'e Napoleon Hannover en verbood den invoer van Engelsche waren en koloniale goederen in Frankrijk (begin van het continentaalstelsel). Ook Spanje, door aanvallen van den kant van Engeland tot een verbond met Frankrijk genoodzaakt, verklaarde op 't einde van 1804 den oorlog aan Engeland. Te Boulogne werd alles tot eene landing in gereedheid gebracht; dewijl Napoleon nu ook met voorbeeldelooze willekeur de Cisalpijnsche republiek in een koninkrijk Italië had veranderd,

waarvan hij zelf koning werd en waarvan hij zijn stiefzoon Eugène Beauharnais tot onderkoning benoemde, gaf dit aanleiding tot het sluiten eener derde coalitie tusschen Engeland, Rusland, Oostenrijk en Zweden. Napoleon liet zijn troepen naar den Rijn marcheeren, de vorsten van Beieren, Baden en Wurtemberg sloten zich bij hem aan; Pruisen weigerde, ondanks verleidelijke aanbiedingen.

I. DE OORLOG IN DUITSCHLAND, 1805.

In Oostenrijk was het door den aartshertog Karel ontworpen plan tot een nieuwe organisatie van het leger niet tot rijpheid gekomen, evenmin juichte men het denkbeeld omtrent de vorming eener schutterij toe, dat vooral door aartshertog Johan met warmte werd voorgestaan. Desniettegenstaande waren twee Oostenrijksche legers gereed om uit te trekken; het eene (van 120,000 man) onder aanvoering van den aartshertog Karel, Oostenrijks uitstekendsten veldheer, trok naar Italië, waar Napoleon verwacht werd; het andere (van 70,000 man) trok onder leiding van den onbekwamen generaal Mack door Beieren, dat met Frankrijk verbonden was, naar Zwaben tot aan den voet van het Schwarzwald. Napoleon zond Masséna naar Italië, en koos Duitschland tot het tooneel zijner eigen daden. Na een reeks van kleine gevechten en schermutselingen vielen de Franschen in Beieren, gedeeltelijk over Pruisisch grondgebied; Mack, in den rug aangevallen, werd te Ulm ingesloten, en gaf, radeloos en wanhopend, reeds na 4 dagen de vesting en het leger aan den vijand over. Het Russische leger onder Kutusow, dat reeds bij den Inn stond, werd hierdoor genoodzaakt naar Moravië terug te trekken om daar op versterking te wachten. Napoleon rukte nu, bijna zonder tegenstand te ontmoeten, Oostenrijk binnen; Murat bezette Weenen, terwijl de verspreide overblijfselen der Oostenrijksche armee bij het Russische leger een schuilplaats zochten. Inderdaad vereenigden zich de Oostenrijkers in Moravië met de Russen, en deden een aanval op het Fransche leger om Napoleon van Weenen te verwijderen en naar het Noorden te dringen, maar deze behaalde op de verbonden legers in den zoogenaamden driekeizersslag bij Austerlitz (op den verjaardag zijner kroning, 2 Dec. 1805)

een zoo beslissende overwinning, dat keizer Frans, zonder de hulptroepen af te wachten, die reeds onderweg waren, na een mondgesprek met Napoleon in diens bivouak, een wapenstilstand en kort daarna (26 Dec.) den nadeeligen vrede te Presburg sloot. Bij dien vrede moest hij van het Venetiaansche gebied, dat hij bij den vrede te Campo Formio had verkregen, afstand doen ten behoeve van het koninkrijk Italië; Tyrol kwam aan Beieren, de Oostenrijksche bezittingen in Zwaben vielen aan de met Napoleon verbonden vorsten van Beieren, Wurtemberg en Baden, die tevens tot souvereine vorsten (Beieren en Wurtemberg tot koninkrijken, Baden tot een groothertogdom) verheven werden. Pruisen, dat tot de Oostenrijksch-Russische coalitie slechts voorwaardelijk was toegetreden en met een oorlogsverklaring bedreigd had, moest eenig gebied aan Frankrijk afstaan en Hannover (zonder Englands toestemming) in ruil daarvoor aannemen. Napoleon trok van die overwinningen partij om zijn bondgenooten te beloonen en om zijn verwanten en getrouwste en bekwaamste dienaren met bezittingen en titels te verrijken. Omdat Napels de landing eener Russisch-Engelsche vloot gedurende den oorlog niet had belet, verklaarde Napoleon den koning van Napels van zijn waardigheid vervallen, en schonk het rijk aan zijn oudsten broeder Jozef weg. Aan zijn jongeren broeder Lodewijk gaf hij de Bataafsche republiek, als een koninkrijk Holland; aan zijn zwager Joachim Murat de door Pruisen en Beieren afgestane hertogdommen Kleef en Berg. De door Napoleon met kronen begiftigde bloedverwanten moesten het familie-statuuut bezweren.

In 1806 nam ook het Duitsche Rijk een smadelijk einde. Zestien vorsten van zuidelijk en westelijk Deutschland (Beieren, Wurtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, Kleef en Berg) scheurden zich van het rijk los en stichtten te Parijs het Rijnverbond, waarvan zij Napoleon tot Protector benoemden. In Deutschland stond aan het hoofd van dit verbond, waarbij zich ook Noord-duitsche vorsten en de keurvorst (sedert koning van Saksen) m. z. bl. 160) aansloten, de (geestelijke) vorst-Primaat Karel van Dalberg. De leden namen de verplichting op zich Frankrijk in iederen oorlog dien het op het vasteland zou ondernemen, met een contingent te hulp te komen. Frans II, die reeds in 1804, ten einde in rang voor Rusland en Frankrijk niet te moeten onderdoen, den

titel van erfelijk keizer van Oostenrijk, onder den naam van Frans I, had aangenomen, hield op opperhoofd van het Duitsche rijk te zijn. Het rijkskamergericht te Wetzlar, de rijkshofraad te Weenen en de rijksvergadering te Neurenberg werden ontbonden. Vele tot dusver onmiddellijk van het rijk afhankelijke standen werden gemediatiseerd en aan de souvereiniteit der leden van het Rijnverbond onderworpen. (De boekhandelaar Palm doodgeschoten).

2. OORLOG TER ZEE MET ENGELAND.

Frankrijks pogingen tot een landing in Engeland waren volkomen mislukt; men kon het kanaal niet overkomen, een storm teisterde de vloot en admiraal Villeneuve, die de Fransche en Spaansche schepen (onder Gravina) noordwaarts zou brengen, werd door den slag bij Finisterre genoodzaakt Cadix binnen te loopen. Nelson lokte namelijk de gecombineerde vloot (onder Villeneuve en Gravina) door een geveinsden terugtocht uit de haven van Cadix, en versloeg haar bij het voorgebergte Trafalgar (1805), maar sneuvelde zelf in den slag. Napoleon zag nu van zijn plan, Engeland rechtstreeks aan te vallen, af, maar wilde het door de onderwerping van het vasteland van iedere verbinding met het overige Europa afsluiten; daarom bracht Englands overwinning aan het vasteland niet slechts geen verlichting, maar zelfs nog zwaarderden druk.

§ 11.

De vierde coalitie tegen Frankrijk, 1806 en 1807.

Sedert de stichting van het Rijnverbond en ten gevolge van herhaalde aan den staat toegevoegde beleedigingen heerschte in Pruisen, dat na den vrede van Bazel niet meer gestreden had, een oorlogzuchtige stemming. De koning besloot aan Frankrijk den oorlog te verklaren, toen Napoleon trouweloos genoeg was geweest, om bij de met Engeland aangeknoopte vredesonderhandelingen aan dien staat de herstelling in het bezit van Hannover te beloven, ten einde op die wijze de door Pruisen bedoelde stichting van een Noordduitsch verbond te keer te gaan. In aller ijl en onge-

merkt trok Napoleon, gebruik makende van Pruisens aarzeling en voor dat het hulp van zijn bondgenooten kon verkrijgen, aan den Main een leger van 200,000 man samen en overwon de beide hoofddeelen van het Pruisische leger in den dubbelen slag bij Jena en Auerstädt (1806). Hij zelf overwon bij Jena den vorst van Hohenlohe, terwijl zijn maarschalk Davoust bij Auerstädt het hoofdleger versloeg, welks aanvoerder, de twee en zeventigjarige hertog Ferdinand van Brunswijk, terstond bij het begin van den slag een doodelijke wonde ontving. De keurvorst van Saksen, die Pruisen bijstand verleend had, verkreeg een vrede en de koninklijke waardigheid, waartegen hij, even als de Saksische hertogen, zich bereid verklaarde tot het Rijnverbond toe te treden. De verspreide afdeelingen van het overwonnen leger legden op verschillende plaatsen de wapenen neder; de belangrijkste vestingen vielen, zonder dat er bijna tegenstand geboden werd, in handen van den vijand. Weldra trok Napoleon Berlijn binnen. Nog in 1806 vaardigde hij hier het continentaalstelsel uit, dat allen handel van Engeland met het vasteland verbood. Zoo hoopte hij Engeland ten onder te brengen.

De Polen, die langs dien weg de herstelling hunner onafhankelijkheid hoopten te verkrijgen, kozen de zijde van Frankrijk, en met hen viel Napoleon de met het overschot van het Pruisische leger versterkte Russen, die door den invloed van Frankrijk ook in een oorlog met Turkije gewikkeld waren, aan. Na verscheidene hardnekkige en bloedige, maar niet beslissende gevechten werd (1807) bij Pruisisch-Eylau een hoogst moorddadige veldslag geleverd. Ook deze maal bleef het onbeslist aan welken kant de overwinning was. Beide partijen verlieten uitgeput en verzwakt het slagveld, en betrokken voor de tweede maal de winterkwartieren. Te vergeefs trachtte Napoleon door vredesvoorstellen den koning van Pruisen van het verbond met Rusland afkeerig te maken. Vier maanden lang rustten de wapenen. In dien tijd ontving Napoleon hulptroepen uit Polen, van het Rijnverbond en zelfs uit Spanje. Eindelijk werd de oorlog beslist door Napoleons overwinning op de Russen en Pruisen bij Friedland. Na een bijeenkomst van Alexander en Napoleon werd de vrede te Tilsit met Rusland en Pruisen gesloten. Pruisen verloor zijn Poolse provinciën, die als hertogdom Warschau aan den

koning van Saksen kwamen, moest afstand doen van het land tusschen Rijn en Elbe, waaruit het koninkrijk Westphalen onder Napoleons jongsten broeder, Jérôme, gevormd werd en zag zich bovendien nog gedwongen tot het betalen van een groote oorlogsschatting. Het Rijnverbond werd tot over Mecklenburg uitgestrekt, en bevatte thans geheel het voormalige Duitsche rijk, met uitzondering van Oostenrijk, Pruisen (dat, behalve het eigenlijke Pruisen, alleen nog de Marken, Pommeren en Silezië bezat) en Holstein. Rusland ontruimde Moldavië en Wallachije en sloot vrede met de Porte; Zweden, dat uit verbittering over den vrede van Tilsit de gezanten van Rusland en Pruisen wegzond en den oorlog met Napoleon voortzett'e, verloor zijn laatste bezittingen in Deutschland, Rügen en Stralsund, aan Frankrijk.

§ 12.

De oorlog in Portugal en Spanje, 1808—1814.

Portugal had, als oude bondgenoot van Engeland, zich om het continentaalstelsel niet bekreund. Dit was voor Napoleon reden genoeg, om een Fransch leger onder Junot derwaarts te zenden; de Portugeesche koning Joan VI ontweek het onheil en stak met zijn familie naar Brazilië over.

Maar Napoleon meende zijn geliefkoosd plan, Engeland van alle gemeenschap met Europa af te scheiden, niet te kunnen door-drijven, alvorens hij ook Spanje van zich had afhankelijk gemaakt. Een twist tusschen den zwakken koning Karel IV en diens zoon Ferdinand verschafte hem de gewenschte gelegenheid, om zich in de aangelegenheden van dat schiereiland te mengen. Terwijl al meer en meer Fransche troepen Spanje binnenrukten, eischte Napoleon voor de in Spanje verblijf houdende Franschen gelijke rechten met de inboorlingen, en verlangde afstand van de zuidelijke hellingen der Pyreneeën in ruil voor een deel van Portugal. Het plan, om het koninklijke gezin naar Amerika te doen vluchten, werd door den opstand van het volk verijdeld. Karel IV deed nu afstand van den troon, maar trok dit besluit weer in, toen Murat Madrid binnengerukt was. Napoleon, als scheidsrechter tusschen vader en zoon, lokte hen (benevens de koningin en haar

gunsteling Godoy, den vredevorst) naar Bayonne, en noodzaakte hen een verdrag te onderteekenen, waarbij zij beiden afstand deden van Spanje ten behoeve van Napoleons broeder Jozef, den koning van Napels. Tot koning van Napels werd Murat benoemd. De geheele natie liep verontwaardigd te wapen, ten einde den koning, dien men hun door list en geweld had opgedrongen, uit het land te verdrijven. En inderdaad zag deze zich ook genoodzaakt, kort nadat hij zijn intrede in de hoofdstad van Spanje had gedaan, haar weder te verlaten. Te gelijker tijd verdreef een Engelsch leger de Franschen uit Portugal. Op die tijding ijelde Napoleon, die op een samenkomst met keizer Alexander te Erfurt (1808) van dezen de verzekering had ontvangen, dat hij in geval van een oorlog met Oostenrijk op zijn hulp kon rekenen, aan het hoofd van een geducht leger (350,000 man) zelf naar Spanje, en trok na verscheidene gelukkige gevechten Madrid binnen. Nadat hij koning Jozef schier ondanks zich zelven op den troon had hersteld en de Engelschen gedwongen had Spanje te verlaten, keerde hij zelf naar Frankrijk terug, daar een nieuwe oorlog met Oostenrijk te wachten was. Toen ook de vesting Saragossa, ondanks heldhaftige verdediging, voor de macht der vijanden was bezweken, scheen het dat Spanje insgelijks bestemd was het juk der vreemde overheersching te dragen. Maar koning George III sloot een verbond met Spanje, en zijn leger onder Wellington behaalde bij Talavera (1809) op koning Jozef een twijfelachtige overwinning, die zonder belangrijke gevolgen bleef. De Franschen, door licht gewapende benden (guerilla-benden) onophoudelijk verontrust en gekweld, trokken al verder en verder naar het Zuiden van het schiereiland; maar alle pogingen, om het door een Spaansch-Engelsche vloot gerugsteunde Cadix te nemen, bleven vruchteloos, en de schitterende overwinning van Wellington bij Salamanca (op maarschalk Marmont) gaf aan den oorlog een voor Spanje zoo gunstige wending, dat Jozef zich genoodzaakt zag Madrid voor eenigen tijd te verlaten. Het beleg van Cadix (dat 2 $\frac{1}{2}$ jaar geduurd had) werd opgebroken. Na den ongelukkigen veldtocht in Rusland riep Napoleon een gedeelte van zijn leger uit Spanje terug, en een tweede groote overwinning, die Wellington bij Vittoria in 1813 op Jourdan behaalde, besliste het lot van Spanje. Koning Jozef ontsnapte naar Frankrijk. Een nieuw Fransch

leger (onder Soult) werd door Wellington over de Pyreneeën teruggedreven. Ferdinand VII keerde, toen Napoleons heerschappij reeds haar einde had bereikt, naar Spanje terug.

§ 13.

Opheffing der wereldlijke macht van den paus, 1809.

Reeds kort na zijn kroning had Napoleon het plan opgevat den paus van zijn wereldlijke macht te berooven, den zetel van de pauselijke regeering naar Parijs over te brengen, en zich van den persoon van den paus te bedienen als van een middel, om zijn gezag over Europa nog meer te versterken en uit te breiden. Toen de paus hardnekkig bleef weigeren om tot het continentaalstelsel toe te treden en met Napoleon althans een verbond tegen de Turken en de Protestantsche mogendheden te sluiten, zond Napoleon een leger naar Rome, en bepaalde bij een keizerlijk besluit de opheffing der wereldlijke macht van den paus en de vereeniging van den Kerkelijken Staat met het Fransche rijk. Pius VII sprak over allen, die dien gewelddadigen maatregel beraamd en ten uitvoer gelegd hadden, den banvloek uit. Napoleon liet hem gevangen nemen en naar Savona overbrengen, waar hij drie jaren lang werd gevangen gehouden. Ondanks verscheidene voorstellen, die men deed, bleef hij standvastig weigeren, om van zijn wereldlijk gezag afstand te doen en den zetel zijner regeering naar Parijs over te brengen. In den zomer van het jaar 1812 werd hij naar Fontainebleau gebracht, ten einde een nieuw concordaat met den keizer te sluiten, en eerst in 1814, na den val van Napoleon, keerde hij naar Rome terug.

§ 14.

Oostenrijk in oorlog met Napoleon, 1809.

Toen Napoleon na den vrede te Tilsit in een oorlog met Spanje gewikkeld was en door zijn twisten met den paus ook nog van een anderen kant werd bezig gehouden, geloofde men te Weenen het gunstige tijdstip gekomen om nog eens een ernstige poging tot herstel der vrijheid van Europa aan te wenden. Dat Oostenrijk daartoe het initiatief nam, zou aan dien staat weder

zijn oud staatkundig gezag in de aangelegenheden van Europa verschaffen. Met dat doel dus legde zich aartshertog Karel met voorbeeldigen ijver er op toe, om in de organisatie van het krijgswezen belangrijke verbeteringen te brengen. Men rekende op het toetreden van Pruisen, waar Stein toen aan het hoofd stond, maar deze werd door Napoleon in den rijksban gedaan en zoo stond Oostenrijk alleen. Toen Napoleon, die van deze oorlogstoerusting niet onkundig bleef, de vorsten van het Rijnverbond uitnoodigde hun contingenten te wapen te roepen, besloot het hof te Weenen den aanval der Franschen te voorkomen. De broeders van den keizer, de aartshertogen Karel en Johan, riepen, als opperbevelhebbers van het tegen Beieren en Italië oprukkende leger, de volken van Duitschland bij alom verspreide proclamatiën op, om aan den strijd deel te nemen, dien Oostenrijk op het punt was voor de vrijheid van het Deutsche vaderland te aanvaarden. Maar hun stem vond (behalve in Tyrol) geen weerklank in Duitschland. Het leger, dat onder aanvoering van aartshertog Karel, Beieren was binnengerukt, werd door Napoleon na vijf dagen van bijna onophoudelijk voortdurende gevechten (Eckmühl) teruggedreven, en Weenen voor de tweede maal door de Franschen ingenomen. Zonder te vertoeven, ijldde Napoleon den aartshertog Karel, die (helaas te laat) tot ontzet aansnelde, te gemoet, en leed na een strijd, die twee dagen duurde, bij Aspern, de eerste nederlaag. Hij verenigde zich met de Italiaansche armee, die zich onder bevel van Eugène Beauharnais bij hem voegde, trok voor de tweede maal over den Donau, en behaalde in den veldslag bij Wagram een beslissende overwinning op aartshertog Karel, die hij tot in Moravië vervolgde. Nu werd er een wapenstilstand gesloten, die, na een vergeefsche landing der Engelschen op Walcheren, ten einde de aan de monden der Schelde gelegen Fransche vloot te vernielen, gevolg werd door den zoogenaamden Weener vrede (geteekend te Schönbrunn). Oostenrijk moest zijn leger tot op 150000 man verminderen, een oorlogscontributie van 85 millioen francs betalen en de Tyrolers, die onder aanvoering van Andreas Hofer drie malen de Franschen en Beierschen uit hun land verdreven hadden, zagen een deel van hun grondgebied weer aan Beieren teruggegeven. Een ander deel werd gevoegd bij den nieuwen staat der zeven Illyrische provinciën, dien Napoleon

zelf nam. Hofer werd — in strijd met de uitspraak van den krijgsraad te Mantua — op bevel van Napoleon doodgeschoten (1810).

Verscheidene pogingen, om de Duitsche natie tot een algemeenen opstand tegen de Franschen aan te zetten, leden schipbreuk op de vrees der vorsten en de besluiteloosheid en loomheid van het volk, en strekten hun, die aan het hoofd van dergelijke ondernemingen stonden, tot verderf. De Pruisische majoor von Schill, een der heldhaftige vaderlanders en bevelhebber van een corps, dat hij zelf (1806) gevormd had, verliet met een regiment huzaren van 600 man Berlijn, en noodigde zijn onderhoorigen uit met hem uit te trekken, ten einde Duitschland van de vreemde overheersching te bevrijden. Maar daar op hetzelfde tijdstip de tijding van Napoleons overwinningen bij den Donau aankwamen, vond hij nergens tot de uitvoering van zijn heldhaftig plan de hulp, waarop hij gerekend had. Hij sneuvelde met het grootste gedeelte zijner manschappen te Stralsund, waar hij op de Engelsche vloot een schuilplaats hoopte te vinden; 11 zijner officieren werden gevangen genomen en te Wezel door de Franschen dood geschoten.

§ 15.

Napoleon op het toppunt zijner macht, 1810--1812.

Napoleon wenschte zijn heerschappij nog meer te bevestigen door haar erfelijk te maken en tevens aan zijn dynastie door de verbinding met een oud vorstelijk geslacht een soort van legitimiteit te verschaffen. Te dien einde liet hij zich van zijn eerste gemalin, de edele Josephine de Beauharnais, scheiden, en trad (1810) in den echt met Maria Louisa, de dochter van keizer Frans I. Uit dat huwelijk werd een zoon geboren in 1811, die den titel van koning van Rome verkreeg.

Des keizers broeder Lodewijk, huiverig om door stipte en strenge naleving der bepalingen van het continentaalstelsel het land, waarover hij gesteld was, te gronde te richten, deed afstand van de kroon ten behoeve van zijn zoon. Maar Napoleon weigerde dien maatregel door zijn goedkeuring te bekrachtigen, en vereenigde geheel Holland (»een aanslitsel van Fransche rivieren») met Frankrijk (1810). Onder hetzelfde voorwendsel en ondanks de herhaalde verzekering, dat hij den Rijn niet zou overtrekken,

werden ook de op de noordelijke kust van Duitschland gelegen landen (een groot gedeelte van het koninkrijk Westphalen, de Hansesteden, het groothertogdom Berg, Oldenburg en Oostfriesland) bij het keizerrijk ingelijfd. Hetzelfde was reeds vroeger ten opzichte van Toskane, den Kerkelijken Staat, en het op zich zelf staande kanton Wallis (later het departement Simplon) bepaald. Gustaaf IV van Zweden (1792—1809) bleef ook na den vrede van Tilsit in oorlog met Frankrijk, maar werd aangevallen door Rusland en Denemarken. De verkeerde maatregelen der regeering hadden een opstand van het leger ten gevolge, die met de onttroning des konings eindigde. De hertog van Südermanland, Karel XIII, werd koning, Christiaan Augustus van Holstein en Augustenburg kroonprins. Finland kwam aan Rusland. Nadat de kroonprins in 1810 plotseling gestorven was, koos men den Franschen maarschalk Bernadotte, die tot den Lutherschen godsdienst overging en de namen Karel Johan aannam, tot opvolger, op den troon (m. z. later).

Het keizerrijk bevatte, na deze nieuwe uitbreiding zijner grenzen, 130 departementen, en strekte zich langs de kusten van het westelijk en zuidelijk Europa uit van Lubeck en den mond der Elbe tot Triest en Corfu. Oostenrijk en Pruisen waren machteloos.

§ 16.

Napoleons veldtocht tegen Rusland, 1812.

Op Katharina II was in 1796 haar zoon Paul gevolgd, die tot 1801 regeerde. Deze vorst had veel goeds, maar ook zeldzame grillen. Hij zond Suwarow tegen Frankrijk, doch riep hem weder terug, omdat de Russen in Holland en Zwitserland tegenspoed hadden gehad, en Suwarow niet genoeg door de Oostenrijkers geëerd werd. Vervolgens liet hij zich door het teruggeven der in Noord-Holland gevangen genomen Russen tot vriendschap met Napoleon bewegen, en werd eindelijk door de grooten, die hem krankzinnig en een ramp voor Rusland noemden, vermoord. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Alexander I (1801—1825). Deze hielp Oostenrijk en Pruisen tegen Napoleon en deed Russische troepen deelnemen aan de veldslagen bij Austerlitz, Eylau en Friedland. Vervolgens sloot hij vrede met Napoleon te Tilsit;

hij kreeg oorlog met de Turken, doch eindigde dien spoedig (vrede te Bucharest), omdat hij aan Napoleons gestrenge eischen aangaande het continentaalstelsel niet wilde voldoen. Ruslands handel werd daardoor op verontrustende wijze belemmerd, en toen Napoleon een nog stiptere naleving der dienaangaande uitgevaardigde bepalingen eischte, wees men zijn aanzoek van de hand, en begon zich tot den oorlog gereed te maken. Daarbij kwam de vergroo-ting van het hertogdom Warschau met West-Gallicië, en de gewelddadige wijze, waarop Napoleon den hertog van Oldenburg, die met het Russische hof door nauwe familiebanden verbonden was, van zijn land beroofd had.

Napoleon, wien door Oostenrijk en Pruisen op de vorstenvergadering te Dresden hulp was beloofd, begon in Juni 1812 den oorlog aan het hoofd van een leger van ten minste 600,000 man, waartoe bijna al de volken van Europa hun contingenten hadden geleverd. Met zijn gewone voortvarendheid trok hij Litthauen binnen, en dreef de Russen, die op hun tocht alles vernielden en verwoestten, tot Smolensko terug. Hij ontmoette geen tegenstand van belang, maar reeds nu begon zijn leger door de vermoeiende tochten en door gebrek aan levensmiddelen uitgeput te raken. Bij Smolensko en bij Borodino aan de Moskwa (Ney) versloeg hij de Russen, doch leed zelf een even groot verlies als de overwonnen vijanden. In September hield hij zijn intocht in de door haar bewoners verlaten hoofdstad Moskou, die eenige dagen later door een vreeselijken, waarschijnlijk door den gouverneur der vesting (Rostopschin) zelven aangestoken brand, voor het grootste gedeelte in de asch gelegd werd.

Desniettegenstaande vertoefde Napoleon, door vredesonderhandelingen om den tuin geleid, nog 5 weken binnen de puinhoopen van Moskou. Te laat besefte hij dat men hem lagen gelegd had. In October begon hij den noodlottigen terugtocht langs denzelfden weg, waarop hij Rusland binnengekomen was; want zijn plan om een zuidelijken weg te nemen, was door den slag bij Malo-Jaroslavetz verijdeld. Het leger, door volslagen gebrek aan levensmiddelen, door ziekten van menschen en paarden en een buitengewoon vroegen en fellen winter geteisterd, door de gedurige aanvallen der Russen en Kozakken gekweld, werd op den terugtocht door onbeschrijfelijke ellende geteisterd. Nagenoeg een half

millioen soldaten was met Napolon den Niemen overgetrokken, en nauwelijks 30,000 daarvan keerden na den overtocht over de Beresina (geleid door Ney en Oudinot) naar hun vaderland terug. Maar die overtocht was ook het laatste schitterende wapenfeit van het Fransche leger. Er was van geen geregelden terugtocht meer sprake; ieder trachtte zich te redden zoo goed hij kon, vooral toen Napoleon, aan de mogelijkheid om zulke verliezen te herstellen, wanhopende, naar Parijs teruggeijld was, waar zijn tegenwoordigheid noodzakelijk vereischt werd tot onderdrukking eener samenzwering, aangegaan tot herstelling der republiek. Generaal York, die aan het hoofd der Pruisische hulptroepen stond, en den terugtocht van Macdonald zou dekken, scheidde zich van de Franschen, en sloot met den Russischen generaal Diebitsch een neutraliteitsverdrag te Tauroggen. Napoleon trachtte later deze capitulatie als een laagheid en trouweloosheid, en als den eigenlijken grond van zijn ongeluk voor te stellen.

§ 17.

De groote vrijheidsoorlog der geallieerden tegen Napoleon, 1813 en 1814.

Napoleon merkte de capitulatie van generaal York als verraad aan, en gebruikte haar als voorwendsel, om een nieuwen oorlog tegen de Pruisen te ondernemen. Koning Frederik Willem III riep te Breslau (Berlijn was nog door de Franschen onder Augereau bezet) door een proclamatie allen die in staat waren de wapenen te dragen, tot bevrijding van het vaderland op. Met geestdrift gaven volk en leger aan die uitnoodiging gehoor. Alles snelde te wapen, en de blijde moed, waarmede men den aanstaanden oorlog te gemoet zag, was de eerste waarborg voor de herstelling van Duitschlands vrijheid en zelfstandigheid. De koning van Pruisen sloot (te Kalisch) een verbond met Rusland tot herstelling der Pruisische monarchie (van vóór 1806). Ook Zweden en Engeland traden tot dit verbond toe, en in Maart werd aan Frankrijk de oorlog verklaard (Landwehr; Scharnhorst; Gneisenau).

Met een nieuw leger, dat echter voor het grootste gedeelte uit jonge en ongeoeffende troepen bestond, verscheen Napoleon reeds in het voorjaar van 1813 in Saksen en overwon de Pruisen en

Russen eerst bij Lützen of Grossgörschen en daarna bij Bautzen. Toen echter de geallieerden den terugtocht niet in de richting van Berlijn, maar naar Silezië aannamen, ten einde van de verbinding met Oostenrijk niet afgesneden te worden, sloot de overwinnaar, om de vereeniging der drie mogendheden te beletten, een wapenstilstand, die echter noodlottig voor hem werd.

Een vredescongres te Praag leverde volstrekt geen uitkomsten op. Ook Oostenrijk verklaarde Napoleon den oorlog en wees diens latere voorstellen, om al de eischen van Oostenrijk in te willigen, van de hand. De verbonden mogendheden hadden zich den tijd van den wapenstilstand ten nutte gemaakt, en wonnen het nu ook in aantal van troepen van hun tegenstander. Door Engelsch geld ondersteund, hadden zij over minstens 500,000 man te beschikken, die, van Teplitz tot Hamburg, in drie hoofdlegers verdeeld waren: 1) Het groote Boheemsche leger onder Schwarzenberg (in wiens kamp zich ook de drie verbonden monarchen en de generaal Moreau bevonden). 2) Het Silezische leger onder Blücher. 3) Het noordelijke leger onder den Zweedschen kroonprins Karel Johan Bernadotte. Tegenover die geduchte macht kon Napoleon 440,000 man stellen, die langs de Elbelinie van de grens van Bohemen tot Hamburg geplaatst waren en waarmede hij zijn tegenstanders hoopte te verslaan.

In de nabijheid der Pruisische hoofdstad bij Grossbeeren, werd de eerste slag in dezen nieuwen veldtocht geleverd. Bernadotte, die eigenlijk in de nationale zaak der Duitschers weinig belang stelde, wilde wel terugtrekken, maar Bülow viel den vijand aan en versloeg hem. Drie dagen later behaalde Blücher een overwinning bij de Katzbach op Macdonald, doch Schwarzenberg leed bij Dresden een nederlaag tegen Napoleon. De slag bij Dresden was de laatste groote slag op Duitsch grondgebied, die door Napoleon gewonnen werd. Toen Napoleon voor een vereeniging der drie legers achter zijn rug begon te vreezen, verliet hij Dresden om niet van Frankrijk afgesneden te worden en vereenigde zijn macht bij Leipzig, waar hij in den driedaagschen volkenslag (16—18 October) door de overmacht der geallieerden een beslissende nederlaag leed. De Beieren hadden even vóór den slag de zijde der geallieerden gekozen, terwijl 't Wurtembergsche leger gedurende het gevecht overliep. Een poging

van het Beiersche leger om den Franschen troepen het overtrekken van den Rijn te beletten, mislukte, door Napoleons overwinning bij Hanau.

De onmiddellijke gevolgen van de nederlaag bij Leipzig waren nog belangrijker dan die der Russische catastrophie, te weten: 1) de ontbinding van het Rijnverbond; 2) de ontbinding van het koninkrijk Westphalen. 3) De ontruiming der nog door de Franschen bezette vestingen. 4) Het bezetten van Holland door Bülow. Denemarken, dat een verbond met Napoleon had gesloten, werd door den kroonprins van Zweden na een korten veldtocht bij den vrede van Kiel (1814) gedwongen Noorwegen af te staan. 5) Illyrië en het Zuiden van Tyrol kwamen na een reeks van bloedige gevechten weder in de macht der Oostenrijkers. Zelfs Murat liet zijn zwager Napoleon in den steek, en koos de zijde der geallieerden. Wellington drong, November 1813, Frankrijk in het Zuiden binnen.

DE GEALLIEERDEN VALLEN IN FRANKRIJK, 1814.

Met het begin van het jaar 1814 verschenen de geallieerden in Frankrijk; het hoofdleger onder Schwarzenberg was tusschen Schaffhausen en Bazel den Rijn overgetrokken; het leger van Blücher trok in den nieuwjaarsnacht bij Mannheim, Caub en Coblenz die rivier over. Beide legers drongen, op hun tocht de vestingen vermijdende, tot Champagne door. Napoleon trachtte de vereeniging der beide legers te voorkomen, wat hem echter niet gelukte.

Na de nederlagen bij Laon en bij Arcis vatt'e hij nog het stoutmoedige plan op, den weg naar Parijs voor de vijanden open te laten, hen (door een tocht naar Lotharingen) in den rug te vallen, de bezettingen uit de oostelijke vestingen mobiel te maken en bij zijn leger te voegen, en het volk tot den oorlog aan te zetten. Doch de geallieerden trokken echter met niet mindere vermetelheid tegen de hoofdstad op, bestormden de hoogten van Montmartre, en hielden, met keizer Alexander, koning Frederik Willem en vorst Schwarzenberg aan het hoofd, op 31 Maart, ten gevolge eener capitulatie, hun intocht in Parijs. De senaat (geleid en gepresideerd door Talleyrand) verklaarde Napoleon en zijn familie vervallen van de heerschappij. Deze kwam slechts eenige uren te laat, en deed te Fontainebleau

voor zich en zijn erfgenamen afstand van iedere aanspraak op Frankrijk, Italië of eenig ander land; daarentegen ontving hij van de geallieerden het eiland Elba als souverain vorstendom, benevens een jaarlijksche rente van 2 millioen francs, door Frankrijk te voldoen; zijn gemalin verkreeg de hertogdommen Parma en Piacenza. Aan Napoleons zoon en verwanten werden pensioenen toegekend. Denzelfden dag, waarop Napoleon te Elba landde, deed Lodewijk XVIII zijn intocht te Parijs. De nieuwe koning sloot met de geallieerden den vrede te Parijs (30 Mei), waarbij bepaald werd dat Frankrijk, op een kleine uitbreiding in het Oosten (Avignon, Venaissin en stukken van Savoye) en Noordoosten (gedeelten van België) na, zijn oude grenzen zou herkrijgen, zoo als die in Jan. 1792 waren geweest.

Tot definitieve bepaling en regeling der Europeesche en vooral der Duitsche aangelegenheden werd een groote bijeenkomst gehouden, bekend onder den naam van het

Congres van Weenen (Nov. 1814—Juni 1815). De machtigste vorsten van Europa (de keizers van Oostenrijk en Rusland, de koningen van Pruisen, Denemarken, Beieren en Wurtemberg) en vele andere vorsten, diplomaten en veldheeren waren hier vergaderd. De voornaamste leden van het congres waren: Metternich voor Oostenrijk, Talleyrand voor Frankrijk, Castlereagh voor Engeland, Nesselrode voor Rusland, Hardenberg voor Pruisen. Na langdurige beraadslagingen (vooral over het lot van Napoleons bondgenooten en dat van Polen en Saksen), die ten laatste door de tijding van Napoleons terugkeer bespoedigd werden, was het volgende vastgesteld:

1) Oostenrijk kreeg de Illyrische provinciën, Tyrol en Salzburg terug, maar niet de Zuidelijke Nederlanden, waarvoor het het Lombardijisch-Venetiaansche koninkrijk bekwam.

2) Rusland, waaraan men, om het niet te verbitteren, stilzwijgend het grondgebied, dat het gedurende het tijdvak der revolutie op Turkije en Zweden had veroverd, liet behouden, ontving het grootste gedeelte van het hertogdom Warschau als een afzonderlijk koninkrijk Polen. Krakau werd een gemeenebest.

3) Aan Pruisen kwamen het westelijk gedeelte van het hertogdom Warschau (thans de provincie Posen), zijn vroegere

bezittingen in Westphalen, de Beneden-Rijn, het groothertogdom Berg en de grootste helft van Saksen.

4) Beieren verkreeg voor de aan Oostenrijk teruggeven landen (Tyrol, Salzburg, het »Innviertel») de Palts op den linker Rijn-oever.

5) Engeland bleef in het bezit van Malta, Helgoland, een gedeelte van de veroverde koloniën en het beschermheerschap over de republiek der 7 Ionische eilanden. George III kreeg het vroegere keurvorstendom Hannover, met Oostfriesland en stukken van Westphalen vergroot, als koninkrijk terug.

6) Nederland werd met de vroegere Oostenrijksche Nederlanden en het bisdom Luik vereenigd en tot een koninkrijk der Nederlanden verheven onder Willem I, zoon van den voormaligen stadhouder.

7) In de plaats van het Duitsche rijk trad het Duitsche verbond. De 38 nog soevereine Duitsche staten zonden tot beraadslaging over onderwerpen van algemeen belang hun afgevaardigden naar de permanente bondsvergadering te Frankfort aan den Main, waarvan de keizer van Oostenrijk voorzitter was. Zij waren onafhankelijk van elkander en zelfstandig; Weimar, Mecklenburg-Schwerin en Strelitz werden tot groothertogdommen verheven; Luxemburg werd een groothertogdom onder Willem I, koning van Holland, die daardoor lid van het Duitsche verbond was. Frankfort aan den Main, Lubeck, Hamburg en Bremen bleven vrije rijkssteden. Het doel van het verbond was voor Duitschlands veiligheid te waken en zorg te dragen voor de onafhankelijkheid en onschendbaarheid der bijzondere staten.

8) Denemarken deed afstand van Noorwegen ten behoeve van Zweden, en verkreeg daarvoor van Pruisen, Lauenburg. — De Bourbons in Spanje en Napels, de paus, de koning van Sardinië, waarbij Genua gevoegd werd, de groothertog van Toskane, en de hertog van Modena werden in hun vroegere waardigheden en bezittingen hersteld. Maria Louisa, de gemalin van Napoleon, kreeg Parma en Piacenza. Zwitserland kreeg nog 3 nieuwe kantons, zoodat er nu 22 kantons waren. — Polen (met uitzondering van Krakau, en het bij Pruisen gevoegde Polen) werd als een afzonderlijk rijk en met een eigen staatsregeling door een »personeele unie» met Rusland verbonden.

§ 18.

Napoleon keert terug. Laatste strijd der geallieerden tegen hem, 1815 (de honderd dagen).

Misstappen der regeering, aanmatigheden der prinsen, en het trotsche gedrag der bevoorrechte standen hadden in Frankrijk al spoedig na den val van Napoleon bij het volk en vooral bij het leger algemeen misnoegen verwekt. Hierop steunende en vertrouwende op de gehechtheid van het leger aan zijn persoon, had Napoleon, niet onbekend met de moeilijkheden, die zich op het congres te Weenen (vooral ten opzichte van de Poolsche aangelegenheden) voordeden, aan de dringende uitnoodigingen zijner aanhangers gehoor gegeven, en was 1 Maart 1815 met ongeveer 1000 man te Cannes aan wal gestapt. Al de troepen, die tegen hem afgezonden werden (Ney), gingen tot hem over, en reeds op 20 Maart hield hij onder het gejuich der menigte zijn plechtigen intocht in de Tuileriën. Lodewijk XVIII had de wijk naar Gent genomen.

Te vergeefs trachtte Napoleon met Oostenrijk en Rusland onderhandelingen aan te knopen. Het was zijn ongeluk dat het congres te Weenen nog niet geëindigd was. De aldaar vergaderde vorsten deden hem, als verstoorder van rust en vrede, in den rijksban, vernieuwden hun alliantie tot handhaving der rechten van Lodewijk XVIII, en spanden al hun krachten in (er werd een leger van 900,000 man bijeengebracht), om aan den nieuwen strijd een spoedig en gewenscht einde te maken. Napoleon had geen tijd zich behoorlijk tot den oorlog uit te rusten. Vier groote legers der geallieerden werden op de Fransche grenzen, van Zwitserland tot aan de Noordzee, bijeenverzameld.

De koningen uit het huis Bourbon hadden op het congres van Weenen geweigerd Murat als koning van Napels te erkennen. Deze vatte derhalve na Napoleons herstelling de wapenen op, om zich op zijn troon staande te houden, en noodigde tevens de volken van Italië uit zich met hem te verbinden, ten einde aan de overheersching der vreemdelingen in Italië een einde te maken. Hij rukte naar de Po op, werd echter door de Oostenrijkers verscheidene malen verslagen, en vluchtte naar Frankrijk. Toen hij

in October een nieuwe avontuurlijke poging deed om zijn troon te herwinnen, werd hij bij een landing in Calabrië gevangen genomen en ter dood veroordeeld.

DE LAATSTE STRIJD DER GEALLIEERDEN TEGEN NAPOLEON.

15—18 Juni 1815.

Napoleon besloot den vijand aan te vallen, en door één grooten slag, België in zijn macht te brengen. Hij was voornemens om den over België verspreiden rechter vleugel der geallieerden (Engelschen, Hollanders, Belgen, Hannoveranen, Brunswijkers en Nassauers onder Wellington, Pruisen onder Blücher) te overvallen en de vereeniging der beide legers te beletten. Met zijn hoofdleger verraste en overwon hij het nog niet geheel bijeen verzamelde Pruisische leger onder Blücher bij Ligny (16 Juni), terwijl Ney in een noordelijke richting tot Quatrebras optrok, om Wellington te beletten, dat hij Blücher te hulp kwam. De slag tusschen Ney en Wellington bleef onbeslist (hertog Frederik Willem van Brunswijk sneuvelde). De Pruisen, in plaats van naar Namen terug te trekken, om de verbinding met den Rijn open te houden, zoo als Napoleon vermoedde, trachtten over Wavre het leger van Wellington te bereiken. Te laat zond Napoleon hen zijn veldheer Grouchy achterna, terwijl hij zelf zich met zijn hoofdmacht tegen Wellington wendde. Bij Waterloo (de slag wordt ook die van Mont St. Jean of la Belle Alliance genoemd) ontmoetten de beide legers elkaar (18 Juni). Tot laat in den avond hield Wellington zich tegen de Fransen staande, en reeds begon de slagorde der Engelschen te wankelen, toen juist op het gevaarlijkste oogenblik Blücher op het slagveld aankwam. Engelschen en Pruisen deden nu een nieuwen aanval (vooral het corps van Bülow) op de gelederen der Fransen, en die aanval besliste de overwinning. Onvermoeid vervolgden de Pruisen (onder Gneisenau) het Fransche leger, dat in de grootste wanorde zich op de vlucht had begeven. Zoo trokken zij tot Parijs voort, waar Napoleon reeds voor de tweede maal (22 Juni) ten behoeve van zijn zoon afstand van de kroon had gedaan. Hij was voornemens naar Amerika scheep te gaan, en begaf zich, toen de Pruisen hem (te Malmaison) wilden gevangen nemen, met dat doel naar Rochefort.

Maar hij kon niet uitzeilen, zonder Engelsche schepen te ontmoeten, en vertrouwde zich derhalve aan de grootmoedigheid der Engelsche regeering toe. Maar ten gevolge van een bepaling der geallieerden werd hij als krijgsgevangene naar St. Helena overgebracht, waar hij in 1821 aan kanker overleed.

De geallieerden trokken met Lodewijk XVIII Parijs binnen (Talleyrand wordt minister van buitenlandsche zaken). Hier sloten de door de vrome Mevrouw Von Krüdener beheerschte keizer van Rusland, de keizer van Oostenrijk en de koning van Pruisen de heilige alliantie (26 September), tot welke later alle Europeesche mogendheden toetraden met uitzondering van Engeland, den Kerkelijken Staat en Turkije. Daarbij werd bepaald dat zij elkaar bij iedere gelegenheid hulp en onderstand verleen, en hun volken in den geest van den Christelijken godsdienst regeeren zouden. De dood van Alexander (1825) maakte een einde aan deze alliantie, die weldra een middel was geworden om het regeeringsgezag tegenover de eischen der volken te handhaven en elk streven naar democratische staatsvormen te verijdelen. De invloed van Metternich, den geslepen diplomaat, gaf aan het verbond spoedig een reactionaire richting (congressen te Aken, Troppau, Laibach, Verona). Bij den tweeden vrede te Parijs (20 November) werden de besluiten van het Weener congres bevestigd, en Frankrijks grenzen hersteld, zoo als zij in 1790 (niet meer 1792) waren geweest. Frankrijk moest eenig grensgebied aan de Nederlanden, aan Pruisen, aan Beieren en aan Sardinië afstaan, 700 millioen francs aan oorlogskosten betalen, en in zijn op de grens gelegen provinciën een leger (van 150,000 man) der geallieerden (gedurende hoogstens 5 jaar) opnemen en onderhouden. De door Napoleon in Duitschland en Italië geroofde kunst- en letterkundige schatten moesten teruggeven worden.

TWEEDE TIJDVAK.

GESCHIEDENIS VAN ONZEN TIJD, 1815—1871.

§ 19.

Frankrijk.

A. De restauratie onder de Bourbons, 1815—1830. Lodewijk XVIII, 1815—1824, die zijn herstelling op den troon slechts aan de verootmoediging van Frankrijk te danken had, wenschte door zachtheid en vergevensgezindheid de harten van het hem weinig genegen volk te winnen. Maar de met hem teruggekeerde partij der emigranten, met zijn jongeren broeder, den graaf van Artois, aan het hoofd, was met de begeerte vervuld, bloedige wraak op haar tegenstanders te nemen. Bij de verkiezingen behaalde de partij der »Ultraroyalisten" de overwinning (*la chambre introuvable*), en de koning zag zich genoodzaakt een ministerie van royalisten (onder den hertog van Richelieu) te vormen. Dit begon met de vervolging van hen, die zich bij Napoleons terugkeer bij dezen hadden aangesloten. Maarschalk Ney, die van Lodewijk XVIII het opperbevel tegen den van Elba terugkeerenden Napoleon had overgenomen, werd als afvallige ter dood veroordeeld en door voormalige wapenbroeders gefusilleerd (het witte schrikbewind). De aanhangers van Napoleon zoowel als de leden der voormalige nationale conventie, welke vóór den dood van Lodewijk XVI hadden gestemd (de *régicides*), werden voor altijd uit Frankrijk verbannen.

De rust scheen ook weldra genoegzaam verzekerd te zijn, zoodat de hertog van Richelieu het voorstel tot ontruiming van het land en verwijdering van het occupatieleger kon doen; dit werd door de op het congres te Aken vereenigde monarchen, 1818, ingewilligd, op voorwaarde dat Lodewijk, wien ook nog een aanzienlijk deel der achterstallige oorlogscontributie werd kwijtescholden, tot de heilige alliantie zou toetreden. De moord, op den hertog van Berry (zoon van den graaf van Artois en vermoedelijke opvolger op den troon) gepleegd in 1820, werkte de reactie in de hand. Een ministerie, uit de hoofden der ultra-reactionaire partij (onder Villèle) samengesteld, aanvaardde de op het congres te Verona besloten herstelling van het absolute koningschap in Spanje. De

gelukkige afloop dier onderneming deed de reactie hopen, dat zij er in slagen zou ook in Frankrijk de laatste sporen der revolutie te vernietigen en de bevoorrechte standen in hun vroegeren luister te herstellen. Naar de bereiking van dit doel streefden zij onder

Karel X, 1824—1830, met blinden ijver. Zoo werd bij een wet 1000 millioen francs als schadeloosstelling aan de emigranten toegekend. Aan de generaals van het keizerrijk werd ontslag gegeven. Het gevolg daarvan was, dat de gematigde royalisten zich met de liberale oppositie verbonden, om het ministerie Villèle te doen vallen. Na een ministerie Martignac, dat slechts korten tijd aan het bewind was en concessiën aan het liberalisme deed, zonder een der beide uiterste partijen te kunnen bevredigen, benoemde Karel X een ministerie Polignac (de vertegenwoordiger van het *ancien régime*), welks leden als bepaalde tegenstanders der constitutie beschouwd werden, en deed zoo de verbittering der liberale partij ten top stijgen. De meerderheid der kamer verklaarde in 1830 aan den koning, dat de politieke bedoelingen der regeering in strijd waren met de wenschen des volks. Te vergeefs trachtte de koning door een oorlog tegen Algiers, welks dey den Franschen consul bij een openbare audientie mishandeld had, de aandacht der natie naar het buitenland af te leiden; de snelle en gemakkelijke verovering van Algiers (door den gehaten minister van oorlog, Bourmont) werd door het volk koel opgenomen, en bij de nieuwe verkiezingen behaalde de oppositie, ondanks de manoeuvres der regeering en een rechtstreeksche waarschuwing des konings, op nieuw de overwinning. Het ministerie besepte thans dat het bij het bestaande kiesstelsel de meerderheid in de kamer niet kon verkrijgen, en bewoog daarom den koning, door middel van drie ordonnantiën, de vrijheid der drukpers, die hij bij het begin zijner regeering hersteld had, op te heffen, de nieuw gekozen kamer te ontbinden en de verkiezingen op een andere wijze te regelen. Deze ordonnantiën hadden de

Juli-revolutie, 27 Juli—7 Aug. 1830, ten gevolge. Toen namelijk de tenuitvoerlegging der ordonnantiën op den gewapenden tegenstand van het volk van Parijs schipbreuk leed en de koninklijke troepen in een driedaagschen strijd (27—29 Juli) deels uit

de hoofdstad verdreven werden, deels tot het volk overgingen, deed Karel X voor zich en zijn zoon, den hertog van Angoulême, afstand van den troon ten behoeve van zijn kleinzoon Hendrik V, hertog van Bordeaux (zoon van den in 1820 vermoorden hertog van Berry). Inmiddels hadden de pairs en afgevaardigden hertog Lodewijk Philips van Orleans, den zoon van Egalité (m. z. de geslachtslijst op bl. 112) tot stadhouder-generaal van het koninkrijk benoemd, en pogingen, om de republiek af te kondigen, hadden weinig bijval gevonden. De hertog van Orleans haalde den koning over om naar Schotland te vertrekken, waarop de kamers hem zelve onder den naam van Lodewijk Philips tot erfelijk »Koning der Franschen" benoemden (7 Aug.). De nieuwe »burgerkoning" deed den eed op de nieuwe, naar het beginsel der volkssouvereiniteit gewijzigde grondwet (de charte van 1830), waarbij het erfelijk pairschap afgeschaft en door de verlaging van den census het aantal kiezers meer dan verdubbeld werd. Toch bleef het kiesrecht beperkt tot de bourgeoisie, zoodat er niet meer dan een half millioen kiezers waren. La Fayette werd nog eens (even als in 1789) bevelhebber der nieuw opgerichte nationale garde, maar nadat hij door zijn ijverige pogingen om de door het hof der pairs tot levenslange gevangenisstraf veroordeelde oud-ministers van Karel X te redden, zijn populariteit had verloren, werd hij door den koning bewogen het opperbevel neder te leggen, om aan het nieuwe koningschap te gemakkelijker de erkenning der buitenlandsche mogendheden te verschaffen. Karel X ging naar Schotland en later naar Oostenrijk (hij stierf 1836 te Görz).

B. Onder het huis Orleans, 1830—1848.

De eerste zorg van Lodewijk Philips was, om zijn troon, door bewaring van rust binnenslands en van vrede met het buitenland, stevig te schragen. Dat hij zijn verheffing niet als een uitvloeisel der volksgunst, maar enkel als *legitieme* erfopvolging (van de jongere lijn der Bourbons na den val der oudere) deed voorkomen, verschaftte hem wel spoedig de erkenning van den kant der buitenlandsche kabinetten, maar verwekte ook ontevredenheid bij het volk, die zich in herhaalde opstanden uitte. Zijn elkaar spoedig opvolgende ministeriën leefden in voortdurenden strijd zoo-wel met de aanhangers der oude dynastie (de Legitimisten) als

met de Republikeinen, tegenover wie Casimir Périer (1831—32) en na hem Guizot het stelsel van het *juste milieu* handhaafden, dat aan de uiterste partijen allen invloed zocht te ontnemen en op het centrum der kamer (tiers-partij) steunde. Inderdaad verliet de regeering langzamerhand het juiste milieu en helde zij meer naar den kant van het absolutisme over.

De Legitimisten, die Hendrik V als hun wettigen vorst beschouwden, vonden (evenals in 1793) een grooten aanhang in de Vendée, waar de hertogin van Berry zelve de beweging ten behoeve van haar zoon leidde en hier en daar opstanden verwekte, die echter zeer gemakkelijk onderdrukt werden. Haar gevangenneming en verbanning bevestigden de regeering van Lodewijk Philips niet minder dan zijn overwinningen op de Republikeinen. Door samenzweringen (te Parijs, te Lyon en elders) trachtten dezen opstanden tegen het aan het roer zijnde ministerie, ja zelfs tegen den troon te organiseeren, en telkens weer hoorde men van mislukte aanslagen op het leven des konings (aanslag van den Corsikaan, Fieschi, in 1835). Het gevaar, dat dezen van den kant der Bonapartisten bedreigde, scheen voor goed geweken, toen Napoleons eenige zoon, de hertog van Reichstadt (zie bl. 165), in 1832 te Weenen stierf; echter vertoonde het zich op nieuw, hoewel voorbijgaande, toen Lodewijk Napoleon, de zoon van den voormaligen koning van Holland, als erfgenaam der rechten van zijn oom optrad (te Straatsburg 1836, te Boulogne 1840).

Den vrede met het buitenland trachtte Lodewijk Philips door het stelsel van non-interventie in stand te houden, hoewel enkele uitzonderingen hierop, als de bezetting van Ancona (als tegenwicht tegen het binnenrukken der Oostenrijkers in Italië) en de hulp, aan de Belgen tegen Noord-Nederland verleend, moesten toegelaten worden, om de telkens herhaalde klachten in de kamers over de verkeerde buitenlandsche politiek te doen ophouden of bedaren. Lodewijks verhouding tot de andere vorsten van Europa werd beter, naarmate hij meer tot hun reactie-systeem overhelde. De hevigste aanvallen richtte Thiers tegen de buitenlandsche staatkunde der regeering. Hij drong er op aan, dat Frankrijk in den strijd tusschen Turkije en Egypte, voor laatstgenoemd land partij zou kiezen. Dit had de benoeming van een ministerie Thiers ten gevolge (1840), maar toen dit het land in een oorlog dreigde te wikkelen

met Turkije's bondgenooten (quadruple alliantie: Engeland, Rusland, Oostenrijk en Turkije), benoemde Lodewijk Philips het ministerie Guizot, dat de vriendschappelijke verhouding met de overige mogendheden spoedig herstelde.

De nieuwe kolonie Algiers werd door veroveringen uitgebreid, maar ook voortdurend door den naburigen stam der Kabylen verontrust, vooral in het Westen door Abd-el-Kader, den emir der Arabische stammen in de provincie Oran, die een opstand van alle stammen tegen de Franschen, van de grens van Marokko tot aan de stad Algiers, trachtte te verwekken. Abd-el-Kader werd gedwongen een schuilplaats op Marokkaansch grondgebied te zoeken; Bugeaud volgde hem daarheen, waardoor Frankrijk in oorlog geraakte met den keizer van Marokko (1844). Bugeaud overwon in den bloedigen slag bij de rivier Isly, terwijl de prins van Joinville met een eskader op de kust van Marokko verscheen, en de vestingwerken van Tanger en Mogador vernielde. De oorlog had echter (door den invloed van Engeland) geen verdere gevolgen, dan dat Marokko moest afzien van de verdere ondersteuning van Abd-el-Kader. Deze trachtte te vergeefs een nieuwen opstand tegen Frankrijk te organiseeren en gaf zich (1847) aan generaal Lamoricière over. Het geheele gebied van Algiers werd aan Frankrijk onderworpen.

Lodewijk Philips deed, hoezeer hij naar eigen gezag streefde en zijn persoonlijke belangen behartigde (het huwelijk van den hertog van Montpensier met de zuster der koningin van Spanje), echter niets zonder toestemming van de meerderheid der kamer, die ook zijn geliefkoosd plan, de versterking van Parijs, goedkeurde. De meerderheid werd echter dikwijls door omkooping en knoeierij verkregen. Daarom wenschte de oppositie (Lamartine, Ledru-Rollin) in haar machteloosheid, door een nieuwe kieswet een op andere wijze samengestelde kamer te verkrijgen, bij welke wet vooral (naar het voorbeeld van Engeland) de ambtenaren niet verkiesbaar zouden zijn. Voor deze nieuwe kieswet werd nu gedeeltelijk door zoogenaamde reform-banketten gewerkt. Het ministerie Guizot verbood die banketten, en de bedreiging een dergelijke bijeenkomst met geweld te zullen beletten, gaf aanleiding tot de Februari-revolutie (22—24 Febr.) van 1848. Toen de nationale garde met het geschreeuw om hervorming en het ontslag

van Guizot instemde, trad het ministerie af en werd graaf Molé met de vorming van een ander belast. De rust scheen hersteld, toen op den avond van den 23sten een door een onbekende hand uit het midden der volksmenigte voor het paleis van Guizot gelost schot door de troepen werd beantwoord, waarop de opstand zoo veel te heviger ontbrandde en door de opstandelingen, ten deele door de besluiteloosheid van het hof, de overwinning werd behaald (24 Febr.). Lodewijk Philips deed afstand ten behoeve van zijn kleinzoon, den graaf van Parijs, maar een poging der hertogin van Orleans, om onder haar eigen regentschap de kroon voor haar zoon te behouden, leed schipbreuk op het verzet der legitimisten en republikeinen in de kamer der afgevaardigden. Een gewapende menigte drong de vergaderzaal binnen, en noodzaakte tot de afkondiging der republiek en de instelling van een voorloopig bewind (waarvan Lamartine de ziel was). Lodewijk Philips vluchtte naar Engeland, waar hij op een aan zijn schoonzoon, den koning van België, toebehoorend buiten, Claremont, in 1850 stierf.

C. De tweede Fransche republiek, 1848—1852. Even als de eerste, vormde ook de tweede Fransche republiek slechts den overgang tot het keizerrijk. De partijtwisten tusschen de (gematigde) constitueerende vergadering en het voorloopig bewind aan den eenen en de socialistten (onder Louis Blanc, Barbès, Albert) aan den anderen kant, baanden aan Lodewijk Napoleon (die tot dusverre als balling te Londen had geleefd) den weg tot den troon. Het besluit der nationale vergadering, waarbij de in Februari opgerichte nationale werkplaatsen opgeheven en de jongere werklieden uit Parijs verwijderd werden, had een buitengewoon bloedig gevecht in de straten van de hoofdstad ten gevolge (23—26 Juni), waarin de aartsbisschop van Parijs vermoord werd en generaal Cavaignac slechts door voortdurende samentrekking van troepen uit de departementen eindelijk de overwinning behaalde. Maar toen nu na de voltooiing der nieuwe grondwet (met één kamer) een president der republiek moest verkozen worden, behaalde Napoleon een schitterende overwinning op zijn voornaamsten mededinger Cavaignac. Door de belofte van vermindering van lasten had Napoleon vooral het platteland gunstig voor zich weten te stemmen.

Daar Napoleon volgens de grondwet niet kon herkozen worden,

stelde hij een herziening dier grondwet voor, en toen de nationale vergadering zich daartegen verklaarde, waagde hij, gesteund door St. Arnaud en De Morny een *coup d'état*. Hij liet (in den nacht van 2 Dec. 1851) de uitstekendste leden der oppositie in alle stilte in hechtenis nemen, de nationale vergadering sluiten en zich zelf bij algemeene stemming van het volk (met 7 millioen stemmen) het presidentschap voor 10 jaar opdragen. Maar reeds na verloop van een jaar (keizersrede te Bordeaux: *l'empire, c'est la paix*) nam hij, tengevolge van een nieuwe stemming van het volk, den keizerstitel en den naam van Napoleon III aan (2 Dec. 1852).

D. Het tweede Fransche keizerrijk, 1852—1870.

Nauwlijks was Napoleon door de overige souverainen als keizer erkend, of hij trachtte aan Frankrijk zijn vroegere positie en zijn scheidsrechterlijk en bemiddelend gezag in de aangelegenheden van Europa terug te geven. Een conflict tusschen Rusland en Turkije gaf daartoe de gewenschte aanleiding. In den Krim-oorlog maakte het Fransche leger zich verdienstelijk, en tot het sluiten van den vrede kwamen de vertegenwoordigers der groote mogendheden van Europa in Frankrijks hoofdstad te zamen (1856). Nog hooger klom de luister en het gezag van het tweede keizerrijk door de roemrijke deelneming aan den tweeden Lombardischen oorlog, 1859 (m. z. § 28), waarin Napoleon voor zijn bondgenoot Victor Emanuel II van Sardinië in een veldtocht, die slechts twee maanden duurde, Lombardije tot aan den Mincio veroverde, en daarvoor van dezen Savoye en Nizza ontving (1860). Hij beteugelde met geweld de binnenlandsche woelingen, versierde Parijs, bevorderde het zeewezen (haven van Cherbourg), trad toe tot het stelsel van vrijen handel, maar voerde ook het cijfer der staatsschuld tot een onrustbarende hoogte op. Ook buiten Europa gelukte het Frankrijks gezag te doen eerbiedigen. Met Engeland (zijn bondgenoot in den Krim-oorlog) verbonden noodzaakte Napoleon door twee oorlogen (1857.—1858 en 1860) China zijn havens voor de Europeesche handelsvloeten open te stellen, en den tijd tusschen die beide oorlogen besteedde de Fransche vloot, om in Achter-Indië (wegens vervolging der Christenen) het koninkrijk Annam te veroveren en in Cochinchina een Fransche kolonie te stichten.

Waren alzoo de eerste regeeringsjaren van Napoleon voorspoedig,

na het jaar 1860 begon het hem tegen te loopen. Een der eerste schokken bracht de ongelukkige afloop der Fransche interventie in Amerika aan zijn gezag toe. De burgeroorlog, die in 1816 in Noord-Amerika was uitgebarsten, scheen een gunstige gelegenheid aan te bieden, om aan de verdere uitbreiding der unie naar het Zuiden door de vestiging van een keizerrijk in Mexico perken te stellen. Een Fransch leger (onder Forey) veroverde een deel van het land benevens de hoofdstad, en aartshertog Ferdinand Maximiliaan van Oostenrijk (de oudste broeder van keizer Frans Jozef) liet zich verleiden de kroon van Mexico aan te nemen. Maar de Fransche troepen (onder Bazaine, den opvolger van Forey), waren niet in staat den president der voormalige republiek, Juarez, tot ontruiming van het land te dwingen, en toen de unie haar burgeroorlog gelukkig ten einde had gebracht (1865), moest Napoleon op haar eisch (*Monroe-leer*: Amerika voor de Amerikanen) de Fransche troepen uit Mexico doen terugtrekken. Hiermede was het lot van het nieuwe keizerrijk beslist; Maximiliaan geraakte door verraad in handen van Juarez, die hem deed fusilleeren en de republiek herstelde (1867). — Over Napoleon als bemiddelaar van den vrede in den Duitschen en Italiaanschen oorlog van het jaar 1866, z. m. § 22.

De werkeloosheid van Napoleon tegenover de wassende macht van Pruisen en de ontwikkeling van het Noord-Duitsche verbond, vooral nadat de militaire conventies met de staten van Zuid-Duitschland waren bekend geworden, werden door de pers en in het wetgevend lichaam (door Thiers, Jules Favre e. a.) luide en herhaaldelijk afgekeurd, en een zoogenaamde chauvinistische partij dreef op oorlog aan, om »wraak te nemen voor Sadowa”.

In plaats van Oostenrijk in den oorlog van 1866 bij te staan tegen Pruisen, was Napoleon, die zich door de Mexicaansche expeditie te veel verzwakt gevoelde, onzijdig gebleven. Voor die onzijdigheid was hem door Bismarck hoop gegeven op schadeloosstelling in grondgebied. Doch toen Napoleon in 1867 Luxemburg wilde koopen van Willem III, koning van Nederland en groot-hertog van Luxemburg, ten einde zijn volk — door een vergrooting van grondgebied als tegenwicht tegen de uitbreiding van Pruisen in 1866 — te bevredigen, kwam Bismarck tusschenbeide. Het gevaar voor oorlog werd afgewend, doordien de zaak op een con-

ferentie te Londen ten einde gebracht werd. In die bijeenkomst, waar, behalve de groote mogendheden, ook Nederland en België vertegenwoordigd waren, werd bepaald, dat Luxemburg een onzijdige staat zou zijn, dat de Pruisen hun bezetting uit de hoofdstad zouden terugtrekken en dat de vestingwerken dier stad zouden worden gesloopt.

Het prestige van Napoleon had onder dit alles niet weinig geleden en de afkeer van zijn persoonlijk bewind nam met den dag toe. Om den tegenstand te verzwakken, stelde hij in 1869 de verantwoordelijkheid der ministers voor, wat blijkens den uitslag van het in 1870 gehouden plebisciet veel bijval vond. Dit schonk Napoleon nieuwen moed.

Nadat hij een reorganisatie van het leger (door den maarschalk Niel) in 't werk gesteld had, om het tegen Pruisen en het Noord-Duitsche verbond te kunnen opnemen, achtte hij, omstreeks het midden van 1870, het geschikte tijdstip gekomen, om door een plotselingen aanval de Pruisische landen op den linker Rijnsoever te winnen, het Noord-Duitsche verbond te ontbinden, en daardoor de achting van het Fransche volk te herwinnen. Maar geheel Duitschland stond tegen hem op en voorkwam door een even snellen als krachtigen aanval de arglistige bedoelingen van den vijand. De beide keizerlijke hoofdlegers onder de maarschalken Bazaine en Mac-Mahon leden binnen vier weken een reeks van nederlagen en moesten van den strijd in 't open veld afzien, dewijl het eene in Metz werd opgesloten, en het andere bij Sedan capituleerde. Napoleon zelf gaf zich krijgsgevangen, en Wilhelmshöhe bij Kassel werd hem als verblijfplaats aangewezen. In Frankrijk proclameerde de zoogenaamde regeering der nationale verdediging terstond

E. de derde Fransche republiek, 4 Sept. Daar Frankrijk niet terstond nieuwe legers in 't veld kon brengen, volgde op die groote krijgsoperatiën in de eerste plaats de insluiting en belegering der talrijke vestingen in het Noord-Oosten van Frankrijk, het oprukken der Duitschers tegen Parijs, en de omsingeling dezer sterk bevestigde stad. De nieuwe regeering (Jules Favre, Gambetta enz.), die haar zetel eerst te Tours en later te Bordeaux had gevestigd, poogde door nieuw gevormde legers de belegerde hoofdstad te ontzetten. Dit leidde tot nieuwe groote

krijgsverrichtingen op vier verschillende oorlogstooneelen, maar de Duitsche legers behaalden ook de overwinning in iederen strijd tegen de tot ontzet aanrukkende legers in het Zuiden, Westen en Noorden, dwongen bijna al de belegerde vestingen tot capitulatie (Straatsburg 27 Sept., Metz 27 Oct. enz.), sloegen eveneens de uitvallen uit Parijs af en vrijdelden ten laatste nog de poging van het oostelijk leger (onder Bourbaki) tot herovering van Elzas en Lotharingen, terwijl zij het noodzaakten op neutraal grondgebied de wapenen neer te leggen. De capitulatie der forten van Parijs leidde eindelijk tot een wapenstilstand, gedurende welken een nationale vergadering tot het sluiten van den vrede zou gekozen worden. Deze (te Bordeaux) plaatste den vroegeren minister Thiers aan het hoofd van het uitvoerend bewind en keurde de door hem in het Pruisisch hoofdkwartier te Versailles voorloopig verkregen vredesvoorwaarden goed. Hierbij moest Frankrijk den Elzas (zonder Belfort) en Duitsch-Lotharingen benevens de vesting Metz aan het inmiddels herboren Duitsche rijk afstaan, en 5 milliarden francs aan oorlogskosten betalen; tot dat deze voldaan waren, zou het Noorden van Frankrijk door Duitsche troepen bezet blijven. (Men verg. § 22).

Nauwlijks was de oorlog met Pruisen geëindigd, of in Frankrijk brak een bloedige burgeroorlog uit. Toen de Duitsche troepen Parijs verlieten, maakte de in 1848 door Cavaignac bedwongen, maar sedert weder krachtig geworden socialistische partij, zich op 18 Maart 1871 met behulp van de nationale garde van de hoofdstad meester. Het bestuur der garde werd aan een *centraal-comité*, dat van Parijs, aan een nieuw gekozen gemeenteraad of Commune (Delescluze, Rigaut) opgedragen; beide stonden in contact met de Internationale (association internationale des travailleurs'). Het scheen, alsof onder dit moderne schrikbewind de gruwelen van het jaar 1793 zouden terugkeeren. De generaals Lecomte en Thomas werden door de opstandelingen gegrepen en vermoord, en toen Mac-Mahon op last der Nationale Vergadering Parijs belegerde en de val der Commune onvermijdelijk werd, begoten zij de Tuilerieën en andere aanzienlijke gebouwen met petroleum en staken ze daarna in brand. De aartsbisschop Darboy, die zich als bemiddelaar had willen opwerpen, werd gefusilleerd. Eerst tegen het einde van Mei was het leger het oproer meester.

De Nationale Vergadering te Versailles benoemde Thiers tot president der republiek. Hij verzette zich in de Nationale Vergadering met kracht tegen de pogingen der monarchale meerderheid (Legitimisten, Orleanisten en Bonapartisten), die op een herstelling der constitutioneele monarchie hoopte. Reeds was het verbanningsdecreet tegen de familie Orleans herroepen en waren haar de in 1851 door Napoleon verbeurd verklaarde goederen teruggegeven. De republiek scheen in gevaar te komen, toen de Orleanisten en Legitimisten een *fusie* of ineensmelting hunner belangen trachtten tot stand te brengen. De fusie werd echter onmogelijk gemaakt door het manifest van den graaf van Chambord, den pretendent der Legitimisten, die zich te Frohsdorf in Oostenrijk ophield. Na zijn dood (1883) werd de graaf van Parijs, een kleinzoon van Lodewijk Philips, als het hoofd der Orleanisten en Legitimisten erkend. Thiers werd in 1873 door oneenigheid met de kamers tot aftreden genoopt. Zijn presidentschap was voor Frankrijk belangrijk geweest; hij had met kracht de hervorming van het leger naar het voorbeeld van Duitschland en de afbetaling der oorlogsschuld ter hand genomen.

Na Thiers kwam de maarschalk Mac Mahon, wien het bestuur voor zeven jaren werd opgedragen. In die jaren ontbrak het niet aan pogingen om de monarchie te herstellen; doch de republikeinsche partij won langzamerhand in kracht. De republikein Gambetta († 1882) herinnerde Mac Mahon eraan, dat hij de republikeinsche meerderheid der kamers had te eerbiedigen (*se soumettre ou se demettre*). Mac Mahon maakte dan ook plaats voor den republikein Grévy (1879—1887), everals Thiers een gematigd man. Onder hem werd Tunis bezet (1881), wat de Italianen zeer verbitterde en werd aan de pretendenten en hun oudste zoons het verblijf op Franschen bodem ontzegd (1885). In 1886 moest Grévy met kracht optreden tegen den minister van oorlog, Boulanger, die wraak voor Sedan wilde nemen. Na een korten tijd lid der kamer geweest te zijn, werd Boulanger verbannen. De positie van Grévy werd eindelijk onhoudbaar door de knoeierijen van zijn schoonzoon, Wilson, die ridder-orden verkocht. Na hem kwam Sadi Carnot, welke in 1894 te Lyon door een Italiaansch anarchist vermoord werd. Thans wordt de hooge

waardigheid van president der Fransche Republiek bekleed door Felix Faure.

Frankrijks geschiedenis der laatste jaren is rijk aan koloniale ondernemingen (Tongkin, Dahomey, Madagaskar). In de buitenlandsche politiek zoekt Frankrijk tegenover het drievoudig verbond van Midden-Europa toenadering tot Rusland.

§ 20.

Nederland en België.

Slechts 15 jaar hield de (op raad van Engeland) op het congres te Weenen besloten vereeniging der Oostenrijksche Nederlanden (België) met Noord-Nederland tot een koninkrijk der Nederlanden onder Willem I, stand, die tot schadevergoeding voor de landen, welke het huis van Oranje in Duitschland had afgestaan, Luxemburg als Duitsch groothertogdom verkreeg. De scherpe tegenstelling in het karakter der beide volken, het verschil van godsdienst en taal, stelden aan een door de regeering bedoelde samensmelting der Nederlanders en Belgen tot één volk, onoverkomelijke hinderpalen in den weg. Er vormde zich een dubbele oppositie, een liberale en een clericale, die, hoewel onderling in gevoelens verschillende, overeenkwamen in haar haat tegen de regeering. Menigvuldig en niet allen ongegrond waren de grieven der Belgen. De zware schuldenlast van Noord-Nederland drukte in gelijke mate op de zuidelijke provinciën, de Nederlandsche taal werd aan de Zuid-Nederlanders opgedrongen, en men klaagde dat de vrijheid van onderwijs ten nadeele van de katholieken geschonken was. De ontevredenheid en spanning namen meer en meer toe, vooral door de maatregelen van den minister van Maanen. Het misnoegen barstte los in een naar het voorbeeld van de Juli-revolutie georganiseerden opstand van het door de geestelijkheid opgestookte volk te Brussel, 25 Augustus 1830. Men verlangde scheiding der beide landen in wetgeving en bestuur. Voordat nog hierover door de Staten-Generaal een besluit was genomen, had de samentrekking van Nederlandsche troepen tusschen Brussel en Antwerpen een nieuwen opstand in Brussel ten gevolge, en op 20 September werd een voorloopig bewind ingesteld. Ondanks alle pogingen van den prins van Oranje, om door ver-

gevensgezindheid en zachtheid vroegere misstappen te doen vergeten en België voor zijn dynastie te redden, moest hij na een vierdaagschen bloedigen strijd (23—26 September) Brussel verlaten en naar Antwerpen terugtrekken. Met geestdrift vatten nu de Noord-Nederlanders de wapenen tegen de rebellen op (Chassé, Dibbets, van Speijk). Te vergeefs wendde de koning zich tot de mogendheden, die tot de vereeniging der beide landen hadden medegewerkt; op een nationaal congres te Brussel werd, in overeenstemming met de besluiten, door de vijf groote mogendheden op een conferentie te Londen genomen, de onafhankelijkheid van België geproclameerd en het huis Oranje-Nassau van den troon vervallen verklaard. Er werd een nieuwe, zeer vrijzinnige constitutie (1831) vastgesteld en tot erfelijk koning der Belgen, nadat Lodewijk Philips de hem voor zijn tweeden zoon, den hertog van Nemours, aangeboden kroon geweigerd had, verkozen prins Leopold van Saksen-Coburg (1831—65). Nu brak koning Willem I alle onderhandelingen af, en het Nederlandsche leger, aangevoerd door den prins van Oranje, rukte België binnen, maar het naderen van een Fransch leger onder Gérard noodzaakte het tot den terugtocht, nadat het zegepralende (Hasselt, Leuven) tot in de nabijheid van Brussel was doorgedrongen (tientlaagsche veldtocht). Nieuwe onderhandelingen met de mogendheden leidden tot geen doel. De Koning weigerde volstandig de »24 artikelen» aan te nemen. Nu werd op de Hollandsche schepen in de Fransche en Engelsche havens beslag gelegd, en de citadel van Antwerpen (Chassé) na hardnekkigen en heldhaftigen tegenstand door een Fransch leger onder Gérard veroverd (1832). Het embargo bleef voortduren, totdat Willem, Mei 1833, zich verbond tot aan de sluiting van een definitief tractaat de vijandelijkheden niet te vernieuwen. Nog vijf jaren lang hield Willem zijn leger op de grenzen en bleef bij zijn weigering volharden. Eindelijk, toen de verbazende uitgaven, welke die toestand vereischte, belastingen en nationale schuld op verontrustende wijze opdreven, gaf hij toe en verklaarde in 1839 de bepalingen der 24 artikelen aan te nemen. Maar hij genoot de liefde en het vertrouwen van zijn volk niet meer, en daar de wijzigingen, die hij in de grondwet bracht, aan de verwachtingen niet beantwoordden, deed hij in 1840 afstand van den troon ten behoeve van den prins van Oranje, die

hem als koning Willem II opvolgde (1840—1849). Onder zijn regeering kwam de gewenschte herziening der grondwet tot stand (1848; Thorbecke, Luzac; rechtstreeksche verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid, de tweede kamer krijgt het recht van amendement en enquête). Hij werd opgevolgd door Willem III (1849—1890) onder wien verscheiden onderwerpen, tot uitvoering van grondwettige bepalingen, bij de wet geregeld werden (provinciale wet, gemeentewet, wet op het lager, middelbaar en hooger onderwijs; rechterlijke organisatie). Willem III werd opgevolgd door zijn dochter Wilhelmina, wier moeder, de koningin-weduwe, het regentschap voert.

België genoot sedert 1831 ondanks den strijd tusschen de liberale en de clericale partij een onafgebroken rust; handel en nijverheid bloeiden, en de jonge staat is een der bloeiendste op het vasteland van Europa geworden. De wijsheid van koning Leopold wist ook gedurende de stormen der omwenteling van Februari 1848 de rust in België te bewaren. (Stichting der universiteit te Brussel tegenover het pauselijk collegie te Leuven; voortdurende strijd tusschen liberalen en clericalen). In 1865 kwam Leopold II aan de regeering, die in 1885 voor zijn persoon souverain werd van den Kongo-staat. Door de nieuwe kieswet van 1894, welke het meervoudig kiesrecht invoerde, heeft de socialistische partij een aantal kamerzetels veroverd.

§ 21.

Engeland.

Engeland kon met trots terugzien op den strijd, dien het gevoerd had tegen de eerste Fransche Republiek en tegen Napoleon I, wiens plannen het schipbreuk had doen lijden. De opgestane Ieren werden van hun zelfstandigheid beroofd en zagen zich in 1801 met Engeland onder één parlement vereenigd. Engeland had de heerschappij ter zee en zijn handel en nijverheid hadden een verbazende vlucht genomen. Toch was er bij al dien voorspoed veel, dat verbetering behoefde. De zware schuldenlast en de ongelijke verdeeling der belastingen maakten den middelstand en de lagere klassen ontevreden. Zij hoopten door een gewijzigd kiesrecht meer invloed in het parlement te krijgen; doch de prins-regent (de

latere George IV) en zijn minister Castlereagh, die de beginselen van Metternich toegedaan was, hielden hervormingen tegen. De ontevredenheid nam steeds toe en gaf aanleiding tot oproerige meetings, waartegen de regeering met kracht optrad (bloedbad van Manchester, 1819).

In 1820 kwam de, wegens zijn slecht gedrag geminachte prins-regent als George IV (1820—1830), aan de regeering. Een zijner eerste daden na de troonsbestijging was het echtscheidingsproces tegen zijn echtgenoot Karolina van Brunswijk. Na den zelfmoord van Castlereagh begon voor Engeland, met de optreding van George Canning als minister (1822), een nieuw tijdvak in de binnenlandsche zoowel als in de buitenlandsche politiek. Canning bereidde de emancipatie der katholieken voor, erkende de onafhankelijkheid der van Spanje afgefallen koloniën in Zuid-Amerika en sloot met Rusland en Frankrijk een verdrag tot ondersteuning van de Grieken tegen de Porte. Hij nam de uitstekendste Whigs in het ministerie op, en verschaftte zodoende aan de gevoelens en wenschen der volkspartij grooter invloed op het bestuur. Daarom achtte het volgende (Tory) ministerie Wellington—Peel zich verplicht zelf de emancipatie der katholieken voor te staan, toen de Iersche advocaat O'Connell tot parlamentslid verkozen was, en zijn uitsluiting wellicht een burgeroorlog in Ierland zou ten gevolge hebben gehad. De in 't huis der Gemeenten reeds meermalen aangenomen emancipatie-wet kreeg eindelijk (1829) ook in het Hoogerhuis de meerderheid en verschaftte aan de katholieken, wien door de test-act (zie bl. 84) het bekleeden van ambten en door de Parliamentary test-act (zie bl. 85) het zitting nemen in 't parlement verboden was, gelijke rechten met de protestanten. De koninklijke sanctie aan deze wet te geven, was een der laatste handelingen van George IV, die opgevolgd werd door zijn broeder, den hertog van Clarence, als Willem IV (1830—1837).

De Juli-omwenteling bleef ook voor Engeland niet geheel zonder gevolgen; zij bespoedigde de hervorming van het parlement, waarvoor de Whigs reeds lang gekampt hadden, en die zij als een geneesmiddel tegen misbruiken en onrechtvaardigheden in het binnenlandsche bestuur beschouwden. Niet dan na langen en zwaren strijd werd de reform-bill in 1832 aange-

nomen. Volgens haar verloren de in verloop van tijd ontvolkte en vervallen vlekken (*rotten boroughs*) het recht om afgevaardigden te benoemen, welk recht aan de tot dusver niet vertegenwoordigde fabrieks- en handelssteden werd toegekend, tengevolge waarvan de middelstand meer invloed kreeg. Hierdoor was de weg voor talrijke andere hervormingen geopend en aan de Whigs voor een tijd lang de heerschappij verzekerd. Zoo werd in 1833 de slavernij in de West-Indische koloniën afgeschaft (Stanley, Wilberforce). In 1834 verloor de Oost-Indische Compagnie het recht van alleenhandel. Ook Lord Palmerston erkende, toen hij voor de eerste maal als minister van buitenlandsche zaken optrad (1830—1841), dat de heerschappij der Tories haar einde nabij was, en sloot zich dus bij de Whigs aan; hij nam tegenover de absolutistische pretendenden in Spanje en Portugal een vijandige houding aan, beschermde de Porte tegen de veroveringsplannen van Rusland en Egypte, en herstelde den in de laatste 10 jaren door de Russen verminderden invloed van Engeland in het Zuiden van Azië. Willem IV werd in Engeland opgevolgd door zijn nicht Victoria (dochter van den overleden hertog van Kent), terwijl Hannover, waar het stelsel der Salische wet heerschte, aan zijn broeder Ernst August kwam.

Victoria (1837 tot heden) omgaf zich nog wel met een Tory-ministerie onder het voorzitterschap van Robert Peel, maar toen deze, in strijd met de wenschen van den adel, het schaalrecht op graan in 1846 deed vallen (Richard Cobden en de Anti-corn-law-league, aardappelziekte in Ierland), verwierpen de aristocraten zijn wetsvoorstellen aangaande de regeling der aangelegenheden van Ierland (O'Connel; *repeal*), en noodzaakten hem aldus zijn ontslag te nemen. Ook in andere opzichten heeft Peel zich voor Engeland verdienstelijk gemaakt (incometax, bankwet). Na de afschaffing der graanrechten werd in 1849 de acte van navigatie opgeheven.

Onder de nog steeds voortdurende regeering van koningin Victoria hebben de handelsbelangen verschillende oorlogen noodzakelijk gemaakt. Evenwel is Engeland in zijn optreden tegenover het buitenland niet altijd van onrechtvaardigheid en hebzucht vrij te pleiten (het »perfidie Albion»). Het eerst werd Engeland in een oorlog met Afghanistan gewikkeld. Toen de bevolking van dit land,

opgestoot door Rusland, in opstand kwam tegen haar Emir, welke met Engeland bevriend was, werd in 1842 een leger gezonden om de Afghanen te tuchtigen. De Engelsche troepen zagen zich echter spoedig tot terugkeer genoodzaakt. Een hernieuwde poging in 1878, om Afghanistan, dat een scheidsmuur vormt tusschen Russisch Centraal-Azië en Britsch-Indië en dat de wegen naar het Russische gebied beheerscht, van Engeland afhankelijk te maken, leidde tot een niet ongunstig verdrag met den Emir. De spoedig daarop gevolgte moord op het Engelsche gezantschap in Kaboel veroorzaakte wederom strijd.

Het verbieden van den invoer van opium door de Chineesche regeering, wat voor Britsch-Indië zeer noodlottig was, deed den opiumoorlog ontstaan (1840—1842). China was tegen de Engelsche troepen niet opgewassen. Na de bestorming van Canton sloot het vrede, waarbij Hongkong werd afgestaan, de invoer van opium werd toegelaten en vijf havens opengesteld moesten worden voor vreemde handelsschepen. Een tweede oorlog, door Engeland in vereeniging met Frankrijk begonnen in 1860, liep voor China even slecht af. Nadat de Takoe-forten genomen waren en 's keizers zomerpaleis, Palikao, door den Franschen generaal de Montauban verwoest was, kwam de vrede van Peking tot stand, die, behalve schadeloosstelling, het openen van nog meer havens voorschreef.

Meer gevaarlijk dan de verwickelingen met China was de opstand der sepoys (inlandsche soldaten) in Voor-Indië. De haat tegen de Oost-Indische Compagnie, die enkel het behalen van winst op het oog had, deed hier in 1857 ernstige onlusten ontstaan. De naaste aanleiding tot de uitbarsting gaf de uitdeeling van patronen, waarin varkensvet aanwezig was; zoowel de Brahmanen als de Mohammedanen ergerden zich hieraan. Ook had het niet ontzien van het Brahmaansche kastenbegrip — de Brahmanen moesten uit denzelfden pot eten als de paria's — er het zijne toe bijgedragen. De opstand, begonnen door een regiment te Meiroet, breidde zich snel over geheel Bengalen uit. Alleen de Seiks in Pendsjab bleven Engeland getrouw. Onmenselijke gruwelen werden door de opstandelingen gepleegd. In Cawnpore vermoordden zij het geheele garnizoen. Doch de Engelsche legers onder Havelock en Outram hernamen Delhi en Lucknow en waren

spoedig het verzet meester. De Compagnie verloor nu alle staatkundige macht, terwijl Indië rechtstreeks onder de Engelsche regeering kwam, vertegenwoordigd door een onderkoning te Calcutta. De koningin van Engeland voert sedert 1876 den titel van keizerin van Indië.

In 1868 moest Engeland een veldtocht ondernemen tegen keizer Theodorus van Abessinië, die Britsche zendelingen gevangen genomen had. De overwinning van Napier en de inneming der bergvesting Magdala (waar men keizer Theodorus dood vond) maakte aan den oorlog spoedig een einde.

In 1853 had Engeland, bevreesd voor Ruslands toenemende macht op het Balkan-schiereiland, aan den Krimoorlog deelgenomen. Daar deze oorlog, noch in de Oostzee, noch voor Sebastopol met bijzonderen voorspoed of in 't oog loopende bekwaamheid gevoerd werd, kwam het kabinet ten val. Palmerston kwam nu aan het hoofd van het ministerie. Hij bewerkte, dat in de eerste jaren na den Krimoorlog, Engeland en Frankrijk samengingen. Hij behoort met Peel, Disraëli of lord Beaconsfield en Gladstone tot de beroemdste staatslieden, die Engeland tijdens de regeering van Victoria voortgebracht heeft. Na den dood van Palmerston in 1865 vervingen Whigs en Tories elkaar beurtelings. De eersten hadden een bekwamen leider in Gladstone, de laatsten vertrouwden hun belangen aan Disraëli toe. Gladstone heeft de Ieren aan zich verplicht door in hun land de Anglicaansche kerk als staatskerk af te schaffen, waardoor het betalen van tienden aan die kerk ophield. In 1874 moest Gladstone plaats maken voor het Tory-ministerie Disraëli. Als gewoonlijk onder de heerschappij der Tories trokken nu de buitenlandsche aangelegenheden vooral de aandacht. Disraëli poogde Afghanistan te veroveren (zie bl. 192) en lijfde Transvaal in. Toen na zijn aftreden in 1880 Gladstone wederom het roer in handen kreeg, werden de Engelsche troepen uit Transvaal, waar zij tegen de boeren (Langnek, Spitskop) het onderspit hadden moeten delven, en uit Afghanistan teruggeroepen. Ook de Kaffers, tegen wie de in Engelschen dienst zijnde zoon van Napoleon III in 1878 gesneuveld was, werden met rust gelaten.

Toch meende Engeland zich wel met Egypte te moeten bemoeien. De slechte toestand der geldmiddelen van Egypte en het gevaar, waarin de schuldeischers verkeerden brachten teweeg,

dat Engeland en Frankrijk het toezicht op de financiën eischen. Ontevreden over de inmenging van vreemden stonden de Egyptenaren onder aanvoering van Arabi-Pacha op, doch hun poging om zich aan de heerschappij van vreemdelingen te onttrekken, werd niet met succes bekroond. Een Engelsche vloot bombardeerde in 1882 Alexandrië en de troepen van Arabi-Pacha werden door generaal Wolseley bij Tel-el-Kebir totaal verslagen. Even later moest Engeland, dat voortdurend een leger in Egypte houdt, dit land beschermen tegen den Mahdi, een valschen profeet, die Soedan van Egypte losmaakte. Een expeditie naar Chartoem kostte aan generaal Gordon het leven (1886).

De meeste last wordt Engeland tegenwoordig bezorgd door het Iersche vraagstuk. Nadat de Ieren door de emancipatie der katholieken in 1829 vertegenwoordigers in het Engelsche parlement gekregen hebben, rusten zij niet, voordat zij hun doel: verbetering der agrarische toestanden en home rule of zelfbestuur, bereikt hebben. In hun streven naar losmaking van den band met Engeland (repeal-beweging) werden zij eerst geleid door O'Connell en later door Parnell († 1891). Om hun wenschen vervuld te zien, deinzen zij voor geen middelen terug (Fenians, boycotten). Een poging, om aan de Ieren de begeerde zelfstandigheid te geven, noopte Gladstone in 1886 af te treden. Zijn val was het gevolg van het vereenigd optreden van conservatieven en unionisten of voorstanders van de eenheid des rijks. In 1892 keerde Gladstone nog voor een paar jaren aan het hoofd van het ministerie terug.

§ 22.

Duitschland.

Pruisen, waar reeds vóór en nog meer gedurende den vrijheidsoorlog niet slechts een reorganisatie van het leger, maar ook onder den minister vrijheer von Stein en den staatskanselier Hardenberg menigvuldige verbeteringen in het inwendig bestuur tot stand waren gekomen, stelde bij de beraadslagingen over de „bondsacte” volksvertegenwoordigingen (*Landstände*) voor alle bondstaten voor. Dewijl de hoop op herstelling der staatkundige eenheid verdwenen was, trachtten de afgevaardigde staten elk voor zich de vervulling der beloften, d. i. een constitutioneele

staatsregeling (nieuwe organisatie van het stedelijk bestuur, gelijkmatiger verdeling der belastingen enz.), te verkrijgen. De meeste gouvernementen meenden door de herstelling der oude landsstanden aan hun beloften te hebben voldaan; de groothertog van Saksen-Weimar was de eerste, die zijn volk een vrijzinnige grondwet schonk. Zijn voorbeeld werd gevolgd door de vorsten van het voormalige Rijnverbond in Zuid-Duitschland. Alleen de beide groote staten bleven weigeren. In Oostenrijk deed de staatskanselier Metternich zijn best om den ouden toestand te herstellen, en zijn invloed op Pruisen bracht te weeg dat de gedane beloften ook hier voorloopig on vervuld bleven. Dit verwekte misnoegdheid, vooral onder de academische jeugd, waarvan een groot deel den strijd voor het vaderland had medegestreden. De plechtige viering van den gedenkdag van den slag bij Leipzig op het Wartburgfeest (18 Oct. 1817) en de moord, door den student Ludwig Sand op den Russischen staatsraad van Kotzebue te Mannheim gepleegd (1819), waren slechts te duidelijke symptomen van de bestaande gisting. Men trachtte die tegen te gaan door de zoogenaamde Karlsbader besluiten (1819), waarbij de drukpers onder censuur gesteld, een streng toezicht op de academiën gelast (ontbinding der burschenschaften of studentengenootschappen) en een centrale commissie ingesteld werd, om de demagogische woelingen op het spoor te komen en te onderzoeken. Ondanks alle gestrengheid slaagde men er niet in, een slechts in het brein der onderzoekenden bestaande samenzwering tot omverwerping der besluiten van het Weener congres op het spoor te komen.

Terwijl de bondsvergadering, door den invloed van Metternich beheerscht, iederen vooruitgang op staatkundig gebied tegenhield en tegenwerkte, deed Pruisen alleen een eersten stap door de instelling van provinciale landdagen (tot beraadslaging over wetsontwerpen, 1823) en door voorstellen tot een algemeen Duitsch tolverbond (1829).

De Parijsche Juli-omwenteling vond weerklank in die Deutsche Staten, waar ontevredenheid met de bestaande toestanden het verlangen naar verandering had opgewekt. Ten gevolge van volksopstanden verkregen Saksen, Hannover en Keur-Hessen constitutioneele staatsregelingen, in Brunswijk werd de om zijn wille-

keurig bestuur gehate hertog Karel II genoodzaakt de vlucht (naar Engeland) te nemen, en in zijn plaats kwam zijn jongere broeder Willem, die den wensch van het volk vervulde. Een democratische demonstratie in Rijn-Beieren, het verjaarseest der Beiersche constitutie op het Hambacher slot (1832), noopte de bondsvergadering tot strenge besluiten tegen staatkundige vereenigingen en vergaderingen. Zoo onstond bij de ontevreden het plan de bondsvergadering met geweld uiteen te drijven, maar het zoogenaamde attentaat van Frankfort mislukte (1833), en op een conferentie te Weenen (1834) werden de maatregelen der reactie voltooid, die reeds op het congres der ministers te Karlsbad van 1819 begonnen waren.

Toen in 1837 Hannovers vereeniging met Engeland door den dood van koning Willem IV ophield, daar in Hannover vrouwen van de regeering waren uitgesloten, en Ernst August den troon beklom, trok deze, een heftig Tory, de constitutie van 1833, waardoor de koninklijke domeinen in eigendom van den staat veranderd waren, in.

In Pruisen had koning Frederik Willem IV (1840—1861) de leden der 8 provinciale landdagen tot een zoogenaamden vereenigden landdag bijeengeroepen en aan die vergadering de beslissing over nieuwe belastingen en leeningen toegekend. Maar de eerste op die wijze vergaderde vereenigde landdag weigerde deze instelling als de vervulling der in 1815 gedane beloften te erkennen.

De Februari-omwenteling in Frankrijk had voor Duitschland de revolutie van Maart (Maart-ministeries) ten gevolge, welker doel voor de radicale partij de verandering van Duitschland in een republiek naar het voorbeeld van Noord-Amerika, voor de constitutioneele een hervorming van het Deutsche verbond met monarchale staatsregeling was. In de kleinere Deutsche staten werden de geëischte hervormingen (vooral vrijheid van drukpers en volkswapening) door de, ten gevolge van volksopstanden, verschrikte regeeringen terstond ingewilligd, in Hannover en Beieren eerst op de tijding dat te Berlijn en te Weenen de revolutie was uitgebarsten. Tevens deed koning Lodewijk I van Beieren afstand van den troon ten behoeve van zijn zoon Maximiliaan II.

Het hevigst geschokt werden Duitschlands beide grootste staten,

Oostenrijk en Pruisen. Te Weenen had een opstand van het volk (13 Maart) de vlucht van Metternich (naar Engeland) ten gevolge, tevens de belofte eener constitutie en de onmiddellijke verleening van drukpersvrijheid en volkswapening. Te Berlijn gaf de koning, ten gevolge van talrijke adressen uit alle deelen des lands en van samenscholingen van het volk in de hoofdstad, hoop op een hervorming van het Duitsche verbond en een constitutie voor Pruisen (het zoogenaamde patent van 17 Maart). Maar even als te Parijs, hadden ook hier twee des avonds door een onbekende hand geloste schoten een vernieuwing van den opstand en een zeer bloedigen nachtelijken strijd met de troepen ten gevolge, totdat de koning (18 Maart) de militairen gelastte de hoofdstad te verlaten. De (tweede en laatste) vereenigde landdag vergaderde enkel, om de bijeenroeping eener constitueerende vergadering, die zich met het gouvernement over een nieuwe staatsregeling zou verstaan, voor te bereiden.

Tot hervorming van het Duitsche verbond kwam een constitueerende vergadering van afgevaardigden van geheel Deutschland (ook van de Pruisische provinciën Oost- en West-Pruisen, het Duitsche gedeelte van Polen en Sleeswijk) te Frankfort aan den Main (president Hendrik von Gagern) te zamen. Zij benoemde tot rijksbestuurder aartshertog Johan van Oostenrijk, die door middel van een aan het Duitsche parlement verantwoordelijk ministerie (Schmerling enz.) de functiën van de thans ontbonden bondsvergadering zou uitoefenen. De vergadering hield zich, onder heftigen strijd der partijen, tot het einde van het jaar onledig met de beraadslaging over de »grondrechten van het Duitsche volk», en toen zij eindelijk haar hoofdtaak, het ontwerpen eener staatsregeling voor Deutschland, aanvaardde, stelde de naijver der beide Duitsche groote mogendheden haar de grootste hinderpalen in den weg. Koning Frederik Willem IV, niet blind voor de vijandelijke houding van Oostenrijk en de staten van Midden-Deutschland, die Pruisens toenemend gezag met leede oogen aanzagen, weigerde de hem door een groote meerderheid van het parlement aangeboden keizerskroon aan te nemen, omdat daartoe »de vrijwillige toestemming der Duitsche vorsten en der vrije steden vereischt werd». De meeste parlamentsleden begrepen, dat de poging tot herstelling van Duitschlands eenheid mislukt was,

en namen hun ontslag; de volhardende radicalen brachten den zetel der vergadering naar Stuttgart over en benoemden een regentschap van 5 leden, maar het geweld der wapenen maakte een einde aan hun bijeenkomsten. Opstanden in de Beiersche Palts en Baden (Mei 1849) werden, hoewel ondersteund door Beiersche en Badensche troepen, die de zijde der opstandelingen kozen, door Pruisische legerafdeelingen (in Baden onder het opperbevel van den prins van Pruisen, Wilhelm, den lateren keizer) en eenige bataillons rijkstroepen spoedig onderdrukt. Aartshertog Johan deed (Oct. 1849) afstand van zijn rijksbestuurschap, en na vergeefsche pogingen van Pruisen, om een vereeniging der Duitsche staten zonder Oostenrijk tot stand te brengen, aanvaardde de bondsvergadering in 1851 op nieuw haar sinds 1848 gestaakte werkzaamheden.

De eerste proef, om Pruisen de hegemonie in Duitschland te verschaffen, was mislukt, maar het land had toch een soort van constitutie verkregen. Het schoone plan, dat vertegenwoordiging en gouvernement zich over de hoofdtrekken der grondwet zouden verstaan, werd wel niet uitgevoerd, want de geest der vergadering behaagde der regeering zoo weinig, dat zij die, ten gevolge van herhaalde samenscholingen van het volk, eerst (8 Nov.) naar Brandenburg verplaatste en dan ontbond (5 Dec.); maar er werd een nieuwe constitutie met twee kamers aan het volk geschonken (geoctroijeerd), en deze in 1850, nadat beide kamers haar herzien hadden, door den koning, de afgevaardigden en de burgerlijke ambtenaren bezworen. Over den eersten oorlog in Sleeswijk-Holstein z. m. § 29.

Veel moeilijker was de strijd tegen de revolutie in Oostenrijk, dewijl de verschillende onder des keizers scepter vereenigde volken (Italianen, Hongaren en Slaven) pogingen deden om tot nationale zelfstandigheid te geraken. Op de tijding van Metternichs vlucht vielen de Lombarden af, en Karel Albert, koning van Sardinië, snelde hen ter hulp, de Venetianen herstelden (na de capitulatie der Oostenrijksche bezetting) hun oude republiek; aan de Hongaren werd een nationaal ministerie (Batthyani, Kossuth) toegestaan; de Bohemers wilden, na de afscheiding van Italië en Hongarije, van Oostenrijk een Slaven-rijk (panslavisme) maken en stelden reeds een voorloopig bewind aan, dat wel aan den keizer, maar niet aan diens (Duitsch) ministerie wilde gehoorzamen. Maar Bohemen

werd door Windischgrätz, Lombardije door den 82jarigen veldmaarschalk Radetzky weder onderworpen. Tegen de Hongaren bediende de regeering zich van de oppositie der Croaten, die weigerden zich aan de besluiten van den Hongaarschen rijksdag te onderwerpen, terwijl de Hongaren steun vonden bij de Deutsche democraten. Toen dus de Croaten onder hun ban Jellachich tegen de Hongaren optrokken, trachtten de democraten in Weenen het vertrek der troepen te beletten, die den ban te hulp werden gezonden en verwekten een opstand, waarin de minister van oorlog (Latour) op wreede wijze vermoord werd. Daarom kwam Windischgrätz van Praag tot onderwerping van Weenen, dat een beleg van verscheidene dagen (23—29 Oct.) doorstond, maar capituleerde, toen de hoop op ontzet door de tot aan de grenzen van hun land genaderde Hongaren bleek ijdel te zijn. De constituerende vergadering werd van Weenen overgebracht naar Kremsier in Moravië, en keizer Ferdinand I (1735—1848) deed afstand van de kroon ten behoeve van den oudsten zoon van zijn broeder Frans Karel, aartshertog Frans Jozef (2 Dec.). Een nieuw ministerie onder Schwarzenberg ondernam de herstelling der monarchie door voortzetting van den strijd tegen de Hongaren, die weigerden den nieuwen keizer te erkennen, door de ontbinding der constitueerende vergadering en door het octroijeren eener staatsregeling voor de geheele monarchie, met terzijdestelling van alle bijzondere constitutiën en besturen (4 Maart 1849).

Windischgrätz rukte, een legerkorps voor de vesting Komorn achterlatende, zonder tegenstand van belang te ontmoeten, Pest binnen; de Hongaarsche rijksdag verplaatste zich naar Debreczin, om het Oostenrijksche leger naar het binnenland van Hongarije te lokken. Zoo kon Görgey zijn leger den Oostenrijkers in den rug plaatsen, Komorn ontzetten, en Windischgrätz noodzaken naar de Oostenrijksch-Hongaarsche grens terug te trekken. Kossuth maakte van dezen keer, dien de winter-veldtocht had genomen, gebruik, om het huis Habsburg door den rijksdag van de heerschappij over Hongarije vervallen te doen verklaren, en zich zelven tot gouverneur-president van dat land te doen benoemen. Maar na de herstelling van de heerschappij over Italië kon Oostenrijk een deel van het Italiaansche leger (onder Haynau) naar Hongarije zenden, en toen nu keizer Nicolaas van Rusland, van de gevolgen

der Hongaarsche revolutie gevaar voor Polen vreeze, den jongen keizer een leger van 130000 man onder Paskewitsch over de Karpaten te hulp zond, kon de afloop van den zomerveldtocht van 1849 niet meer twijfelachtig zijn. Kossuth nam bij het naderen der Russen met den rijksdag de wijk naar Szegedin en legde zijn dictatuur neder; Görgey nam die over en eindigde den oorlog door de capitulatie bij Vilagos. Hongarije verloor zijn oude constitutie en was voortaan (tot 1867) slechts een der kroonlanden van de Oostenrijksche monarchie. Kossuth verliet het land.

De geëtrojjeerde staatsregeling van 4 Maart 1849 werd in Oostenrijk, ten gevolge van het tegenstreven der verschillende nationaliteiten, reeds in 1851 weder afgeschaft en het absolutisme hersteld; enkele vrijheden op sociaal gebied (afschaffing van heeren diensten) waren het eenige resultaat der bloedige revolutie. Na den ongelukkigen Italiaanschen oorlog van 1859 (m. z. § 28) trachtte Oostenrijk de sympathie van het Duitsche liberalisme te winnen en Pruisens dalenden invloed geheel te vernietigen. Men keerde dus tot het constitutionalisme terug (het diploma van 1860 en het patent van 1861), maar de hernieuwde poging, om aan het geheele rijk een en dezelfde staatsregeling te geven, leed schipbreuk op het verzet der Hongaren. Nadat de ongelukkige afloop van den oorlog van 1866 het vertrouwen in zijn macht geschokt had, zwichtte de keizer. Hij liet zich in 1867 tot koning van Hongarije kronen, en Hongarije verkreeg een afzonderlijk ministerie en een eigen Hongaarschen rijksdag.

In Pruisen, dat door de inlijving der vorstendommen Hohenzollern-Hechingen en Sigmaringen (1849) ook eenigen invloed op Zuid-Duitschland begon uit te oefenen, beklom Wilhelm I, die reeds sedert 1858 voor zijn, door zware ziekte gesteisterden broeder, het regentschap bekleedde, na diens dood in 1861, den koninklijken troon. Duitschland onder de leiding van Pruisen tot een machtig rijk te maken, dat was het, wat hij als zijn taak beschouwde. Daartoe moest in de eerste plaats leiden de door hem zelven ontworpen en door zijn minister van oorlog von Roon uitgewerkte nieuwe legerorganisatie, waarvan de voortreffelijkheid later op zoo schitterende wijze is gebleken. De meerderheid der (2de) kamer weigerde de middelen daartoe en dwong het ministerie Schwerin om af te treden. Maar de nieuwe president-minister (sedert 1862)

v. Bismarck-Schönhausen verschaftte, terwijl hij voor de voorstellen der regeering de toestemming van het heerenhuis voldoende verklaarde, niet slechts de middelen voor de herschepping van het leger, maar trachtte ook door buitengewone schranderheid en weergalooze diplomatieke behendigheid Pruisen den weg tot macht en grootheid te banen.

Ook na de herstelling der bondsvergadering (1851) gaf men het plan tot hervorming der bondsconstitutie niet op. Keizer Frans Jozef noodigde (1863) de Duitsche vorsten op een congres naar Frankfort, en bood daar een ontwerp tot hervorming (met een directorium van 6 stemmen onder voorzitterschap van Oostenrijk) aan, dat door Pruisen, dat aan het congres geen deel nam, beantwoord werd met den eisch van gelijkstelling met Oostenrijk ten opzichte van het voorzitterschap. Toen nu de dood van koning Frederik VII van Denemarken, Pruisen de gelegenheid aanbood, om door inmenging in den strijd over de opvolging op den Deenschen troon zijn positie in Duitschland te versterken, nam ook Oostenrijk deel aan den tweeden oorlog wegens Sleeswijk-Holstein (m. z. § 29). Denemarken moest de beide hertogdommen, benevens Lauenburg, afstaan; dit laatste kreeg Pruisen, terwijl het aan Oostenrijk een geldelijke schadeloosstelling verstrekte; de veroveraars bestuurden, volgens de conventie van Gastein, Sleeswijk-Holstein gemeenschappelijk. Terwijl het nu bleek dat Pruisen de annexatie der hertogdommen op het oog had en Oostenrijk zich voor de rechten van prins Frederik van Augustenburg in de bres stelde, nam de spanning tusschen de beide Duitsche groote mogendheden dermate toe, dat men zich reeds van weerszijden op een eventueelen oorlog begon voor te bereiden. Eensklaps kwam graaf Bismarck met een nieuw plan tot hervorming der bondsconstitutie voor den dag. Hij stelde aan de bondsvergadering de bijeenroeping van een Duitsch parlement voor, dat volgens de voorstellen der Duitsche gouvernementen over de hervorming der bondsconstitutie zou beraadslagen. Maar voordat nog over dit voorstel beslist was, leverde de Sleeswijk-Holsteinsche kwestie een nadere aanleiding op tot het uitbarsten van den oorlog. De Oostenrijksche stadhouder (von Gablenz) riep namelijk, zonder Pruisen daarin te kennen, de standen van Holstein bijeen, om te beslissen over het lot van het land; Pruisen

verklaarde dit voor een schending der conventie van Gastein, en liet troepen (onder Manteuffel) Holstein binnenrukken, om de vergadering der standen te beletten. De Oostenrijkers ontruimden Holstein, en trokken door Hannover naar Zuid-Duitschland terug; Pruisen aanvaardde nu ook de regeering in Holstein.

DE OOSTENRIJKSCH-PRUISISCHE OORLOG, 1866.

Op de tijding, dat Pruisische troepen Holstein waren binnen-gerukt, deed Oostenrijk bij de bondsvergadering het voorstel, om de niet-Pruisische bonds-contingenten mobiel te maken. Toen dit voorstel door de meerderheid werd aangenomen, verklaarde Pruisen, dat zich van de stemming onthouden had, de bondsvergadering voor ontbonden en deelde de grondslagen voor een nieuw Duitsch verbond, zonder Oostenrijk, mede. Nadat Pruisen ten laatste de overige staten van het Duitsch verbond nog te vergeefs tot neutraliteit had uitgenoodigd, bezette het ten spoedigste de landen van de aan zijn eigen grondgebied grenzende tegenstanders, Saksen (opdat dit niet door Oostenrijk tot basis zijner krijgsverrichtingen zou gekozen worden), Hannover en Keur-Hessen (omdat beiden Pruisens verbinding met zijn westelijke provinciën konden bemoeielijken).

Het Saksische leger ontruimde ijlings het land en trok naar Bohemen terug, om zich met het Oostenrijksche te vereenigen; aan de Keur-Hessische troepen gelukte het zich door snellen terugtocht op Hanau met de Zuidduitsche bondstroepen te vereenigen; maar de Hannoveranen werden in hun poging, om zich den weg tot de Beieren te banen, door de Pruisen gestuit, en hoewel zij aan deze bij Langensalza zware verliezen toebrachten, nam toch koning George V, toen de Pruisen aanzienlijke versterking hadden ontvangen, de hem aangeboden capitulatie aan, volgens welke het Hannoversche leger (de officieren uitgezonderd) ontwapend werd, en hij zelf zijn land moest verlaten; hij begaf zich naar Weenen; Hannover en Keur-Saksen werden terstond onder Pruisisch bestuur gesteld.

Nadat de Noordduitsche coalitie tegen Pruisen binnen 14 dagen geheel uiteen was gedreven, kon dit zijn geheele macht tegen Oostenrijk (en Saksen) en Oostenrijks Zuid-Duitsche bondgenooten keeren. De oorlog werd nu op twee plaatsen gevoerd, in het

Oosten van Bohemen, waar het Oostenrijksche »noorderleger» onder Benedek zich met de Saksen had vereenigd, en aan den Beneden- en Midden-Main, waar zich de Zuid-Duitsche bondstroepen hadden geconcentreerd.

Reeds op 23 Juni begon het Pruisische hoofd-leger den aanval op Bohemen, terwijl het van drie kanten tegelijk door de bergpassen binnenrukte. Nadat de vereeniging der drie legers gelukkig was tot stand gekomen, behaalde het Pruisische leger onder aanvoering van den kroonprins Frederik en 'skonings neef Frederik Karel (von Moltke was chef van den generalen staf) een beslissende overwinning op het Oostenrijksch-Saksische noorderleger onder Benedek tusschen Königgrätz en Sadowa (1866).

Om na de volslagen nederlaag van het Noorderleger het zuidelijke leger tot beveiliging zijner hoofdstad uit Italië te kunnen ontbieden, stond keizer Frans Jozef, hoewel hij in den strijd tegen den koning van Italië zoowel te land (Custoza) als ter zee (Lizza) de overhand had, Venetië aan keizer Napoleon af (m. z. § 28), tevens met het doel, om dezen het neutrale standpunt, dat hij tot dusver had ingenomen, te doen verlaten en de Pruisisch-Italiaansche alliantie te verbreken. Maar Napoleon maakte gebruik van dit aanbod, om niet slechts den vrede tusschen Italië en Oostenrijk, maar ook tusschen Pruisen en Oostenrijk tot stand te brengen. Terwijl dus het overwinnend Pruisisch leger, bijna zonder tegenstand te vinden, geheel Bohemen en Moravië bezette en zelfs zijn voorposten tot in de nabijheid van Weenen vooruit schoof, werd door de bemiddeling van Frankrijk een wapenstilstand gesloten (bij Nikolsburg op de grens van Moravië). Koning Wilhelm wilde van zijn overwinning vooral partij trekken tot hervorming van Duitschland. Daarom eischte hij geen afstand van Oostenrijksch grondgebied te zijnen behoeve (zijn bondgenoot Victor Emanuel kreeg Venetië), maar wel dat Oostenrijk zijn toestemming zou geven tot een reorganisatie van Duitschland (benevens de Elbe-hertogdommen), waarin Oostenrijk zelf niet zou zijn opgenomen; ook Saksen bleef »op Oostenrijks wensch» in het bezit van zijn geheele grondgebied. Op deze voorwaarden werd de vrede te Praag gesloten.

Terwijl de strijd op het oostelijke krijgstooneel reeds binnen één week beslist was, kweet ook het Pruisisch Main-leger

onder generaal Vogel von Falkenstein en later onder generaal von Manteuffel zich gelukkig van zijn taak. De wapenstilstand van Nikolsburg maakte ook aan den oorlog in het Westen een einde. Bij de afzonderlijke vredetractaten met de staten van Zuid-Duitschland verloren Beieren en Hessen-Darmstadt kleine bezittingen op den rechter Mainoever, maar allen moesten een (in 't eerst geheim) offensief en defensief verbond met Pruisen aangaan.

De inlijving van Hannover, Keur-Hessen, Nassau, Frankfort, de beide Elbe-hertogdommen en het voormalig landgraafschap Hessen-Homburg, benevens de kleine Beiersche en Darmstadtische bezittingen, was voor den Pruisischen staat niet slechts een hoogst belangrijke aanwinst, maar hij had daardoor ook een onafgebroken verbinding van de oostelijke met de westelijke provinciën en voor zijn marine verscheiden havens deels aan de Noordzee (waar tot dusver de krijgshaven aan de Jahde-golf hun eenig, trouwens zeer geïsoleerd vaste punt was geweest), deels aan de Oostzee verkregen. Tevens kreeg Pruisen de diplomatische en militaire leiding van geheel Noord-Duitschland in handen door de oprichting van het Noord-Duitsche verbond, dat de gezamenlijke 21 staten van Noord- en Midden-Duitschland benevens de provincie Opper-Hessen omvatte. Een bij rechtstreeksche verkiezingen met algemeen stemrecht bijeenverzamelde (constitueerende) rijksdag (1867) keurde het aan zijn oordeel onderworpen ontwerp tot organisatie van een Noord-Duitsch verbond behoudens onbeduidende wijzigingen goed, en dit besluit werd door de vertegenwoordigingen der afzonderlijke staten bekrachtigd. De regeering van het Noord-Duitsche verbond berustte bij den koning van Pruisen, die met den rijksdag en den bondsraad de wetgevende macht moest deelen. President van den bondsraad was de bondskanselier. Bismarck werd alszoodanig benoemd.

DE FRANSCH-DUITSCH E OORLOG, 1870—1871.

Napoleon III, die, als bondgenoot der overige groote mogendheden van Europa, Rusland door den Krimoorlog, Oostenrijk door de verovering van Lombardije ten behoeve van het koninkrijk Italië verzwakt had, was in den oorlog van Pruisen tegen Oostenrijk (1866) onzijdig gebleven, in de zekere veronderstelling dat de kleinste der groote mogendheden den strijd tegen den machtigeren

tegenstander niet zou kunnen volhouden, of dat beiden door hun worsteling elkanders krachten zouden uitputten. Het onverwachte succes van Pruisen in dien oorlog noopte hem niet slechts, zich in de onderhandelingen over dien vrede te mengen (m. z. bl. 203), maar hij eischte ook een compensatie voor de zonder Frankrijk tot stand gekomen uitbreiding van Pruisen (het afstaan van een Duitsche bondsvesting, eerst Mainz, later Luxemburg), en trachtte Pruisen tot een alliantie met Frankrijk over te halen, waarbij Pruisen voor de uitbreiding van het Noord-Duitsche verbond ook over Zuid-Duitschland (zonder Oostenrijk) de Franschen het neutrale België zou helpen veroveren. Pruisen deed afstand van zijn recht, om bezetting in Luxemburg te leggen, maar wees alle andere eischen af (zie bladz. 183). Daarom drong de oorlogzuchtige (chauvinistische) partij in Frankrijk keizer Napoleon tot het besluit, om, zoo niet met Pruisens bijstand, dan door strijd tegen Pruisen de grenzen van Frankrijk tot aan den Beneden-Rijn uit te breiden en een einde te maken aan het Noord-Duitsche verbond, voordat dit tot een algemeen Duitsch verbond was aangegroeid. Een voorwendsel tot den oorlog vond men, toen de troon van Spanje aan Leopold van Hohenzollern, een verren bloedverwant van het regeerend huis in Pruisen, werd aangeboden. Maar toen deze uit eigen beweging het aanbod afwees en dit voorwendsel dus niet meer kon te baat genomen worden, eischte de Fransche gezant, Benedetti, op last van zijn keizer, van koning Wilhelm (te Ems) de schriftelijke belofte, dat hij tot die candidatuur, zoo zij ooit weder ter sprake mocht komen, nooit zijn toestemming zou geven. Ten gevolge van de even bepaalde als waardige afwijzing van dezen vernederenden eisch werd door het Fransche ministerie in overeenstemming met de kamer, die door den invloed der oorlogzuchtige partij beheerscht werd, met onbezonnen haast de oorlog aan Pruisen verklaard (15 Juli).

Terstond greep niet slechts het Noord-Duitsche verbond, maar, naar het voorbeeld van Beieren, ook Zuid-Duitschland, op welks neutraliteit (als ook op den afval der door Pruisen geannexeerde landen) Napoleon gerekend had, naar de wapenen, om gezamenlijk de eer en de onafhankelijkheid des vaderlands te verdedigen. Koning Wilhelm aanvaardde het opperbevel over de gezamenlijke strijdkrachten van Duitschland.

A. *De strijd tegen de keizerlijke legers (2 Aug. tot 2 Sept.).*

Napoleon wilde twee bij Straatsburg onder Mac-Mahon en bij Metz onder Bazaine geconcentreerde legers vereenigen, en dit zoo-genaamde »Rijn-leger" zou, snel over den Boven-Rijn voortruk-kende, de strijdkrachten van Noord- en Zuid-Duitschland van elkander scheiden; tevens koesterde hij de hoop dat »na de eerste gunstige wending" Oostenrijk, Italië en Denemarken niet langer onzijdig zouden blijven. Maar dewijl Frankrijk tot het voeren van een zoo geduchten oorlog volstrekt niet voorbereid en uitgerust was, be-paalde de geheele aanval zich tot een onbelangrijk voordeel, dat zij behaalden, toen drie Fransche divisien de Pruisische bezetting noodzaakten Saarbrücken te ontruimen (2 Aug.). Ten gevolge toch van de met ongelooflijke snelheid volbrachte mobielmaking verschenen weldra twee Noord-Duitsche legers (onder generaal v. Steinmetz en onder prins Frederik Karel) en een uit Noord- en Zuid-Duitsche troepen gemengde armee (onder den kroonprins van Pruisen), in 't geheel nagenoeg 450000, op de grenzen van Frankrijk en brachten door een even snellen als schranderen aanval den oorlog op Fransch grondgebied over.

In de eerste plaats rukte de kroonprins uit de Beiersche Rijnpalts den Elzas binnen, met het plan om, na vernietiging van den rechter vleugel der Franschen (Mac-Mahon), door een wending naar het Noorden den linker vleugel (Bazaine) in den rug te komen. Hij bestormde (4 Aug.) de grensstad Weis-sen burg, waarop Mac-Mahon, het Rijndal prijs gevende, zijn leger aan den voet der Vogezes bij W ö r t h concentreerde. Hier leed hij (6 Aug.) een zoo volslagen nederlaag, dat hij den Elzas ontruimen en in aller ijl naar Champagne moest terugtrek-ken. Op denzelfden dag bestormden de Noord-Duitsche legers, de voor onneembaar gehouden vaste positie van generaal Frossard op de, slechts langs een zeer steile helling te bereiken, hoogten van Spicheren bij Saarbrücken, waar alleen de invallende nacht aan de vervolging van den vluchtenden vijand een einde maakte.

De kroonprins liet eenige korpsen achter, om de vestingen in den Elzas, vooral Straatsburg en Belfort, te belegeren, en drong, Mac-Mahon achtervolgende, tot Nancy door, terwijl de Noord-Duitsche troepen tegen Metz oprukten. Nu nam Bazaine, die

begon te vreezen dat hij met zijn zoogenaamd Noorderleger in Metz zou opgesloten worden, hetgeen ook wezenlijk de bedoeling van den chef van den Pruisischen generalen staf, von Moltke, was, den terugtocht van den Moezel op de Maaslinie aan (bij Verdun), om zich met het (bij Châlons sur Marne) uit het overschot van de Zuider-armee en nieuwe troepen gevormde leger van Mac-Mahon te vereenigen. Het gelukte echter aan den vijand dien terugtocht te beletten. Reeds de voorhoede van prins Frederik Karel en generaal Steinmetz dwong in het uiterst moorddadige gevecht bij Mars-la-Tour (of Vionville, 16 Aug.), dat 12 uren werd voortgezet, Bazaine, om van zijn plan af te zien, zonder dat zij evenwel in staat waren hem weder geheel naar Metz terug te dringen. Dit gelukte eerst aan het geheele, onder des konings persoonlijke leiding vereenigde leger door den slag bij Gravelotte op 18 Aug., zoodat de omsingeling van Bazaine's leger in Metz thans voltooid en dit van alle communicatie met Parijs afgesneden was.

Mac-Mahon trok met zijn nieuw gevormd leger niet, zoo als men verwachtte, naar Parijs terug, om deze stad tegen het 3de leger en een nieuwgevormd 4de (het Maasleger onder den kroonprins van Saksen) te beschermen, maar deed, gehoorzamende aan een bevel van graaf Palikao, den nieuwen minister van oorlog, door een noordoostelijke wending (naar de Belgische grens) een poging, om Metz te ontzetten en zich met Bazaine te vereenigen. Maar hij werd bij Beaumont op den linker oever van de Maas verslagen (30 Aug.) en te Sedan ingesloten. Eveneens mislukte Bazaine's poging zich tot hem door te slaan, dewijl zijn (eerste) uitval uit Metz zegepralend werd afgeslagen. Daar Mac-Mahon in de kleine grensvesting Sedan voor zijn talrijk leger ruimte noch proviand had, zag hij zich genoodzaakt een poging te doen, om zich met geweld een weg te banen, maar deze poging werd zoo volkomen verijdeld, dat Mac-Mahons plaatsvervanger, generaal Wimpffen (2 Sept.), een in de historie ongehoorde capitulatie moest sluiten, waarbij zijn geheele nog overige leger (86000 man, behalve 25000, die in den slag zelven waren gevangen genomen) krijgsgevangen werd gemaakt, en keizer Napoleon, die zich bij het leger van Mac-Mahon bevond en den dood, dien hij zocht,

niet had kunnen vinden," zich zelven als krijgsgevangene ter beschikking van den overwinnaar stelde.

B. *De strijd tegen de republikeinsche legers.* Na de capitulatie van Sedan werd hoofdzakelijk om de drie vestingen, Straatsburg, Metz en Parijs gestreden. De tocht naar Parijs werd hervat, terwijl de Noord-Duitsche legers achterbleven, ten einde Bazaine in Metz te omsingelen. Tevergeefs deed Bazaine herhaalde uitvallen. Door honger en gebrek werd hij eindelijk (27 October) genoodzaakt, zich met zijn geheele leger over te geven. In hoeverre Bazaine schuld had aan het verlies van Metz is moeilijk uit te maken; doch een krijgsraad veroordeelde hem in 1873 ter dood, welk vonnis door de regeering in twintigjarigen dwangarbeid veranderd werd. Nog eerder dan Metz was Straatsburg gevallen, in weerwil van de wakkere verdediging van generaal Ulrich. Omstreeks dien tijd was ook Parijs geheel ingesloten geworden. Ten einde de hoofdstad van Frankrijk te ontzetten vormde het na den val van het keizerrijk opgetreden *gouvernement der nationale verdediging*, dat Gambetta naar Tours verplaatste, door een volkswapening vier nieuwe legers: het Noorderleger, het Loire-leger, dat van Centraal-Frankrijk en dat van Oost-Frankrijk. Meer dan een millioen Franschen (ook vreemdelingen, als Garibaldi, snelden te hulp) werden onder de wapenen gebracht, doch de gebrekkig uitgeruste en slecht aangevoerde Fransche legers waren tegen de voortreffelijke Duitsche niet opgewassen. Het Noorder-leger werd in Januari 1871 in den slag bij St. Quentin vernietigd; het Loire-leger was in dezelfde maand bij Le Mans uiteengejaagd. De laatste hoop was gevestigd op het leger van Oost-Frankrijk, aangevoerd door Bourbaki. Dit leger zou de belangrijke vesting Belfort ontzetten en naar den Rijn voortrukken, ten einde de verbinding van de Duitsche legers met Duitschland af te snijden. Maar ook Bourbaki moest het onderspit delven en toen een van Parijs aangekomen Duitsch leger hem den terugtocht afsneed, werd hij gedwongen zich op Zwitsersch grondgebied te begeven, waar zijn troepen ontwapend en verpleegd werden.

Parijs bleef gedurende den winter van 1870 op 1871 ingesloten. De moeite, door Thiers in het buitenland gedaan, om hulp van den vreemde te verkrijgen, had geen gevolg. Zoo zag zich ook eindelijk Frankrijks hoofdstad, toen er gebrek aan levensmid-

delen kwam en alle pogingen tot outzet mislukten (uitvallen onder Ducrot en Trochu), genoodzaakt te capituleeren en een wapenstilstand te sluiten. Bij de conventie van Versailles werd bepaald, dat de forten, die Parijs omgeven, door de Duitsche troepen zouden worden bezet en dat gedurende drie weken de wapenen zouden rusten. Tijdens dien wapenstilstand moesten de verkiezingen plaats hebben voor een nationale vergadering te Bordeaux, welke ten behoeve van den te sluiten vrede werd ingesteld.

Geheel mislukt was de poging, om met een deel der Fransche vloot (7 gepantserde schepen) de Duitsche kust aan de Noord- en Oostzee te bedreigen en, door Denemarken geholpen, Duitschland te noodzaken, om een groot leger in het Noorden te plaatsen, ten einde de landing van Fransche troepen te beletten. De vloot verrichtte niets anders dan dat zij eenige Duitsche havens blokkeerde en enkele Duitsche koopvaardij-schepen opbracht.

Na afloop van den inmiddels verlengden wapenstilstand werden tusschen den door de nationale vergadering te Bordeaux benoemden »chef van het uitvoerend bewind der Fransche republiek'', Thiers, en graaf Bismarck de vredes-preliminairen vastgesteld. Frankrijk zou den Elzas zonder Belfort en Duitsch-Lotharingen met Metz (en Thionville) aan het vernieuwde Duitsche rijk afstaan en binnen 3 jaar 5 milliarden francs aan oorlogskosten betalen. De nationale vergadering te Bordeaux keurde met een overgroot meerderheid (546 tegen 107) deze bepalingen goed (1 Maart), welke ook den grondslag vormden van den te Frankfort op 10 Mei gesloten definitieven vrede.

Slechts een klein gedeelte van het Duitsche leger was, om de ratificatie van de vredes-preliminairen door de nationale vergadering te bespoedigen, het westelijk gedeelte van Parijs binnen gerukt, maar had dit op den dag na de teekening van den vrede weder verlaten; de forten op den rechter Seineoever en verscheidene departementen evenwel bleven voorloopig door Duitsche troepen bezet.

De staatkundige eenheid van Duitschland was het eerste gevolg van dezen oorlog, waarin het Noorden en het Zuiden tot de overwinning van den gemeenschappelijken vijand zich hadden verbonden.

Krachtens afzonderlijke verdragen met de vier Zuid-Duitsche staten werd de Noord-Duitsche bond tot een Duitschen bond uitgebreid, en daaraan, op voorstel van koning Lodewijk II van Beieren, de naam van Duitsch rijk gegeven, terwijl koning Wilhelm, die aan het hoofd daarvan stond, den titel van Duitsch keizer aannam. De kroning van keizer Wilhelm had plaats in de spiegelzaal van Lodewijk XIV te Versailles. De eerste Duitsche rijksdag keurde de door den rijksraad ontworpen staatsregeling voor het Duitsche rijk goed, waarvoor de in 1867 tot stand gebrachte regeling van den Noord-Duitschen bond tot grondslag diende.

De overwinning op de Franschen behaald, verzekerde aan Duitschland de eerste plaats in Europa. De vijf milliarden hebben het echter niet gelukkig gemaakt; want de overdreven verwachting, die zij opwekten, leidde tot het oprichten van tal van nieuwe ondernemingen (gründerperiode), hetgeen een geweldige handelscrisis na zich sleepte. Ofschoon Duitschland na 1870 geen oorlog heeft behoeven te voeren, heeft het er in de binnenlandsche politiek niet aan strijd ontbroken, waartoe allereerst de Culturkampf het zijne bijdroeg. De Culturkampf was een strijd tusschen den staat en de kerk, die ontbrandde, toen de clericale partij zich teleurgesteld zag in haar hoop dat het nieuwe keizerrijk het herstel van den paus zou helpen bevorderen. Van dien tijd af vormde deze partij (het centrum, Windthorst) met andere ontevreden bestanddeelen (Welfen, Polen, Elzas-Lotharingers, sociaal-democraten) de oppositie in de vertegenwoordigende lichamen. In haar optreden tegen de kerk ging het de regeering niet voorspoedig. Nadat in 1872 de Jezuiten uit Duitschland verdreven waren, kwamen in het volgende jaar de Pruisische Mei-wetten tot stand (minister Falk). Deze wetten maakten de geestelijken van de regeering afhankelijk en verboden vele kloosterorden. De storm, dien zij deden opsteken en de krachtige tegenwerking van het in macht toenemende centrum hebben evenwel veroorzaakt, dat Bismarck geneigd was toe te geven en de wetten te verzwakken, inzonderheid nadat Leo XIII den pauselijken zetel ingenomen had.

Werd Bismarck in den kerkelijken strijd door het centrum tegengewerkt, in zijn streven naar bescherming van landbouw en nijverheid had hij vooral de aanvallen der Fortschritts-partij (Richter)

te verduren. Ondersteuning kreeg hij doorgaans van de conservatieven en de nationaal-liberalen, vooral in den strijd tegen de sociaal-democratie. Een paar aanslagen op het leven van den keizer bewogen de regeering tot het nemen van strenge maatregelen en het indienen der socialisten-wet, welke de vrijheid van drukpers en het recht van vereeniging en vergadering niet weinig beperkte. Deze wet vermocht echter den wassenden stroom der sociaal-democratie niet te keeren en zij heeft in 1890 opgehouden te bestaan. Intusschen had de regeering niet stilgezeten en door het verplichtend stellen van oprichting van ziekenkassen en verzekering tegen ongelukken en ouderdom, verbetering in arbeiders-toestanden gebracht. In den Rijksdag neemt het aantal leden der sociaal-democratische partij (Bebel, Liebknecht) met elke verkiezing toe.

Herhaalde malen kwam de regeering met de volksvertegenwoordiging in geschil over de steeds toenemende verhooging van de uitgaven voor oorlog. Daar na '70 echter meer dan eens gevaar voor het uitbreken van oorlog bestond, kreeg de regeering gewoonlijk haar zin. Het eerst dreigde de vrede verstoord te worden in 1874, toen in Frankrijk sommige partijen oorlog wenschten. In 1879 nam Rusland, uit ontevredenheid over de op het Congres van Berlijn gemaakte bepalingen, een verontrustende houding aan. Dit had tot naaste gevolg het defensief verbond van Duitschland en Oostenrijk, dat sedert 1884 — door de toetreding van Italië, hetwelk verbitterd was op Frankrijk vanwege de verovering van Tunis — een drievoudig verbond is.

Keizer Wilhelm stierf in 1888 in den hoogen ouderdom van 91 jaren. Nog in hetzelfde jaar overleed zijn zoon en opvolger Frederik III, na wien de keizerlijke waardigheid aan Wilhelm II kwam. Bismarck heeft den jongen keizer slechts korten tijd terzijde gestaan; want kort na diens optreden nam hij ontslag als rijkskanselier en minister-president.

§ 23.

Zwitserland.

Tegen de aristocratische regeering, die in 1815 was gegrondvest, had zich een oppositie gevormd, waarvan het doel de om-

verwerping der oligarchie en een hervorming van het verbond was. De Julirevolutie gaf aanleiding tot algemeene invoering van democratische staatsregelingen, zoo als die in de 8 oude kantons reeds lang bestaan hadden. Slechts in het kanton Bazel gaf de aristocratie niet toe; er ontstond een burgeroorlog, die de scheiding van het kanton in Bazel-stad en Bazel-land (elk met een halve stem op den landdag) ten gevolge had (1832). Nieuwe onlusten verwekte van den eenen kant de door de radicale regeering in Aargau gelaste opheffing der kloosters en confiscatie der kerkelijke goederen, van den anderen kant de val der radicale regeering in Luzern en de komst der Jezuiten, aan wie door het nieuwe bewind de zorg voor het onderwijs werd opgedragen. Een mislukte aanval van »*Freischaaren*” op Luzern had een verbond der zeven katholieke kantons ten gevolge, dat door den landdag voor onwettig (*Sonderbund*) verklaard werd en waaraan door een executieleger onder Dufour een einde werd gemaakt (1847). De radicale partij maakte, onder den invloed der Parijsche Februari-omwenteling, van deze overwinning gebruik tot een hervorming der bondsconstitutie (1848). De uitvoerende macht werd aan een, telkens voor één jaar, gekozen president opgedragen. Het jaar 1848 maakte ook een einde aan de souvereiniteit van den koning van Pruisen over Neufchatel, dat den Pruisischen gouverneur verdreef.

§ 24.

Rusland.

Alexander I (1801—1825) breidde niet slechts het grondgebied van Rusland uit door de verovering van Finland (1809), door Bessarabië en een deel van Moldavië ten gevolge van den vrede van Bucharest (1812), als ook door het koninkrijk Polen, maar hij gebruikte ook den tijd van vrede zoowel vóór als na den grooten oorlog met Napoleon tot verbetering van den inwendigen toestand van zijn rijk. Op een zijner vele reizen verraste hem de dood te Taganrog. Daar zijn oudste broeder Constantijn (uit-hoofde van zijn tweede huwelijk met een Poolsche gravin) reeds vroeger van de opvolging afstand had gedaan, beklom

Nicolaas I (1825—1855) den troon, waarvan hij zich het

bezit door de onderdrukking eener samenzwering onder het leger ten gunste van Constantijn moest verzekeren (dekabristen-oproer).

De Russisch-Perzische oorlog (1826—1828). Overdreven berichten omtrent inwendige onlusten in Rusland bewogen den Perzischen kroonprins (Abbas-Mirza) tot een inval in Transkaukasië, om eenige vroeger aan de Russen afgestane landstreken te heroveren. Hij werd door Paskewitsch overwonnen, de voor onneembaar gehouden vesting Eriwan werd veroverd en bij den vrede Ruslands grondgebied met Armenië verrijkt.

De Russisch-Turksche oorlog, 1828—1829.

Om gedurende den Griekschen opstand een gelijktijdigen oorlog met Rusland te vermijden, stond sultan Mahmoud II voor Moldavië en Wallachije een onafhankelijk bestuur toe; de positie van het vorstendom Servië werd bijna evenzoo onafhankelijk, en daarenboven verkreeg Rusland vrije vaart in alle Turksche wateren. Daarentegen wees de Porte iedere interventie der Europeesche mogendheden in de zaken van Griekenland van de hand (m. z. § 25); toen deze toch tusschenbeide kwamen en die tusschenkomst de vernietiging der Turksch-Egyptische vloot bij Navarino ten gevolge had, brak de Sultan elk verkeer met de drie mogendheden, die zich in de Grieksche aangelegenheden gemengd hadden, af en noodzaakte Rusland hem den oorlog te verklaren. Deze moest voor de Porte te moeilijker worden, omdat de Sultan zich kort te voren door de vernietiging der muitende Janitscharen zelf van de kern van zijn leger beroofd had. Echter ontmoetten de Russen, toen zij in 1828 onder den ouden vorst Wittgenstein den Donau waren overgetrokken, bij de Turksche vestingen Schumla en Silistria meer tegenstand dan zij verwacht hadden; slechts de zeevesting Varna werd na een krachtig beleg, vooral ten gevolge van de oneenigheid onder de bevelhebbers der bezetting, ingenomen. Veel spoediger gelukte het Paskewitsch in Azië verscheiden vestingen te veroveren. In 1829 wist Diebitsch (de opvolger van Wittgenstein) de Turken tot een veldslag, dien zij in het vorige jaar met het oog op hun pas gevormd leger vermeden hadden, te dwingen en behaalde in de nabijheid van de Balkanvesting Schumla een zoo schitterende overwinning op de ongeoefende Turksche

troepen, dat hij (toen ook Silistria was bezweken) den Balkan overtrekken en Adrianopel kon binnenrukken, zonder tegenstand te ontmoeten, terwijl Paskewitsch, na de inneming van Erzeroem, de hoofdstad van Armenië, reeds Trapezunt bedreigde. Maar de diplomatie maakte aan den schitterenden tocht der beide legers spoedig een einde, en een door bemiddeling van Pruisen gesloten wapenstilstand werd weldra gevolgd door den vrede van Adrianopel (1829), waarbij Rusland van de gemaakte veroveringen slechts de door de Donaumonden gevormde eilanden en in Azië de op de kust van de Zwarte zee gelegen plaatsen behield. De Porte erkende de onafhankelijkheid van Griekenland.

De opstand der Polen, 1830—1831.

Het door het congres te Weenen nieuw gevormde koninkrijk Polen had in 1815 door Alexander I een vertegenwoordiging en een zelfstandig bestuur verkregen. Maar de van den grootvorst Constantijn, den opperbevelhebber van het Poolsche leger, afhankelijke regeering verwekte ontevredenheid bij den adel, die zich in hevige oppositie op de rijksdagen uitte en het ontstaan van geheime genootschappen tot herstelling van Polens onafhankelijkheid ten gevolge had. Eindelijk vertoonde zich ook hier de invloed der Parijsche Juli-omwenteling, welke hoop gaf op hulp van Frankrijk. Een in 1830 begonnen opstand tegen den grootvorst Constantijn te Warschau breidde zich weldra over het geheele land uit. Het huis Romanow werd vervallen verklaard van den troon (1831) en een voorloopig bewind ingesteld, aan welks hoofd vorst Czartoryski stond. Met een groot leger rukte Diebitsch tot onderwerping van Polen over den Boeg tot voor Praga. Bij Grochow overwon hij, maar de ingevallen dooi verhinderde hem van zijn overwinningen partij te trekken, en weldra zag hij zich door achter zijn rug uitgebarsten opstanden van Rusland afgesneden. Maar de inwendige verdeeldheid der Polen en hun nederlaag onder Skrzynecki bij Ostrolenka maakte een einde aan den opstand. Diebitsch stierf wel is waar weinige dagen na zijn overwinning aan de cholera (die ook den grootvorst Constantijn wegrukte), maar zijn opvolger Paskewitsch trok dicht bij Thorn de Weichsel over en omsingelde het aan de westzijde zwak bevestigde Warschau, dat nog daarenboven het tooneel van bloedige anarchie werd en

capituleerde. Polen verloor door het organieke statuut van 1832 zijn constitutie, maar bleef een afzonderlijk bestuur behouden onder een door den keizer benoemden stadhouder (de eerste was Paskewitsch). De Poolsche vluchtelingen verspreidden zich over het Westen van Europa, en voortaan leverde bij iedere poging, om de bestaande orde van zaken in Europa omver te werpen, Polen een groot contingent.

De Krimoorlog, 1854—1856.

Toen in het jaar 1853 de Sultan aan de Fransche en Oostenrijksche regeeringen concessiën ten gunste der Latijnsche Christenen in zijn rijk (te Bethlehem en Jeruzalem, als ook in Montenegro) had gedaan, eischte Rusland door zijn buitengewonen gezant, vorst Menschikoff, niet slechts hetzelfde voor de Grieksche Christenen, maar ook erkenning van Ruslands beschermheerschapp over de Oostersche kerk in Turkije. Op den raad der Westersche mogendheden, die hierin het begin eener onderwerping van Turkije door Rusland en daarom een ernstig gevaar voor het staatkundig evenwicht in Europa zagen, wees de Porte deze op onbetamelijke wijze gedane eischen van de hand, maar verzekerde tevens aan de binnen haar gebied gevestigde Christenen (vooral de Grieksche) op nieuw al hun rechten en privilegiën, om hierdoor te toonen, dat deze geen andere bescherming noodig hadden. De Russen onder Gortschakoff bezetten Moldavië en Wallachije. De pogingen tot bemiddeling, door de mogendheden aangewend, die te Weenen tot een conferentie samen gekomen waren, leden schipbreuk; de vloeten van Engeland en Frankrijk vertoonden zich in de Aegaeische zee, maar kort daarna werd een Turksche vloot bij Sinope door een Russische overvallen en na korten strijd vernield. Toen nu de vereenigde vloot der Westersche mogendheden de Zwarte zee binnenliep, en deze de ontruiming der Donauvorstendommen eischten, trokken de Russen onder Paskewitsch den Donau over en belegerden Silistria, echter zonder gevolg; een door Pruisen ondersteunde Oostenrijksche interventie bewoog hen de Donauvorstendommen weder te ontruimen. Maar de Westersche mogendheden zetten den oorlog voort, niet meer voor de onschendbaarheid van het Turksche grondgebied, maar om door de verootmoediging van Rusland de onderlinge verhouding der groote

mogendheden van Europa te wijzigen. De Franschen (onder St. Arnaud) en de Engelschen (onder Lord Raglan) landden op de westkust van de Krim, en na een overwinning op de Russen (onder Menschikoff) bij de rivier de Alma (1854) belegerden zij Sebastopol, langen tijd zonder gunstige uitkomst. Echter sloegen zij onder Canrobert (den opvolger van St. Arnaud, die gestorven was) een aanval der Russen op de Engelschen bij Inkerman af. De groote verliezen, welke de verbonden mogendheden vooral ten gevolge van den strengen winter geleden hadden, werden althans gedeeltelijk vergoed door het toetreden van Sardinië, dat generaal Lamarmora met 15000 man naar de Krim zond. Inmiddels stierf keizer Nicolaas en werd opgevolgd door

Alexander II (1855—1881). De geallieerden zetten (onder Pelissier, den opvolger van Canrobert) het beleg van Sebastopol voort. Zij leden ontzaglijke verliezen zoowel in den strijd zelven als door de cholera, tot dat eindelijk de bestorming van den op een hoogte gelegen Malakofstoren onder Mac Mahon de verovering der in puin geschoten stad, welke dapper door Tottleben verdedigd was, besliste. Daar echter de Russen zich in de Krim in een door den vijand onaantastbare positie staande hielden en de voor onneembaar gehouden Turksche vesting Kars in Armenië veroverden, terwijl de tochten der Engelsche vloot in de Oostzee hoege-naamd geen resultaten opleverden, waren alle partijen tot den vrede geneigd, die in 1856 te Parijs gesloten werd op de volgende voorwaarden: Rusland staat de Donaumonden met een klein gedeelte van Bessarabië aan Moldavië af en geeft aan Turkije Kars terug; de Porte verkrijgt een formeele erkenning der onschendbaarheid van haar grondgebied, nadat zij aan haar christelijke onderdanen gelijke staatsburgerlijke rechten met de mohammedaansche heeft toegekend. De Donauvorstendommen worden onder de bescherming der gezamenlijke groote mogendheden van Europa (in plaats van Rusland alleen, zoo als het tot dusver geweest was) gesteld, en onder één vorst vereenigd (1861, onder den naam van Roemenië). De vaart op de Zwarte Zee werd ten opzichte van oorlogsschepen verboden.

Na den vrede van Parijs was het voornaamste streven van Alexander II, Rusland op de hoogte te brengen van de beschaving in het Westen van Europa. De belangrijkste zijner talrijke her-

vormingen was de opheffing van de lijfeigenschap (1861), waardoor millioenen boeren de vrijheid verkregen en bovendien nog in de gelegenheid gesteld werden, landbezit te verwerven. Ook Polen werd door den czaar niet vergeten, maar de bevolking betoonde zich voor de ingevoerde hervormingen weinig dankbaar. Zij merkte de mildheid van Alexanders bestuur als een bewijs van zwakheid aan. De gisting onder de Polen nam met den dag toe, wat vooral toe te schrijven was aan het voorbeeld van Italië en aan de hoop op hulp van Frankrijk en op sympathie van West-Europa, ingeval zij pogingen aanwendden, om het Russische juk af te werpen. De toenemende onrust deed Alexander besluiten weer recruten aan te werven in de steden van Polen, wat in de laatste jaren niet gebeurd was. Toen dit besluit met geweld ten uitvoer gelegd werd, stonden de Polen op (1863). Een Nationaal Bewind wierp zich als leider der beweging op, die echter geen groote afmetingen aannam, zoodat het verzet spoedig een einde nam. De generaals Murawieff en Berg waren reeds in 1864 het oproer meester. Rusland had daarbij den steun genoten van Pruisen, en het is niet onwaarschijnlijk, dat Rusland om die reden in 1870 een gunstige gezindheid jegens Pruisen aan den dag legde.

Tijdens den Fransch-Duitschen oorlog had Rusland, in strijd met de bepalingen van den vrede van Parijs van 1856, met gunstig gevolg aanspraak gemaakt op het recht om een onbepaald aantal schepen in de Zwarte Zee te mogen stationeeren (verdrag te Londen, 1871). Gedurig had ook Rusland de ontevredenheid der Christenen in Europeesch-Turkije gevoed en aangewakkerd, de Serviërs in hun opstand tegen de Turken (1876) ondersteund en hen door bemiddeling van een wapenstilstand van den ondergang gered. Om Ruslands invloed op het Balkan-schiereiland te vernietigen en een einde te maken aan de wreedheden, door de Turken op de in opstand gekomen Boelgaren gepleegd, noodigde Engeland tegen het einde van 1876 de groote mogendheden tot een conferentie te Constantinopel uit. Deze zou aan Turkije het behoud van zijn grondgebied in Europa verzekeren, maar tevens op een zelfstandig bestuur over Bosnië, Herzegowina en Boelgarije aandringen. Toen de Porte dit geweigerd had, bewoog Rusland de groote mogendheden bij haar eisch te volharden.

Nu kon keizer Alexander, als het ware als de gemachtigde

der neutraal blijvende groote mogendheden, tegen sultan Abdoel Hamid II optreden. Hij sloot een verdrag met Roemenië ten behoeve van vrijen doortocht, later een offensief verbond, waarbij zich gedurende den oorlog Montenegro en Servië aansloten.

De oorlog »tot bevrijding der Christenen van het Turksch fanatisme» begon met het gelijktijdig binnenrukken der Russen in Roemenië onder des keizers broeder, grootvorst Nicolaas, en in Armenië onder generaal Loris-Melikoff (1877). De Russische troepen rukten met goed gevolg Boelgarije binnen, maar werden door Osman Pacha weken lang bij Plewna tegengehouden. Toen echter Tottleben in het Russische leger kwam, werd het Turksche leger door nauwe insluiting ten laatste gedwongen te capituleeren. Op het einde van December trokken de Russen, onder Goerko, den Balkan over en verleenden na hun intocht in Adrianopel aan de Turken een wapenstilstand (Jan. 1878), tijdens welken over het sluiten van den vrede werd beraadslaagd.

Daar de door Rusland gestelde vredesvoorwaarden nadeel toebrachten aan de belangen van Europa en het Russische leger al meer en meer Constantinopel naderde, stelden Engeland en Oostenrijk zich voor Turkije in de bres. Engelsche oorlogschepen liepen de zee van Marmora binnen, en Oostenrijk drong op een congres tot regeling der Oostersche kwestie aan. Terzelfder tijd barstten op Creta, in Epirus en Thessalië opstanden tegen Turkije los, en dreigde Griekenland met een oorlogsverklaring. Echter werden bij den vrede van San Stefano (1878) aan de Russen hun veroveringen in Armenië en op het Balkan-schiereiland verzekerd; slechts zou het laatstgenoemde veroverd gebied een nieuw, aan den Sultan schatplichtig vorstendom Boelgarije met de zuidelijke grens tot Adrianopel vormen. Ook de Russische bondgenooten kregen onafhankelijkheid van de Porte en uitbreiding van grondgebied. De groote mogendheden wilden alle bepalingen van dezen afzonderlijken vrede op een congres in overweging nemen, terwijl Rusland weigerde over andere vraagstukken te beraadslagen dan die »van Europeesch belang» waren. Gelijktijdig nam het een vijandige houding tegenover Roemenië aan, omdat dit weigerde Bessarabië tegen de Dobroedscha te ruilen. Daarom maakte Engeland zich gereed tot den oorlog; het liet troepen uit Indië naar Malta overbrengen, terwijl ook Oostenrijk met den oorlog dreigde.

Aan de bemoeiingen van den kanselier van het Duitsche rijk, vorst Bismarck, had men eindelijk het tot stand komen van het congres te Berlijn te danken, dat in zijn vergaderingen van 13 Juni tot 13 Juli 1878 over de Oostersche kwestie, doorgaande in den geest der vredesbepalingen van San Stefano, besliste.

Rusland krijgt Kars en Batoem, het laatste als vrije haven, voorts Bessarabië zuidelijk tot aan den Kilia-arm der Donau-monding; Boelgarije wordt een christelijk vorstendom, schatplichtig aan Turkije, maar zelfstandig met betrekking tot zijn bestuur en zijn leger, de vorst wordt door de Boelgaren gekozen, en die keuze door de Porte met toestemming der groote mogendheden bekrachtigd. De Balkan vormt de zuidelijke grens van het vorstendom. Het land ten Zuiden van den Balkan blijft als Oost-Roemelië, een Turksche provincie met zelfstandig bestuur onder een christelijken stadhouder. Montenegro, Servië en Roemenië worden onafhankelijk van de Porte, Rusland krijgt Bessarabië, terwijl Roemenië de Dobroedscha ontvangt. Al de staten verleen hun onderdanen vrijheid van godsdienst. De Turksche provinciën Bosnië en de Herzegowina worden, totdat daarover nader zal zijn beschikt, door Oostenrijk in bezit genomen en bestuurd »om de woelingen der Slaven aan de Oostenrijksche grens tegen te gaan." De zaken van Creta en de overige, niet vermelde provinciën van Turkije, als ook van Armenië zullen nader geregeld worden; ook de vaststelling der grenzen van de Porte en Griekenland, in het belang van dit laatste, blijft aan nadere bepalingen voorbehouden. De oude Donauvestingen worden gesloopt, de stroom blijft van de ijzeren poort tot aan zijn monden onzijdig terrein. — Perzië krijgt de stad en het gebied van Khotoer (Armenië). — Tijdens het congres deed Engeland de mededeeling van het sluiten van een Engelsch-Turksch verbond van 4 Juni 1878, volgens hetwelk aan Engeland het bestuur over het eiland Cyprus en het beschermheerschap in Klein-Azië werd opgedragen. Hierdoor kreeg Engeland de heerschappij over het oostelijk deel van de Middellandsche Zee.

In Midden-Azië hebben de Russen sedert het jaar 1865 hun heerschappij over een deel van Toeran uitgebreid, en uit de veroverde landen het generaal-gouvernement Turkestan gevormd. In 1878 werd ook het khanaat van Khokand bij het Russische rijk ingelijfd.

Rusland was ontstemd over de schikkingen van het congres van Berlijn en kon het moeilijk verkroppen, dat Bosnië en Herzegowina aan Oostenrijk afgestaan waren. Bij het misnoegen der panslavisten over den ongunstigen afloop van den Russisch-Turkschen oorlog kwam nog het gevaarlijk optreden der nihilisten. De stichter van het nihilisme (nihil = niets), Bakoenin, verwacht geen heil van de theoriën der socialisten, welke moeilijk in praktijk te brengen zijn, maar wil de geheele bestaande maatschappij afbreken, derhalve alle banden van familie, godsdienst, staat, enz. vernietigen. De nihilisten, die onder alle standen en klassen der Russische maatschappij aanhangers gevonden hebben, deinken voor geen middelen terug, om hun tegenstanders uit den weg te ruimen. Nadat reeds hooggeplaatste ambtenaren vermoord waren, viel in 1881 Alexander II als slachtoffer hunner aanslagen. Ook op Alexander III (1881—1894) werden aanslagen beproefd. Na 1894 regeert Nicolaas II. In de laatste jaren wordt het binnenlandsche bestuur van Rusland vooral gekenmerkt door verschillende maatregelen tot russificeering (Jodenvervolging, vernietiging van het Duitsche element in de Oostzee-provinciën).

§ 25.

Het Osmaansche rijk en Griekenland.

Het Osmaansche rijk had, even als in de vorige eeuw, zoo ook onder Mahmoed II (1808—1839) zijn behoud alleen te danken aan de onderlinge jaloezie der Europeesche groote mogendheden, voor welke het bestaan van dat rijk een waarborg voor de instandhouding van het staatkundig evenwicht was. De (erfelijke) stadhouders der provinciën, vooral van de ver van de hoofdstad verwijderde, bekommerden zich weinig om de bevelen van den Sultan, en de pacha's van Janina en Egypte regeerden als onafhankelijke vorsten. Daarenboven waren de Sultans geheel afhankelijk van de overmoedige (sedert 1363 bestaande) Janitscharen, tot dat zij zich in 1826 met geweld van die teugellooze troepen ontdeden, nadat deze in buitenlandsche oorlogen en laatstelijk nog in den strijd tegen Griekenland weinig blijken van moed en bekwaamheid hadden gegeven.

De vrijheidsoorlog der Grieken, 1821—1828.

Steunende op de zwakheid der Porte en op Ruslands hulp, als ook op een gelijktijdigen opstand van Ali Pacha van Janina, die in Albanië een Epirotisch rijk wilde stichten, trok Alexander Ypsilanti de zoon van een gebannen vorst van Moldavië en hoofd van de hetaerie der onderling bevrienden (een over Griekenland en de Grieksche eilanden verspreid geheim genootschap), met gewapenden over den bevrozen Pruth Moldavië binnen, en vaardigde te Jassy een proclamatie uit, waarbij hij de Grieken tot afval van de Turksche heerschappij opriep, 1821. Maar dewijl de Russische hulp uitbleef viel de »heilige bende'' van Ypsilanti door verraad in de handen der (van drie kanten de Donaulanden binnenrukkende) Turken en werd bij Dragetschan vernietigd; hij zelf redde zich door de vlucht op Oostenrijksch gebied (hij stierf in 1828 te Weenen). De tachtigjarige Ali Pacha liet zich door bedriegelijke beloften uit zijn vesting lokken en werd doodgestoken; zijn hoofd en de hoofden van drie zijner zonen werden te Constantinopel tentoongesteld.

Het spoedig einde van den opstand in het Noorden bevorderde het uitbarsten daarvan in het eigenlijk Griekenland; want dewijl de Turken niet slechts op de afgevalen, maar ook op de getrouw gebleven Grieken met ongehoorde wreedheid (de patriarch van Constantinopel, het hoofd der Grieksche kerk, werd met verscheiden aartsbisschoppen op Paaschdag aan den hoogsten toren zijner kerk opgehangen enz.) wraak oefenden, verspreidde de opstand zich spoedig over Morea, Hellas, Thessalië en vele eilanden van den Archipel. Op een nationaal congres te Epidaurus (onder de leiding van Alexander Maurokordates) werd in 1822 de onafhankelijkheid der Grieksche natie uitgesproken en een constitutie aangenomen, waarbij tot op het einde van den strijd een republikeinsche regeering (van 5 leden) werd ingesteld, die haar zetel te Corinthe had. Nadat beide volken zich uitgeput hadden in een strijd, die twee jaren duurde maar tot geen beslissing leidde (1822, 1823), zagen beiden naar bondgenooten uit. De Porte kreeg weldra hulp van haar vazal Mehemed Ali, Pacha van Egypte, die zijn stiefzoon Ibrahim met de Egyptische land- en zeemacht naar Morea zond. Eerst toen deze, ondersteund door

de inwendige tweedracht der Grieken, Creta en bijna het geheele schiereiland Morea onderworpen en verwoest, en de heldhaftig verdedigde vesting Missolonghi door honger tot de overgave had gedwongen (1826), verbonden zich Engeland (onder Canning) en Rusland met Frankrijk bij het verdrag van Londen (1827) tot de »pacificatie'' van Griekenland. Dit verkreeg, trouwens onder het oppergezag van den Sultan, een zelfgekozen bestuur, aan welks hoofd de voormalige Russische minister van staat, graaf Johan Capodistrias, als president stond. De Grieken hadden de hulp van Engeland en Frankrijk vooral te danken aan de geestdrift der philhellenen (Lord Byron, Normann, Eynaud, Chateaubriand). De veranderde houding van Rusland dagteekende van het jaar 1825, toen Nicolaas aan de regeering kwam.

Nadat door den val der acropolis van Athene ook het Oosten van Hellas (gelijk het Westen door de inneming van Missolonghi) onderworpen was en toen de Divan de vredesvoorstellen der drie bemiddelende mogendheden op beleedigende wijze van de hand had gewezen, zonden deze een vloot (onder de admiraals Codrington, van Heyden en de Rigny) naar Morea, welke (zonder last van hun gouvernementen) de Turksch-Egyptische in den slag bij Navarino (1827) vernietigde. Het vertrek van een Fransch leger onder Maison naar Morea bewoog den onderkoning van Egypte zijn stiefzoon Ibrahim terug te roepen, waarop Maison de nog door de Turken bezette forten in Morea innam, zonder tegenstand te ontmoeten.

De drie verbonden mogendheden verklaarden in 1830, dat Griekenland een onafhankelijk koninkrijk zou zijn, bepaalden als grens daarvan ten laatste eene lijn van de golf van Volo tot aan de golf van Arta en benoemden, nadat Capodistrias (die om de gestrengheid zijner politiematregelen en de minachting, waarmede hij de hoofden der Grieksche troepen behandelde, zeer gehaat was) door sluipmoord was omgebracht (1831), prins Otto van Beieren tot erfelijk koning van Griekenland nadat Leopold van Saksen-Coburg, voornamelijk wegens de grensregeling, de hem aangeboden kroon geweigerd had.

Nauwlijks was de oorlog met Rusland geëindigd of er barstten in verscheiden provinciën opstanden der naar onafhankelijkheid strevende stadhouders uit, waarvan die van den onderkoning

van Egypte, Mehemed Ali, de gevaarlijkste was (1831—1833). Steeds hadden de beheerschers van Egypte (het laatst nog Napoleon I) naar het bezit van Syrië gehaakt, en ook Mehemed Ali begreep hoe belangrijk de verovering van een land was, dat het zijne aan den zwaksten kant dekte. Daarom begeerde hij als belooning voor zijn tegen de Grieken bewezen diensten het bestuur over Syrië, maar verkreeg slechts het stadhouderschap op Creta. Toen nu de Westersche mogendheden door de Juliomwenteling bezig gehouden werden, zond hij zijn zoon Ibrahim Pacha naar Syrië, die de hoofdstad Akka of St. Jean d'Acre innam, Damascus bezette, naar Klein-Azië oprukte en den Grootvizier bij Konia (Iconium) overwon en gevangen nam. Reeds bedreigde hij Constantinopel, toen Rusland, dat liever den zwakken Sultan dan den machtigen Pacha tot nabuur wilde hebben, een vloot ter bescherming van Constantinopel naar den Bosporus zond. Deze houding van Rusland noopte Frankrijk en Engeland den vrede te Koetajeh te bewerken (1833). Mehemed Ali kreeg Syrië in leen, en voor Russische oorlogschepen werd bij 't verdrag van Iskelessi de straat der Dardanellen geopend; voor die van andere natiën bleef zij gesloten.

Steunende op de ontevredenheid der Syriërs met Ibrahims despotische regeering, trachtte de Sultan in het laatste jaar zijner regeering (1839) nog eenmaal den naar volledige onafhankelijkheid strevendenden Mehemed Ali, die zijn macht ook over het Zuidwesten van Arabië (Yemen) had uitgebreid, mede aan zich te onderwerpen, maar het Turksche leger leed door Ibrahim Pacha een volslagen nederlaag bij Nisib aan den Euphraat. Mehemed Ali, die zich door het verraad van den admiraal ook meester had gemaakt van de Turksche vloot, eischte, op Frankrijks hulp steunende, van den volgenden (eerst 16 jaar ouden) Sultan

Abdul Medjid (1839—1861) dat hij hem al de door hem geregeerde landen als erfelijke leenen zou afstaan, maar verkreeg ten gevolge der gewapende interventie van de overige groote mogendheden van Europa (Syrië werd door de Oostenrijkers en de Engelschen veroverd) alleen de erfelijke heerschappij over Egypte. Over den oorlog met Rusland van 1854—1856 z. m. § 24. In 't jaar 1861 werd de Sultan opgevolgd door zijn broeder Abdul-Aziz. Het Turksche rijk in Europa is in de laatste helft dezer

eeuw zeer achteruitgegaan. Tengevolge van den Russisch-Turkschen oorlog en het daarop gevolgde congres van Berlijn beslaat het thans maar een kleine oppervlakte en heeft het zijn voortbestaan alleen nog aan de oneenigheid der groote mogendheden te danken. Sedert 1876 is Abdoel Hamid II sultan.

Boelgarije koos in 1879 Alexander van Battenberg, een neef van den czaar, tot vorst. Zijn al te groote zucht naar zelfstandigheid deed hem bij Alexander III van Rusland in ongenade vallen, zoodat hij in 1886 afstand van den troon moest doen. In 1887 werd Ferdinand van Coburg vorst van Boelgarije. Zijn minister, Stamboelof, die hem zijn bijstand tegen Rusland verleende, viel, kort na zijn aftreden als minister (1895), door sluipmoord.

Koning Otto van Griekenland werd door een opstand der »nationale» partij (1843) genoodzaakt de Duitsche ambtenaren te ontslaan en een nationale vergadering bijeen te roepen, die aan het land een gematigd liberale grondwet gaf. In 1862 noodzaakte een revolutie den koning het land te verlaten en door een overeenkomst der tot Griekenlands bescherming verbonden mogendheden werd prins Willem George van Denemarken als koning George I tot zijn opvolger benoemd. Tevens werden de Ionische eilanden bij het koninkrijk Griekenland ingelijfd. Echter ging het onder den nieuwen koning niet beter; de financiën bleven slecht en alom heerschte ontevredenheid (opstand op Creta, en ten gevolge daarvan langdurige strijd; Engelsche interventie). Het congres van Berlijn heeft Griekenland aan de noordzijde vergroot.

§ 26.

Spanje.

Ferdinand VII (1814—1833) vernietigde, zoodra hij op den troon terugkeerde, de gedurende zijn afwezigheid ingevoerde constitutie van 1812, welke tijdens de Fransche overheersching te Cadix opgesteld was, herstelde de absolute monarchie en onderdrukte alle tegenovergestelde pogingen der liberalen, vooral enkele militaire opstanden, met bloedige gestrengheid. Deze restauratie voltooide den afval der meeste Spaansche bezittingen in Amerika, die reeds in 1810, nadat hun verzoek om gelijke rechten

met het moederland door het regentschap te Cadix was geweigerd (m. z. § 41), den strijd voor hun staatkundige onafhankelijkheid aanvaard hadden, en dien nu tegen den koning met gelukkig gevolg voortzetten. In het leger, dat bijeengebracht was, om ze weder te onderwerpen, barstte in 1820 een militaire revolutie uit, die den koning tot herstelling der constitutie van 1812 en (nadat een poging tot een militaire tegen-revolutie mislukt was) tot benoeming van een ministerie uit de radicale partij (de »*exaltados*») noodzaakte. Maar het voorbeeld eener door voorspoed bekroonde militaire revolutie scheen aan de Europeesche mogendheden te gevaarlijker toe, omdat het ook in Portugal en in Italië navolging had gevonden. Op een congres te Verona werd besloten het absolutisme in Spanje met geweld te herstellen, en Frankrijk, waar, evenals in Spanje het huis Bourbon regeerde, nam de uitvoering van dit besluit op zich. Een Fransch leger (van 100000 man) onder den hertog van Angoulême trok door Spanje, bijna zonder tegenstand te ontmoeten, en gesteund door de onverschilligheid van het volk en het verraad der constitutie-niele generaals, tot Cadix, waarheen de Cortes den koning reeds vóór het begin der interventie hadden overgebracht. De Cortes werden ontbonden, en de herstelling van den vroegeren staat van zaken ging, ondanks de belofte eener amnestie en niettegenstaande de waarschuwingen van bevriende mogendheden, van talrijke inhechtenisnemingen, terechtstellingen en verbanningen vergezeld. Deze tweede restauratie in het moederland had den geheelen afval der Amerikaansche koloniën ten gevolge.

Ferdinand VII liet aan zijn volk een strijd over de opvolging en een burgeroorlog na, door de opheffing der Salische wet (welke Philips V in 1713 met toestemming der Cortes had ingevoerd) en door de herstelling der oude Castiliaansche erfopvolging in de mannelijke en vrouwelijke lijn, waartoe hij op raad zijner vierde gemalin (Maria Christina, eene zuster der hertogin van Berry) bij een pragmatieke sanctie besloten had. Toen nu zijn 3jarige dochter

Isabella II (1833—1868) onder de voogdijschap van haar moeder den troon beklom, nam haar oom Don Carlos den titel van koning Karel V aan, en werd als zoodanig in de Baskische

provinciën erkend, die van het liberale regeeringsstelsel een beperking hunner oude vrijheden (*fueros*) vreesden. Zoo begon een bloedige burgeroorlog (1833—1840), waarin de Christinos (onder Mina, Espartero), ondersteund door Engelsche vrijwilligers en een Fransch vreemdenlegioen, maar in 't nauw gebracht door het klimmend gebrek aan geld en de opstanden der progressisten ten behoeve der constitutie van 1812, tegen de Carlisten (onder Zumalacarregruy, Cabrera enz.) met afwisselend geluk streden. Engeland en Frankrijk hadden met de wettige regeeringen van Spanje en Portugal een quadruple alliantie gesloten. De Basken verlieten na een zesjarigen vergeefschen strijd de zaak van Don Carlos en onderwierpen zich aan de koningin, die beloofde hun *fueros* te zullen eerbiedigen. Het overschot der Carlistische troepen moest in 1840 over de Fransche grenzen terugtrekken. Eerst in 1845 deed Don Carlos afstand van zijn aanspraken op den troon van Spanje, echter ten gunste van zijn oudsten zoon.

Na het einde van dezen successieoorlog bleef de strijd tusschen de beide partijen, de moderados en de progressisten, voortwoeden. De eierzucht en de afgunst der generaals bleek uit verscheiden »pronunciamento's.» Espartero (hertog van Vittoria) had door het gelukkig ten einde brengen van den burgeroorlog zoodanig aanzien verworven, dat hij de koningin-moeder uit het regentschap kon verdringen, maar reeds na 2 jaar (1843) werd hij zelf door zijn ouden mededinger Narvaez overwonnen, waarop koningin Christina terugkeerde. In verstandhouding met Lodewijk Philips zocht deze Spanje in het bezit der Bourbons te doen blijven door het huwelijk harer beide dochters met Bourbonsche prinsen (m. z. de geslachtslijst). Ook na den val der Bourbons in Frankrijk bleef de strijd tusschen Moderados en Exaltados voortduren. Narvaez moest verscheiden malen voor de Progressisten (Prim) onderdoen, maar keerde telkens aan het roer van den staat terug en werd ten laatste de leider en bewerker eener niets ontziende reactie. Hij kon zijn willekeurig gezag slechts door zoogenaamde veiligheidswetten in stand houden. Maar na zijn dood (1868) kon dit absolutistische regeeringsstelsel niet langer blijven bestaan; de hoofden der verschillende oppositiepartijen verbonden zich tot het omverwerpen der in voortdurende weifeling verkeerende regeering; de troepen der koningin bezweken in den strijd met de generaals

der opstandelingen (Serrano, Prim en admiraal Topete) en de zoogenaamde Septemberomwenteling van 1868 eindigde met de vlucht van koningin Isabella op Fransch grondgebied. Een voorloopig bewind riep een constitueerende vergadering bijeen, die tot een nieuwe monarchale staatsregeling besloot. De kroon werd aan Leopold van Hohenzollern aangeboden en, nadat deze bedankt had, koos men gedurende den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland (1870) Amadeus, hertog van Aosta, een zoon van Victor Emanuel II. Door den tegenstand der Carlisten werd hij het regeeren moede en deed hij in 1873 vrijwillig afstand van den troon.

De tweede republiek heeft maar twee jaren (1873—1875) bestaan. Presidenten waren Castelar, Serrano, Figueras e. a. Een opstand der Carlisten en socialistische woelingen brachten haar in gevaar. In 1875 werd door een pronunciamiento van generaal Martinez Campos het huis Bourbon in Spanje hersteld. De kroon kwam aan Alphonsus XII, oudsten zoon van Frans van Assisi en Isabella. Alphonsus regeerde tot 1885, in welk jaar hij door zijn minderjarigen zoon Alphonsus XIII werd opgevolgd. Een expeditie, kort geleden naar Marokko ondernomen, had het gewenschte gevolg. Maar het opgestane Cuba heeft het nog niet kunnen onderwerpen.

§ 27.

Portugal.

Het door Spanje gegeven voorbeeld eener militaire revolutie vond navolging in Portugal, waar het leger den overwegenden invloed van Engeland afkeurde, die van vreemde overheersching weinig verschilde. Koning Johan VI, die ook na de verdrijving der Franschen uit Portugal voortdurend in Brazilië was gebleven, had namelijk de heerschappij over het moederland in naam aan den patriarch van Lissabon, maar in der daad aan den Engelschen generaal Lord Beresford opgedragen. Eerst na een tweede, tegen Beresford (1820) te Oporto uitgebarsten militaire revolutie voelde de koning zich genoopt naar Lissabon terug te keeren, waar hij de inmiddels ontworpen democratische constitutie moest goedkeuren

en bezweren. Maar hij werd (na het binnenrukken der Franschen in Spanje) door de hofpartij, aan welker hoofd zijn gemalin (een zuster van Ferdinand VII) en zijn tweede zoon Dom Miguel stonden, genoodzaakt die weer in te trekken. Zijn oudste zoon Dom Pedro, dien hij in Brazilië had achtergelaten, moest Brazilië, om de heerschappij over dat land aan het huis Braganza te verzekeren, voor een van Portugal onafhankelijk keizerrijk verklaren en den titel van keizer van Brazilië aannemen, 1822. Na den dood van zijn vader (1826) deed Dom Pedro afstand van de kroon van Portugal ten gunste van zijn minderjarige dochter

Maria da Gloria (1826—1853), welke met zijn broeder Dom Miguel verloofd werd, dien zij ook het regentschap in Portugal opdroeg. Maar deze riep de zoogenaamde oude Cortez bijeen, d. i. een vergadering der drie standen, verklaarde zich met hun toestemming absoluut koning, 1828, en handhaafde zich op den troon, totdat Dom Pedro, die ten gevolge van een revolutie afstand had gedaan van de kroon van Brazilië ten gunste van zijn minderjarigen zoon Dom Pedro II, onverwachts naar Europa kwam en, door een Engelsche vloot (onder Napier) bijgestaan, Portugal voor zijn dochter heroverde (1833); Dom Miguel deed afstand en vertrok naar Italië. Na den dood der koningin volgde haar oudste zoon Pedro V (1853—1861), de eerste koning uit het huis Braganza-Coburg, en op dezen zijn broeder Lodewijk I (1861—1889). Sedert 1889 regeert Karel I.

§ 28.

Italië.

Italië had aan de Fransche overheersching vele voortreffelijke verbeteringen in het bestuur en de wetgeving te danken, die na den terugkeer der oude heerschers weder verloren gingen; vooral was de koning van Sardinië (Victor Emanuel I) er op uit elk spoor der Fransche heerschappij in zijn land te vernietigen en de oude toestanden te herstellen. Ook Sicilië, dat het juk der Fransche heerschappij niet had behoeven te dragen, had (op aandrang van Engeland) een constitutie gekregen, maar koning Ferdinand (IV), die zich als koning der beide Siciliën Ferdinand I noemde, had die weer ingetrokken. De misnoegden vonden een vereenigingspunt

in het geheime democratische genootschap der Carbonari. Dit had zijn oorsprong te danken aan den haat tegen de vreemde overheersching, maar was na haar val blijven voortbestaan en had alle elementen der oppositie in zich vereenigd. Hun zinnebeeld was een kroon met een dolk doorboord. De in Spanje uitgebarsten militaire revolutie van 1820 vond navolging zoowel te Napels (generaal Pepe) als in Sardinië en de vorsten van beide landen werden door opstanden genoodzaakt tot het aannemen der Spaansche constitutie. Maar op een door Metternich georganiseerd congres te Troppau, dat later naar Laibach verplaatst werd, besloot men tot herstelling der oude orde van zaken in Napels, en dit besluit werd door een Oostenrijksch leger zonder veel moeite ten uitvoer gelegd. Ook in Sardinië werd de revolutie spoedig onderdrukt.

De Parijsche Juliomwenteling van 1830 wekte ook in Italië de revolutionaire partij tot nieuwe ondernemingen op, en had vooral in de Romagna een poging ten gevolge, om zich aan het wereldlijk gezag van den paus te onttrekken. (Lodewijk Napoleon, de latere keizer der Franschen, en zijn broeder waren in dien opstand betrokken). Oostenrijksche troepen herstelden de heerschappij van den paus; Lodewijk Napoleon ontsnapte vermomd aan de waakzaamheid der Oostenrijkers, en begaf zich naar Polen, om zich daar aan het hoofd der revolutie te plaatsen, maar vernam reeds in Saksen dat Warschau gevallen was (m. z. pag. 214). Bij de tweede interventie der Oostenrijkers bezetten de Franschen Ancona.

Veel belangrijker gevolgen had voor Italië de Parijsche Februariomwenteling van 1848. Reeds voor dat deze uitgebarsten was, vertoonde zich op het geheele schiereiland het hevig verlangen naar verandering en hervorming.

Paus Pius IX had zich in het begin zijner regeering (1846) toegevend jegens de liberale partij betoond (opheffing der militaire rechtbanken en der strenge censuur, volkswapening, bijeenroeping eener vergadering van notabelen tot beraadslaging over de wetten enz.). Ferdinand II van Napels gaf ten gevolge van een opstand op Sicilië (Januari 1848) aan zijn geheele rijk een op de leest der Fransche charte geschoeide constitutie; maar de Sicilianen namen die niet aan; zij kozen een Parlement volgens de constitutie van 1812, en benoemden den jongeren zoon van koning Karel

Albert van Sardinië tot hun koning. De koning van Sardinië zelf, die reeds toen er aan dacht zich aan het hoofd van Italië te plaatsen, wilde voor Napels niet onderdoen en haastte zich (8 Febr. 1848) aan zijn volk een grondwet te geven; zijn voorbeeld werd gevolgd door den hertog van Toskane (Leopold II) en den paus.

Na de uitbarsting der Parijsche Februari-omwenteling en de verdrijving van Metternich, deed Lombardije een poging, om, bijgestaan door Karel Albert van Sardinië, van Oostenrijk af te vallen. Karel Albert hield zijn intocht te Milaan, maar moest na Radetzky's overwinning bij Custozza Lombardije ont-ruimen.

Zijn poging (Maart 1849) om Lombardije te heroveren, werd verijdeld door Radetzky's inval in Sardinië en diens overwinning bij Novara, waarop Karel Albert ten gunste van zijn zoon Victor Emanuel II de regeering nederlegde; deze sloot door de bemiddeling der Westersche mogendheden met Oostenrijk op dragelijke voorwaarden vrede.

De weigering van den paus, om deel te nemen aan den oorlog tegen Oostenrijk, noopte de revolutionaire partij het gezag te Rome te bemachtigen, nadat Rossi, de eerste minister van den paus, vermoord en de paus zelf naar Gaeta gevlucht was. Een »constituante'', die onder leiding van Mazzini vergaderde, om de bondsconstitutie van Italië vast te stellen, proclameerde de Romeinsche republiek, waarbij na de verdrijving van den groot-hertog ook Toskane werd ingelijfd. Opdat Oostenrijk niet door een interventie in Midden-Italië nog meer macht en invloed op het schiereiland zou verkrijgen, besloot de president der Fransche republiek tot een Fransche interventie in Rome (onder Oudinot), die na een kort beleg der stad (waar Garibaldi de verdediging leidde) de pauselijke heerschappij herstelde, 1849. Ook hoopte Napoleon, door hulp aan den paus te geven, de Fransche geestelijkheid voor zich te winnen. Ook de groothertog van Toskane keerde in zijn land terug en Ferdinand II ontdeed zich (reeds in Mei 1849) met geweld van de hem opgedrongen heerschappij van het volk.

Graaf Cavour, sedert 1852 eerste minister in Sardinië, liet niets onbepoofd om Italië's eenheid en onafhankelijkheid tot stand te brengen, waarvoor buitenlandsche hulp noodig was. Dewijl

Sardinië in den Krimoorlog Frankrijks bondgenoot was geweest, wist hij op een bijeenkomst te Plombières, Napoleon tot de vernietiging der Oostenrijksche heerschappij in Italië te bewegen. Napoleons komst werd door den aanslag van Orsini nog bespoedigd. Oostenrijk trachtte door een vernieuwden inval in Sardinië, 1859, zijn tegenstanders te voorkomen, maar na de komst der Franschen (ook van Napoleon) trokken de Oostenrijkers over den Tessino terug, de Franschen achtervolgden hen zoo snel, dat Mac Mahon de Oostenrijkers onder Giulay bij Magenta versloeg, nog voor dat deze zijn leger geconcentreerd had. Oostenrijk moest niet slechts Lombardije ontruimen, maar ook zijn bezettingen uit Mid-den-Italië naar het hoofdleger doen oprukken, en alom barstte achter hen de revolutie los (in de Romagna, in Modena, Parma, Toskane). Toen keizer Frans Jozef met aanzienlijke versterkingen (meestal uit Hongarije) bij het leger was aangekomen, deed hij als opperbevelhebber een poging om Lombardije te herwinnen, maar de uitermate bloedige slag bij Solferino (1859) eindigde met de overwinning der Franschen; slechts Benedeck had zich op den rechtervleugel tegenover de Sardiniërs staande gehouden.

Daar Engeland en Rusland stappen deden om de oorlogvoerenden tot het sluiten van den vrede te bewegen, Duitschland daarentegen, vooral Pruisen, zich gereedmaakte om Oostenrijk bij te staan, nam Napoleon, ook met het oog op de onaantastbare positie der Oostenrijkers binnen den vesting-vierhoek aan gene zijde van den Mincio, genoegen met den afstand van Lombardije tot aan den Mincio ten behoeve van Sardinië (bij den wapenstilstand te Villa franca, die door den vrede te Zurich bekrachtigd werd). Bij volksstemming verklaarden (1860) ook de door hun vorsten verlaten staten Toskane, Modena en Parma zich voor de inlijving bij het koninkrijk Sardinië, dat daarentegen Savoye en Nizza aan Frankrijk afstond. Oostenrijk behield in Italië alleen nog Venetië met Mantua.

Van een nieuwen opstand op Sicilië (1860) trok Garibaldi partij, om de denkbeelden van de herstelling van Italië's eenheid ook in het Zuiden ingang te doen vinden. Van zijn eiland Caprera stak hij over naar Sicilië. Na de verovering van Sicilië (ten gevolge der capitulatie van Palermo en Messina) vertoonde hij zich op het vasteland en trok Napels binnen; koning Frans II,

die zijn vader Ferdinand II († 1859) in de regeering was opgevolgd, ging scheep naar Gaëta. Garibaldi aanvaardde de dictatuur namens Victor Emanuel II, »koning van Italië."

Ook in den Kerkelijken Staat begon het onrustig te worden, hoewel er geen bloed werd vergoten; men verklaarde zich voor een unie met Sardinië en riep de bescherming van dat land in; de door generaal Lamoricière gereorganiseerde pauselijke troepen werden bij Castelfidardo verslagen en moesten te Ancona capituleeren. Eindelijk verklaarde ook Napels zich bij volksstemming voor de annexatie bij Sardinië. Toen Victor Emanuel II zelf te Napels kwam, legde Garibaldi het gezag, dat hij tot hiertoe bekleed had, in diens handen neder; Frans II moest te Gaëta na een geducht beleg capituleeren en vond een schuilplaats te Rome. Victor Emanuel riep het eerste »Italiaansche Parlement" bijeen, en nam met goedkeuring van dat lichaam den titel aan van koning van Italië (1861). Cavour zag in, dat voorloopig vrede een eerste eisch was, wilde men het verworvene bevestigen. Hoewel hij reeds in 1861 stierf, bleef men toch den door hem ingeslagen weg volgen. Om die reden hield men den heethoofdigsten Garibaldi, die onstuimig op Rome lostrok, ten einde het te veroveren en tot hoofdstad van het nieuwe rijk te maken, tegen. Ook de goede verstandhouding met Napoleon eischte dit. Garibaldi werd door Cialdini bij Aspromonte verslagen (1862). De door Napoleon geëischte verplaatsing der residentie naar Florence werd tot vestiging der eenheid van Italië ook door het Parlement noodzakelijk geacht.

Nog ontbraken Venetië en Rome aan het nieuwe koninkrijk, dat zich volgens Napoleons verklaring tot aan de Adriatische zee moest uitstrekken. Evenals Lombardije, werd ook Venetië door een vreemde mogendheid voor Victor Emanuel veroverd; ditmaal trouwens indirect, door Pruisen, waarmede hij in 1866 een verbond tegen Oostenrijk had gesloten. Ondanks de nederlagen der Italianen te land (bij Custoza) door aartshertog Albrecht en ter zee (bij het eiland Lizza) door admiraal Tegethoff, kreeg Victor Emanuel, ten gevolge van de overwinningen zijner bondgenooten in Duitschland en door Napoleons bemiddeling, Venetië (bij den wapenstilstand te Nikolsburg en den vrede te Praag, m. z. pag. 203). Eveneens verschaftte Pruisens verdedigingsoorlog tegen Frankrijk

(1870) en het daardoor veroorzaakte vertrek der Fransche troepen (in 1867 onder Failly binnengerukt tegen Garibaldi; deze bij Mentana verslagen en gevangen genomen) uit Rome aan de Italiaansche regeering de gelegenheid, om het overgeblevene van den Kerkelijken Staat (als »provincie Rome”) bij het koninkrijk Italië in te lijven en hiermede de eenheid van Italië te voltooien, die met het tot stand komen der eenheid van Duitschland een paar van de belangrijkste gebeurtenissen dezer eeuw uitmaakt. Bij de waarborgingswet werden aan paus Pius IX volkomen onafhankelijkheid en alle voorrechten van een Souverein verzekerd. Het hem toegekende jaarlijksch inkomen van 1½ millioen francs heeft hij geweigerd aan te nemen.

Na den dood van Victor Emanuel in 1878 is zijn zoon Humbert koning van Italië geworden. In hetzelfde jaar beklom Leo XIII den pauselijken stoel. Paus en koning staan nog steeds vijandig tegenover elkaar. De toetreding tot het drievoudig verbond, uit wrok over Tunis, heeft, met het oog op de verbetering van het leger, zware offers van Italië geëischt. Vandaar, dat het met financiële moeilijkheden te kampen heeft, die aan Crispi heel wat last bezorgd hebben. Op dit oogenblik is Italië in een geduchten kolonialen oorlog met Abessinië gewikkeld.

§ 29.

Zweden en Denemarken.

Gustaaf IV, die Finland aan Rusland had moeten afstaan, was door een samenzwering van den adel en het leger (1809) genoodzaakt de regeering neder te leggen, waarop in strijd met het erfrecht zijn oom Karel XIII (1809—1818) op den troon werd verheven. Terstond na zijn troonsbeklimming verkreeg Zweden een nieuwe constitutie, bij welke de volksvertegenwoordiging naar vier standen met onderling gelijke rechten geregeld en verdeeld was: adel, geestelijkheid, burgers, boeren. Daar voor gewone wetten de overeenstemming van minstens 3, voor veranderingen in de staatsregeling die van alle 4 standen en wel op 2 rijksdagen vereischt werd, was de ontwikkeling der wetgeving buitengewoon bemoeielijkt.

Na den plotseligen dood van den (door Karel XIII geadopteerden) kroonprins bepaalden de standen, gedeeltelijk uit vrees en ontzag voor Napoleon, dat de Fransche maarschalk Bernadotte, (zij hadden hem als stadhouder in het noorden van Duitschland van eene gunstige zijde leeren kennen), dien de koning adopteerde, tot opvolger werd benoemd.

Het huis Bernadotte sedert 1818.

Bernadotte, die bij zijn troonsbeklimming den naam van Karel XIV Johan aannam, heeft door groote en wezenlijke verbeteringen in alle takken van het staatsbestuur het vertrouwen der natie, die hem op den troon verheven had, gerechtvaardigd. Hem volgde (1844) zijn zoon Oscar I en dezen (1859) zijn zoon Karel XV (1859—1872), die de volksvertegenwoordiging naar 4 standen ophief; hij ontwierp een nieuwe constitutie met een vertegenwoordiging in 2 kamers, welk ontwerp door den stand der burgers en boeren bijna eenstemmig, en eveneens door de meerderheid van den adel en de geestelijkheid goedgekeurd werd. Om evenwel aan dit ontwerp een gunstige opname te verzekeren, moest men aan de publieke opinie die concessie doen, dat slechts protestanten verkiesbaar en kiesgerechtigd zouden zijn. Op Karel XV volgde zijn oudste broeder, Oskar II.

Denemarken (dat als een schamele schadeloosstelling voor het verlies van Noorwegen, Lauenburg verkreeg) verheugde zich onder de regeering van Frederik VI (1808—1839) in een onafgebroken rust binnenslands en vrede met het buitenland. Zijn neef en opvolger Christiaan VIII (1839—1848) wilde de bij den dood van zijn kinderloozen zoon te wachten afscheiding van Sleeswijk-Holstein (waar slechts opvolging in de mannelijke lijn bestond) van Denemarken voorkomen door inlijving der beide hertogdommen bij den Deenschen staat, waar (sedert 1665) vrouwen van de opvolging niet uitgesloten waren. Voor het meest geschikte middel tot de bereiking van dit doel hield men de uitvaardiging eener gemeenschappelijke nieuwe constitutie voor Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Maar nog voor dat dit plan tot uitvoering kwam, stierf

Christiaan VIII en zijn zoon Frederik VII (1848—1863), de laatste mannelijke spruit, kondigde terstond de door zijn vader voorbereide gemeenschappelijke staatsregeling af, om zoo Sleeswijk-Holstein op den duur met Denemarken te vereenigen. De door dezen stap van de opvolging in Sleeswijk-Holstein uitgesloten hertog van Augustenburg (een lijn, die zich reeds in de 16de eeuw van de koninklijke familie had afgescheiden) vond terstond ondersteuning bij Pruisen.

De eerste oorlog wegens Sleeswijk-Holstein. 1848—1850.

Versterkt door bondstroepen bezetten de Pruisen onder generaal Wrangel (na de bestorming van de zoogenaamde Dannewirke) Sleeswijk en dreven in 1849 de Denen (na de bestorming der Düppeler verschansingen) naar het eiland Alsen. Maar de landing van een groot aantal Denen ten N. van Kolding verschafte dezen het overwicht, generaal Bonin werd bij Fredericia overvallen en na bloedigen strijd verslagen; de Pruisen verlieten Sleeswijk, tengevolge van een te Berlijn met Denemarken gesloten vrede, waarvan de opheffing der oude verbinding tusschen Sleeswijk en Holstein de grondslag was. Nog trachtten de Holsteiners alleen den oorlog tegen Denemarken voort te zetten, maar leden een nederlaag. De beide hertogdommen kregen nu afzonderlijke staatsregelingen voor de bijzondere aangelegenheden van ieder land, maar bleven ten opzichte van leger, financiën en buitenlandsche zaken aan het opperbestuur over de geheele monarchie ondergeschikt. Een door de groote mogendheden, alsmede door Zweden en Denemarken ontworpen en geteekend protokol verzekerde (1852) de opvolging aan hertog Christiaan van Glücksburg.

De tweede oorlog wegens Sleeswijk-Holstein. 1864.

Toen na den dood van Frederik VII diens opvolger Christiaan IX, gedwongen door de overheerschende »Eider-Deensche partij" in Kopenhagen, de inlijving van Sleeswijk door de afkondiging eener gemeenschappelijke staatsregeling voor Denemarken en Sleeswijk beproefde, eischten de beide Duitsche groote mogendheden, die het Londensche protokol mede geteekend hadden, de

intrekking dier constitutie, en toen Denemarken weigerachtig bleef, rukten Pruisisch-Oostenrijksche troepen onder het opperbevel van den Pruisischen veldmaarschalk Wrangel de hertogdommen binnen. De Pruisen (onder Prins Frederik Karel) bestormden de Düppeler verschanzingen, en bezetten na een stouten tocht over de Alsener zeeëngte het eiland Alsen; beide legers drongen tot Noord-Jutland door. Toen ook Kopenhagen van den zeekant bedreigd werd, stond de koning van Denemarken, bij den vrede te Weenen, Sleeswijk-Holstein en Lauenburg aan de verbonden groote mogendheden af; Lauenburg werd eigendom van Pruisen, en ten gevolge van de conventie te Gastein kreeg Pruisen het bestuur van Sleeswijk, Oostenrijk het bestuur van Holstein, totdat de Duitsche oorlog in 1866 aan Pruisen het onbetwist en onverdeeld bezit van beide hertogdommen verschafte.

§ 30.

DE STATEN VAN AMERIKA.

1. De Vereenigde Staten van Noord-Amerika waren sedert hun afscheiding van Engeland deels door vrijwillige aansluiting van nieuwe gewesten, deels door koop (b. v. Louisiana van Frankrijk in 1803, Aljaska van Rusland in 1867) en verdragen (afstand van Florida door Spanje, 1819), eindelijk ook door een oorlog met Mexico (over de bepaling der grenzen van Texas), waardoor het goudrijke Californië en Nieuw-Mexico veroverd en daardoor de communicatie met den Grooten Oceaan verzekerd was, steeds in omvang en uitgestrektheid toegenomen. Niet minder dan in omvang en bevolking namen zij ook toe in inwendige kracht. De beschaving rukte al verder en verder van het Oosten naar het Westen voort, en door voordeelige handelsverdragen strekten zij hun handel over alle zeëen uit, zoodat zij na Engeland de eerste handeldrijvende staat der wereld werden. In alle materiele takken van beschaving, als stoomvaart, spoorwegen, streefden de Amerikanen de bewoners der oude wereld ver voorbij. De bevolking der Vereenigde Staten, die in 1775 drie tot vier millioen bedroeg, was in 1870 tot over de twee en veertig millioen aangegroeid. Tot de merkwaardigste presidenten moeten gerekend

worden Thomas Jefferson (1801—1809), James Monroe (1817—1825; de leer van Monroe) en James Buchanan (1857—1861). De leer van Monroe dagteekent van het jaar 1823. Toen er sprake van was, dat het Heilig Verbond Spanje wilde steunen in den strijd tegen zijn opgestane Amerikaansche koloniën, verklaarde Monroe, dat Amerika geen inmenging van Europa in zijn aangelegenheden kon dulden.

Tusschen de noordoostelijke en zuidoostelijke staten der unie vormden zich allengs staatkundige en maatschappelijke tegenstellingen. De bevolking in het Zuiden (van Romaanschen oorsprong) liet de bebouwing der (suiker-, katoen-, rijst-, tabak- enz.) plantages aan slaven over, die zij meende niet te kunnen missen; in het Noorden daarentegen had zich een nijvere en schrandere bevolking (van Germaansch ras) gevestigd en deze was, daar de stroom der volksverhuizing zijn weg vooral naar het Noorden nam, spoedig toegenomen. Maar door de partijtwisten der republikeinen (radicalen) en democraten (gematigden) in het Noorden was het voor de slavenstaten niet moeilijk, bij de verkiezingen voor de kamers zoowel als van een president, hun belangen te doen zegespreken, totdat zij in 1860 door de verkiezing van Lincoln tot president een zoo gevoelige nederlaag leed, dat (1861) elf slavenstaten zich van de unie afscheidden en zich als geconfedereerde staten van Amerika (onder den vroegeren minister van oorlog Jefferson Davis als president) constitueerden.

De Burgeroorlog, 1861—1865.

De betrekkelijk zwakke krachten, waarmede het in bevolking zoo veel sterkere Noorden (22 millioen blanken tegenover $5\frac{1}{2}$ mill. blanken en $3\frac{1}{2}$ millioen slaven, wier getrouwheid twijfelachtig was) den oorlog begon, en de geringe energie, waarmede de oorlog gevoerd werd, toonden genoegzaam dat men ten opzichte van des vijands kracht in een noodlottige dwaling verkeerde. Deze daarentegen stelde van den beginne aan alle pogingen tot krachtige verdediging in 't werk, zoo zelfs, dat men in 't eerst van den kant van het Noorden den oorlog niet aanvallenderwijze kon voeren. Wel gebod Lincoln na den eersten tegenspoed een lichting van 500000 vrijwilligers, maar zoowel door al te groote verbrokkeling

van krachten over een oostelijk, centraal en westelijk tooneel van den oorlog, als ook tengevolge van partijtwisten volgde in 1862 een nieuwe reeks van nederlagen, zoodat de overwinning der geconfedereerden waarschijnlijk en een herstelling der unie meer dan twijfelachtig scheen. Evenwel behaalde het Noorden te water een overwinning, toen de gepantserde oorlogsschepen, de Monitor van 't Noorden en de Merrimac van 't Zuiden op de Jamesrivier slaags geraakten.

Maar in 1863 kwam er verandering in het stelsel van talmen, dat men tot dusver te Washington had gehuldigd. Lincoln verklaarde de slaven, die zich in de vijandelijke staten bevonden, vrij, het congres stond een leening van 900 millioen dollars en vermeerdering van het papieren geld toe, alsmede het werven van negers voor den dienst te land en ter zee. Aanvankelijk bleef de overwinning evenwel nog aan den kant der geconfedereerden, zij wonnen (onder Lee) een driedaagschen slag bij Frederiksburg, maar bij het begin van de tweede helft des jaars keerde de kans; Lee verloor den insgelijks driedaagschen slag bij Gettysburg in Pennsylvanië (1—3 Juli). De toenemende uitputting der geconfedereerden, die in Tennessee (waar in den herfst de oorlog vooral gevoerd werd) wel een tweedaagschen slag wonnen, maar een vierdaagschen verloren, had een wapenrust van verscheiden maanden ten gevolge.

Eerst in Mei 1864 hervatten de beide legers hun operatiën; het zuidelijke leger kon de in zijn gelederen ontstane gapingen zelfs door de wreedste lichtingen niet aanvullen; het noorden had eindelijk begrepen dat de oorlog slechts dan gelukkig ten einde kon gebracht worden, wanneer de leiding daarvan aan één man werd toevertrouwd, en droeg het opperbevel over alle afdeelingen van het leger aan generaal Grant op, die door de gelukkige uitkomst zijner ondernemingen (laatstelijk in Tennessee) het algemeene vertrouwen verworven had. Hij staakte de operatiën op die plaatsen, welke voor de beslissing van den strijd minder belangrijk waren en concentreerde zijn troepen op de voor dat doel gewichtigste punten. Onder onophoudelijke, meestal bloedige maar weinig beslissende gevechten met zijn voornaamsten tegenstander, generaal Lee, kwam hij tot voor Petersburg (niet ver van Richmond), en liet gelijktijdig zijn onderbevelhebber Sherman, Georgië

binnen dringen, om de daar sedert het begin van den oorlog opgerichte fabrieken en militaire werkplaatsen als ook de spoorwegen te vernielen en zodoende het Zuiden de middelen tot voortzetting van den oorlog te ontnemen. In 1865 bleef Lee slechts nog daarom tegenstand bieden, omdat hij hoopte, als hij onder de wapenen bleef, dragelijker vredesvoorwaarden te zullen verkrijgen. Grant tastte de verschansingen van Petersburg in haar geheele uitgestrektheid aan, en een vijfdaagsche slag bij Petersburg (29 Maart tot 2 April) besliste den val van deze stad en de ontruiming van Richmond, den zetel van de regeering der geconfedereerden. Grant sloot bij een persoonlijke ontmoeting een capitulatie met Lee onder zachter voorwaarden dan deze kon verwachten, en de aanvoerders der overige korpsen verkregen dezelfde voorwaarden. De strijd eindigde met de emancipatie der negers, aan wie in 1870 ook stemrecht werd toegekend. (Lincoln vermoord in 1865; Johnson, tot dusverre vice-president, volgt hem op; deze wordt in 1869 opgevolgd door Grant, die in 1872 herkozen werd. Regeling der Alabama-kwestie te Genève in 1872).

2. Van Haïti had Spanje het westelijk gedeelte reeds bij den vrede van Rijswijk (1697) aan Frankrijk afgestaan. Door een negeropstand werden de Franschen verdreven (1803); uit de Fransche kolonie ontstond een negerstaat, en daarnevens later een Mulatten-republiek in het Zuiden, totdat beiden in 1820 tot één republiek verbonden werden, waarbij zich (in 1822) ook het oostelijke, voorheen Spaansche gedeelte van het eiland aansloot, zoodat het geheele eiland de republiek Haïti vormde. Maar in 1844 scheidde zich het vroeger Spaansche Domingo weder af als afzonderlijke republiek Domingo.

3. Ook op het vasteland van Amerika verloor Spanje zijn bezittingen, welke het slechts in eigen belang exploiteerde en aan welke het gelijke staatkundige rechten met het moederland hardnekkig bleef weigeren.

Niet dan Spaansche schepen mochten haar havens binnenloopen, haar producten mochten slechts aan Spanje verkocht, en alleen uit Spanje zwaar belaste koopwaren ingevoerd worden; niet eens onder elkander mochten de koloniën handel drijven; de in Amerika geboren Spanjaarden (Creolen) waren van alle staatsbetrekkingen uitgesloten. Desniettemin hadden de koloniën aan de uitnoodiging

van Napoleon I om zich aan zijn broeder Jozef als beheerscher van het moederland te onderwerpen (in welk geval zij gelijke staatkundige rechten zouden verkrijgen), geen gehoor gegeven en diens stadhouders weggejaagd. Zooveel te eer verwachtten zij dat de Cortez, die te Cadix een nieuwe constitutie voor de geheele Spaansche monarchie ontwierpen, haar gelijke staatkundige rechten met het moederland zouden verleen. Deze stonden ook aan de Amerikanen, even als dit in 't moederland het geval was, telkens een afgevaardigde voor 50000 zielen toe; maar toen nu bij de uitvoering van dit besluit bleek, dat de Amerikaansche afgevaardigden naar dien maatstaf de meerderheid zouden hebben, verklaarden de Cortez dat niemand, die uit Amerikaansch bloed gesproten was, burger zou mogen zijn, dus verkiesbaar noch kiezer was. Dit besliste den afval dier provincien van het vasteland; er ontstonden republieken, die haar onafhankelijkheid in den strijd met de wel beter gedisciplineerde, maar verbrokkelde en over verscheiden landen verspreide Spaansche troepen handhaafden, of, zoo zij al voor een korte poos weder onderworpen werden, toch onder stoute en bekwame aanvoerders, zooals Simon Bolivar en San-Martin, spoedig de vrijheid herkregen.

Daar het den Spaanschen Creolen te zeer aan staatkundige ontwikkeling ontbrak, om de pas verkregen vrijheid op een verstandige wijze te kunnen genieten, behelst de geschiedenis van bijna alle republieken van Midden- en Zuid-Amerika tot op den jongsten tijd bijna niets anders dan een reeks van partijtwisten (Democraten en Republikeinen, Federalisten en Unitariërs) en geschillen van eerzuchtige veldheeren, voortdurende revolutiën en burgeroorlogen in den boezem der republieken, oorlogen der naburige staten onderling, en tengevolge daarvan staking van handel en verkeer, en alom berooide financiën.

Mexico, de belangrijkste van alle Spaansche koloniën, stond, met gunstig gevolg tegen Spanje op onder den generaal Iturbide (1820), die in 1821 tot erfelijk keizer uitgeroepen, maar reeds na een korte regeering door een ander generaal, Santa Anna, van den troon gestooten, naar Europa overgebracht, en toen hij vermoed was teruggekeerd, doodgeschoten werd (1824). De »vereenigde staten van Mexico" vormden nu (1824—1864) een confederatie, uit 1 bondsdistrict, 27 staten en verscheiden

territoriën bestaande. De republiek werd door onophoudelijke partijtwisten geschokt, waarvan vooral Santa Anna bij de verkiezingen der presidenten de bewerker was (26 presidenten in 40 jaar); hij zelf bekleedde driemaal dit hoogste gezag; maar zijn eigenlijk doel, de onbepaalde alleenheerschappij, vermocht hij niet te bereiken. Mexico's machtige nabuur, de Noord-Amerikaansche Unie, trok van deze binnenlandsche oneenigheid partij, om niet slechts het van de confederatie afgevalen Texas te winnen, maar ook om deze in een oorlog, die twee jaren duurde (1846—1848), tot den afstand van Nieuw-Mexico en Opper-Californië te dwingen. Het overmoedig gedrag van den president Juarez tegenover de Europeesche mogendheden (Europeanen werden met geweld voor den krijgsdienst geprest, Europeesche consuls willekeurig in hechtenis genomen, alle betalingen aan het buitenland gedurende 2 jaar gestaakt enz.) veroorzaakte den val der republiek. Frankrijk, Engeland en Spanje verbonden zich tot een gemeenschappelijke expeditie tegen Mexico, 1861. Napoleon III had met den door Juarez uit het land gebannen generaal Almonte het plan beraamd, Mexico in een monarchie te herscheppen; toen de Noord-Amerikaansche Unie door den burgeroorlog feitelijk ontbonden was, achtte hij het geschikte tijdstip hiervoor gekomen. Spanje en Engeland weigerden hiertoe mede te werken en hun troepen verlieten weldra Mexico. Maar de Franschen streden, nadat zij (onder Forey) belangrijke versterkingen uit Frankrijk ontvangen hadden, met zoo gunstige uitkomst (inneming van Puebla, 1863), dat Juarez de hoofdstad verliet. Forey trok Mexico binnen, en liet door een vergadering van notabelen het besluit tot vestiging eener erfelijke monarchie nemen. Ferdinand Maximiliaan, de broeder van keizer Frans Jozef van Oostenrijk, werd tot keizer gekozen. Deze nam (1864) de kroon aan, hoewel meer dan de helft van het land nog niet onderworpen was. Zijn eerlijke pogingen, om de orde binnenslands te herstellen, ontmoetten onoverkomelijke hinderpalen, dewijl de financiën in den treurigsten toestand verkeerden en een verzoening der kerkelijke en der liberale, der keizerlijke en der republikeinsche partijen onmogelijk bleek te zijn. Na een nauwelijks driejarige regeering viel hij door verraad te Queretaro in de handen van zijn tegenstander Juarez, die hem volgens krijgsrechterlijk vonnis liet

fusilleeren en de republiek herstelde, 1867. Juarez werd herkozen en bleef president tot 1872; zijn opvolger was Lerdo de Tejada.

In Zuid-Amerika begon de afval van de Spaansche heerschappij in het noorden, en wel (1810) te Caracas, de hoofdstad van het Spaansche generaalcapitanaat Venezuela, en werd van daar overgebracht naar Nieuw-Granada. Beide republieken werden door de Spanjaarden weder onderworpen, maar door Bolivar op nieuw bevrijd.

Bijna gelijktijdig met het Noorden begon ook de opstand in het Zuiden. Van Buenos Ayres, de kolonie, waar de meeste blanken gevestigd waren en die door het moederland het meest veronachtzaamd werd, verspreidde de opstand zich over alle provinciën aan den La Plata; zij verklaarden zich in 1816 als Argentijsche republiek (in 't eerst als »Vereenigde staten van Zuid-Amerika'') onafhankelijk. Daar Buenos Ayres zich zekere suprematie over de andere gewesten wilde aanmatigen, scheidden Paraguay en Uruguay zich daarvan af en vormden zelfstandige staten.

In het Westen verklaarde Chili zich onafhankelijk, werd vervolgens door de Spanjaarden heroverd, maar bevrijd door San-Martin (1818) na diens stouten en gevaarlijken tocht over de Andes. Van Chili ondernam San-Martin (ondersteund door eene kleine vloot onder Lord Cochrane) een aanval op Peru, waar de Spanjaarden zich het langst hadden staande gehouden; hij veroverde de meeste landschappen van Peru, maar eerst Bolivar, die uit Columbia te hulp werd geroepen, voltooide de onderwerping van het land (1824). Brazilië scheurde zich in 1822 van Portugal los. Van 1824 tot 1889 was het een keizerrijk. In laatstgenoemd jaar werd Pedro II uit Brazilië verdreven, waarmee de republiek der Vereenigde Staten van Brazilië een aanvang neemt.

CHRONOLOGISCHE TAFEL.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

1492—1648. VAN DE ONTDEKKING VAN AMERIKA TOT DEN
WESTPHAALSCHEN VREDE.

1492. ONTDEKKING VAN AMERIKA DOOR CHRISTOPHORUS
COLUMBUS.

1493—1519. Keizer Maximiliaan I.

1495. Eeuwige landvrede. Rijkskamergericht.

1498. Ontdekking van een weg ter zee naar Oost-Indië, door
Vasco de Gama.

1512. Verdeeling van Duitschland in tien kreitsen.

1515—1547. Frans I, koning van Frankrijk.

1517. Begin der hervorming. Luthers 95 stellingen.

1519—1521. Cortez veroverd Mexico.

1519—1556. Karel V keizer.

1520. Magelhaens vindt den weg naar de Zuidzee.

1521. Luther wordt op den rijksdag te Worms in den rijksban
gedaan.

1521—1526. Eerste oorlog tusschen Karel V en Frans I.

1523—1560. Gustaaf Wasa: 1) Bevrijding van Zweden. 2) Her-
vorming. 3) Erfelijkheid der kroon.

1525. De boerenkrijg in Duitschland. Nederlaag der boeren bij
Frankenhausen.

" Pruisen een wereldlijk hertogdom.

" Frans I wordt in den slag bij Pavia gevangen genomen.

1526—1532. Oorlog van Karel V met de Turken.

1526. Slag bij Mohacz. Hongarije en Bohemen komen aan
Oostenrijk.

1527—1529. Tweede oorlog tusschen Karel V en Frans I. Rome
wordt ingenomen en geplunderd.

1529. Damesvrede te Kamerijk.

" Weenen wordt door de Turken belegerd.

" Rijksdag te Spiers (Protestanten).

1530. Rijksdag te Augsburg. — Augsburgsche Con-
fessie.

- 1530. Laatste kroning van een Duitsch keizer door den paus.
- 1531. Het Schmalkaldisch verbond.
- 1532. Godsdienstvrede te Neurenberg.
- 1534. Ignatius van Loyola sticht de orde der Jezuïeten.
- 1535. De wederdoopers te Munster.
- " Gelukkige tocht van Karel V naar Tunis.
- 1536-1538. Derde oorlog tusschen Karel V en Frans I.
- 1541. Ongelukkige tocht van Karel tegen Algiers. Calvijn te Genève.
- 1542-1568. Maria Stuart, koningin van Schotland.
- 1542-1544. Vierde oorlog tusschen Karel V en Frans I.
- 1545-1563. Het concilie te Trente.
- 1547. Schmalkadische oorlog tusschen Karel V en het Schmalkaldisch verbond.
- 1547. De keurvorst van Saksen wordt bij Mühlberg verslagen. De keurvorstelijke waardigheid komt aan de Albertijnsche linie.
- 1552. De keizer door Maurits van Saksen te Innsbruck overvallen. — Verdrag van Passau.
- 1552-1556. Oorlog van Karel V met Hendrik II van Frankrijk. — Metz, Toul en Verdun gaan verloren.
- 1555. Godsdienstvrede te Augsburg. — Reservatum ecclesiasticum.
- 1556. Karel staat aan zijn zoon
- 1556-1598. Philips II de kroon van Spanje en aan zijn broeder
- 1556-1564. Ferdinand I de keizerskroon af.
- 1558-1603. Elizabeth van Engeland.
- 1562-1598. Godsdienstoorlogen in Frankrijk.
- 1564-1576. Maximiliaan II keizer.
- 1566. Inval der Turken in Hongarije; Soliman II sterft voor Sigeth.
- 1567-1573. De Hertog van Alva bevelhebber in de Nederlanden. Egmond, Hoorne e. a. terechtgesteld.
- 1568-1648. Tachtigjarige oorlog.
- 1571. Don Juan van Oostenrijk overwint de Turken bij Lepanto.
- 1572. Polen een kiesrijk.
- " De Bartholomeusnacht.
- 1576-1612. Rudolf II keizer.
- 1579. Unie van Utrecht. Afval der 7 noordelijke provinciën.

- 1581-1640. **Portugal onder Spaansche heerschappij.**
 1581. De Nederlanders zweren Filips af.
 1587. Terechtstelling van Maria Stuart.
 1588. De Spaansche Armada vernietigd.
 1589-1792. **Het huis Bourbon in Frankrijk.**
 1598. Edict van Nantes.
 " In Rusland sterft het huis Rurik uit.
 1603-1649. **Het huis Stuart in Groot-Britannië en Ierland.**
 1608. Unie der protestantsche vorsten in Duitschland.
 1609. Majesteitsbrief voor de Boheemsche en Silezische Protestanten. Keizerlijke liga.
 1610-1643. Lodewijk XIII. — Regentschap van Maria de Medici.
 1612-1619. **Matthias keizer.**
 1613-1762. **Het huis Romanow in Rusland.**
 1618. Pruisen met Brandenburg vereenigd.
 " Opstand in Praag wegens de schending van den majesteitsbrief.
 1618-1648. **Dertigjarige oorlog in Duitschland.**
 1618-1623. Boheemsch-Paltsische oorlog.
 1619-1637. **Ferdinand II keizer.**
 1619. De protestantsche standen van Bohemen kiezen keurvorst Frederik V van de Palts tot hun koning.
 1620. Frederik wordt bij den Witten berg verslagen, en Bohemen onderworpen.
 1624-1642. **Richelieu, eerste minister in Frankrijk.**
 1625-1629. Deensche oorlog.
 1626. Wallenstein overwint graaf Mansfeld (bij de Dessausche brug) en Tilly koning Christiaan IV bij Lutter aan den Barenberg.
 1629. Vrede te Lubeck met Denemarken; restitutie-edict.
 1630. Rijksdag te Regensburg, Wallenstein ontslagen.
 1630-1635. Zweedsche oorlog.
 1630. Landing van Gustaaf Adolf in Pommeren.
 1631. Maagdenburg verwoest.
 " Gustaaf Adolf verslaat Tilly bij Breitenfeld nabij Leipzig, en trekt naar het Westen en het Zuiden van Duitschland.
 1632. Gustaaf Adolf en Wallenstein in het legerkamp voor Neurenberg.
 1632. Slag bij Lützen. Gustaaf Adolf en Pappenheim sneuvelen.

1634. Wallenstein te Eger vermoord. Overwinning der keizerlijke troepen bij Nördlingen op Bernard van Weimar en Gustaaf Horn.
- 1635-1648. Zweedsch-Fransche oorlog.
1635. Vrede te Praag.
- 1637-1657. Ferdinand III, keizer.
- 1640-1688. Frederik Willem, de groote keurvorst.
1640. Portugal scheidt zich van Spanje. Verheffing van het huis Braganza.
1642. Torstensons overwinning op de keizerlijken bij Leipzig.
- 1643-1715. Lodewijk XIV, koning van Frankrijk.
- 1643-1661. Mazarin, eerste minister van Frankrijk gedurende de minderjarigheid van Lodewijk XIV.
- 1648. De Westphaalsche vrede.**

T W E E D E T I J D V A K.

VAN DEN WESTPHAALSCHEN VREDE TOT DE FRANSCHEREVOLUTIE, 1648—1789.

1649. Terechtstelling van Karel I, koning van Engeland.
- 1649-1660. Engeland eene republiek.
- 1653-1658. Olivier Cromwell, protector van Engeland.
- 1654-1751. Het huis Tweebruggen in Zweden.
- 1655-1660. Zweedsch-Poolsche oorlog.
1656. De slag bij Warschau. De Zweden, ondersteund door den grooten keurvorst, overwinnen de Polen.
- 1658-1705. Leopold I, keizer.
1659. Pyreneesche vrede tusschen Frankrijk en Engeland.
- " Richard Cromwell legt na 8 maanden het protectoraat neer. Monk.
- 1660-1688. Engeland onder de beide laatste Stuarts. Karel II en Jakobus II. Test-Act. Habeas-Corpus-Act.
- 1661-1683. Colbert, Fransch minister.
1664. De Duitsche rijksdag wordt in een permanent congres van afgevaardigden veranderd.
- 1666-1668. Eerste oorlog van Lodewijk XIV tegen de Spaansche Nederlanden. Triple-alliantie. Vrede te Aken.
- 1672-1678. Tweede oorlog van Lodewijk XIV tegen Holland. Ontbinding der Triple-alliantie.
1675. Frederik Willem van Brandenburg overwint de Zweden, die in Brandenburg gevallen zijn, bij Fehrbellin.

- 1678. Vrede te Nijmegen.
- 1679. De groote keurvorst moet bij den vrede te St. Germain en Laye afstand doen van al hetgeen hij op Zweden heeft veroverd.
- 1680-1684. De hereenigingskamers van Lodewijk XIV.
- 1683. Laatste belegering van Weenen door de Turken. Johan Sobiëski.
- 1685. Opheffing van het edict van Nantes. Uitwijking van vele Protestanten.
- 1687. Hongarije, een erfrijk.
- 1688-1697. Derde oorlog van Lodewijk XIV. Verwoesting van de Palts.
- 1688. Engelsche revolutie. Verdrijving der Stuarts.
- 1689-1725. Peter de Groote, alleenheerscher der Russen.
- 1697. Vrede te Rijswijk.
- " Overwinning van prins Eugenius op de Turken bij Zenta.
- 1689-1702. Het huis Oranje in Engeland. Willem II.
- 1697-1718. Karel XII, koning van Zweden.
- 1697. Vrede met de Turken te Karlowitz.
- 1700-1721. De Noordsche oorlog.
- 1700. Denemarken door eene landing van Karel XII op Seeland tot den vrede te Travendahl genoodzaakt.
- " Overwinning van Karel XII op de Russen bij Narva.
- " Karel II, laatste vorst uit het huis Habsburg in Spanje, sterft.
- 1701. Verheffing van den keurvorst van Brandenburg tot koning van Pruisen.
- 1701-1713. Frederik I, koning van Pruisen.
- 1701-1714. De Spaansche Successie-oorlog.
- 1701. De oorlog begint in Italië.
- 1703. Stichting van Petersburg.
- 1704. Stanislaus Lesczinski, koning van Polen.
- " Gibraltar wordt door de Engelschen ingenomen.
- " Prins Eugenius van Savoye en Marlborough overwinnen de Franschen bij Höchstädt.
- 1706-1711. Jozef I, keizer.
- 1706. Marlborough overwint bij Ramillies, Eugenius bij Turin.
- 1708. Eugenius en Marlborough overwinnen bij Oudenaarden. Vredesonderhandelingen.
- 1709. Eugenius en Marlborough overwinnen bij Malplaquet.
- " Karel XII, bij Pultawa overwonnen, wijkt naar Turkije.

- 1709-1714. Verblijf van Karel XII in Turkije. Verovering der Zweedsche Oostzeeprovinciën door Peter. Peter wordt bij de Pruth omsingeld, maar bevrijd.
- 1711-1740. Karel VI, keizer.
1711. Val van het Whig-ministerie. Overwinningen der Fransen in Spanje.
- 1713-1740. Frederik Willem I, koning van Pruisen.
1713. Vrede te Utrecht. Philips V wordt als koning van Spanje en de Spaansche bezittingen buiten Europa erkend.
1714. Vrede te Rastadt en te Baden. Karel VI verkrijgt de Spaansche bezittingen in Europa (behalve Spanje zelf en Sicilië).
- " Verheffing van het huis Hannover op den Engelschen troon.
- 1714-1718. Oorlog der Turken tegen Venetië en Oostenrijk.
- 1715-1774. Lodewijk XV, koning van Frankrijk.
1718. Karel XII sneuvelt bij de belegering van Friedrichshall.
- " De Quadruple alliantie tegen Philips V.
1721. Vrede te Nystädt tusschen Rusland en Zweden.
- 1733-1738. De Poolsche successieoorlog.
- 1736-1739. Oorlog der Turken tegen Rusland en Oostenrijk.
1738. Vrede te Weenen. Stanislaus doet afstand van den troon van Polen en verkrijgt Lotharingen, benevens Bar.
1739. Vrede te Belgrado.
- 1740-1780. Maria Theresia, keizerin.
- 1740-1786. Frederik II, de Grootte, koning van Pruisen.
- 1740-1748. De Oostenrijksche successieoorlog.
- 1740-1742. De eerste Silezische oorlog.
1741. Verovering van Silezië en Frederiks overwinning bij Mollwitz.
- 1741-1762. Elizabeth, keizerin van Rusland.
1742. Vrede te Breslau.
- 1742-1745. Keizer Karel VII. Maria Theresia krijgt op den rijksdag te Presburg hulp van de Hongaren. Karel VII verliest Beieren.
- 1744-1745. De tweede Silezische oorlog.
1745. Na den dood van Karel VII doet zijn zoon bij den vrede te Füssen afstand van iedere aanspraak op de Oostenrijksche erfenis.
- 1745-1806. Het huis Lotharingen in Deutschland en Oostenrijk.

- 1745-1765. Frans I, keizer.
1745. Overwinningen van Frederik II bij Hohenfriedberg, Sorren Kesseldorf.
- " Vrede te Dresden tusschen Oostenrijk en Pruisen.
1748. Vrede te Aken tusschen Oostenrijk en Frankrijk.
- 1751-1818. Het huis Holstein-Gottorp in Zweden.
- 1756-1763. De derde Silezische of zevenjarige oorlog.
- 1756-1763. Oorlog ter zee tusschen Frankrijk en Engeland.
1756. Frederiks inval in Saksen, insluiting van het Saksische leger, overwinning bij Lowösitz in Bohemen.
1757. Overwinning van Frederik bij Praag; zijne nederlaag bij Kollin. Overwinning der Franschen bij Hastenbeck, der Russen bij Grossjägerndorf. Nederlaag der Franschen en der rijkstroepen bij Rossbach, der Oostenrijkers bij Leuthen.
1758. Nederlaag der Franschen bij Crefeld, der Russen bij Zorndorf, der Pruisen bij Hochkirch.
1759. Overwinning der Oostenrijkers bij Kunersdorf. Fink wordt bij Maxen gevangen genomen.
- 1760-1820. George III, koning van Engeland.
1760. Frederiks overwinningen bij Liegnitz en bij Torgau.
1761. Frederik in het leger bij Buntzelwitz.
- 1762-1796. Katharina II.
1762. Frederik overwint bij Burkersdorf, zijn broeder Hendrik bij Freiberg.
1763. Vrede te Hubertsburg.
- " Vrede te Parijs tusschen Frankrijk en Engeland.
- 1765-1790. Keizer Jozef II.
- 1767-1784. Oorlog der Engelschen in Oost-Indië.
- 1768-1774. Russisch-Turksche oorlog.
1772. De eerste verdeeling van Polen tusschen Oostenrijk, Rusland en Pruisen.
1773. Paus Clemens XIV heft de orde der Jezuieten op.
- 1774-1792. Lodewijk XVI, koning van Frankrijk.
- 1775-1783. De Noord-Amerikaansche vrijheidsoorlog.
1776. Dertien Noord-Amerikaansche provinciën verklaren zich onafhankelijk van Engeland.
- 1778-1779. De Beiersche successieoorlog.
- 1780-1790. Hervormingen in den Oostenrijkschen staat door Jozef II.
1785. Het verbond der Duitsche vorsten tegen Oostenrijk.

- 1786-1797. Frederik Willem II, koning van Pruisen.
 1787-1792. Oorlog der Porte met Rusland en Oostenrijk.
 1788-1790. Oorlog tusschen Zweden en Rusland.

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

E E R S T E T I J D V A K.

HET TIJDVAK DER REVOLUTIE, 1789—1815.

1789. Vergadering der standen in Versailles.
 1789-1791. De constitueerende nationale vergadering. Opheffing van het leenstelsel, de monnikenorden en den adel. De koning vlucht.
 1790-1792. Keizer Leopold II.
 1791-1792. De wetgevende vergadering.
 1792-1806. Frans II, keizer.
 1792-1804. Frankrijk eene republiek.
 1792-1795. De nationale conventie.
 1792. Dumouriez overwint bij Jemappes en verovert geheel België.
 1793. Terechstelling van Lodewijk XVI. Comité du salut public. Val der Gironde.
 1792-1797. Eerste coalitie tegen Frankrijk.
 1793. Overwinning der Oostenrijkers bij Neerwinden. Herovering van België.
 1793-1794. Schrikbewind. Tweede constitutie. Algemeene oproeping tot den strijd met de binnenlandsche (de Vendée) en buitenlandsche vijanden.
 1793. Tweede verdeeling van Polen tusschen Pruisen en Rusland.
 1794. De Franschen veroveren na de overwinning bij Fleurus België op nieuw. — Val van Robespierre.
 1795. Derde verdeeling van Polen tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk.
 " Vrede der Franschen met Pruisen te Bazel.
 1795-1806. Holland eene Bataafsche republiek.
 1795-1799. Regeering van het directoire in Frankrijk.
 1796. Aartshertog Karel strijdt gelukkig tegen Jourdan en Moreau.
 1796-1797. Napoleons veldtochten in Italië. Overwinningen bij Montenotte, Millesimo, Mondovi, Lodi. Inneming van Mantua. Vrede te Campo Formio. Cisalpijnische en Ligurische republiek.
 1797-1840. Frederik Willem III, koning van Pruisen.
 1798-1799. Napoleons veldtocht naar Egypte en Syrië. Inneming van Malta. Overwinning bij de Pyramiden.

- Vernietiging der Fransche vloot door Nelson bij Abukir.
Bestorming van Jaffa. Vergeefsche belegering van St. Jean d'Acre. Overwinning op het Turksche leger bij Abukir.
1798. Helvetische en Romeinsche republiek.
- 1799-1802. De oorlog der tweede coalitie tegen Frankrijk.
1799. Val van het directoire. Napoleon eerste consul. Vierde constitutie.
- " Napels, eene Parthenopesche republiek.
- " Ongelukkige oorlog der Franschen in Duitschland, Zwitserland en Italië.
1800. Napoleon herneemt door de overwinning bij Marengo Opper-Italië. Moreau's overwinning bij Hohenlinden heeft den
1801. Vrede te Luneville tusschen Frankrijk en Oostenrijk ten gevolge. Ontruiming van Egypte.
- 1801-1825. Alexander I, keizer van Rusland.
1802. Vrede te Amiens tusschen Frankrijk en Engeland.
- " Napoleon consul voor zijn leven.
- 1804-1814. Napoleon erfelijk keizer der Franschen.
1805. Napoleon koning van Italië. Eugène Beauharnais onderkoning.
- " De derde coalitie tegen Frankrijk. Mack capituleert te Ulm. Nelson overwint en sneuvelt bij Trafalgar. Murat in Weenen. Slag bij Austerlitz.
- " Vrede te Presburg. Beieren en Wurtemberg worden koninkrijken. Tirol komt aan Beieren.
- 1806-1808. Jozef Bonaparte, koning van Napels.
- 1806-1810. Lodewijk Bonaparte, koning van Holland.
1806. Ontbinding van het Duitsche rijk.
- 1806-1813. Het Rijnverbond onder het beschermheerschap van Napoleon.
- 1806-1835. Frans I, keizer van Oostenrijk.
1806. De vierde coalitie tegen Frankrijk.
1806. Nederlaag der Pruisen bij Jena en Auerstädt.
1806. Het Vastelandstelsel.
1807. Onbesliste slag bij Eylau.
- " Nederlaag der Russen bij Friedland.
- " Vrede te Tilsit met Rusland en Pruisen. Hertogdom Warschau.

- 1807-1813. Jérôme Bonaparte, koning van Westphalen.
1807. Portugal door de Franschen bezet. De koninklijke familie begeeft zich naar Brazilië.
- 1808-1814. Oorlog der Franschen in Spanje. Jozef Bonaparte, koning van Spanje. Murat, koning van Napels.
1809. Oostenrijks oorlog tegen Napoleon. Weenen voor de tweede maal veroverd. Napoleons eerste nederlaag bij Aspern. Overwinning bij Wagram. Vrede te Weenen.
- " Opheffing van de wereldlijke macht van den paus.
- 1807-1810. Opstand in Tirol; Hofer te Mantua doodgeschoten.
- 1810-1814. Holland met Frankrijk vereenigd.
1810. Napoleon treedt in den echt met Maria Louisa, aartshertogin van Oostenrijk.
- 1810-1813. Grootste omvang van het Fransche keizerrijk.
- 1810-1824. Afval der Amerikaansche provinciën van Spanje.
1812. Napoleons veldtocht tegen Rusland. Overwinningen bij Smolensko en Borodino. Brand van Moskou. Terugtocht en vernietiging van het Fransche leger. Ney en Oudinot overwinnen nog voor het laatst bij de Beresina.
1812. Wellingtons overwinning bij Salamanca.
1813. De groote vrijheidsoorlog der geallieerden tegen Napoleon.
- " Napoleon overwint de Pruisen en de Russen bij Grossgörschen of Lützen, vervolgens bij Bautzen. Wapenstilstand. Napoleon overwint, nadat ook Oostenrijk tot de alliantie is toegetreden, nog eens bij Dresden. Zijne veldheeren worden verslagen: Oudinot bij Grossbeeren door Bülow, Macdonald door Blücher. Beslissing door den grooten veldslag bij Leipzig. Strijd bij Hanau.
1813. Wellingtons overwinning bij Vittoria.
1814. De geallieerden vallen in Frankrijk. Blücher overwint bij la Rothière en bij Laon. Parijs wordt ingenomen; Napoleon vertrekt naar Elba.
- " Eerste vrede te Parijs.
- " Congres te Weenen. Het Duitsche verbond.
1815. Napoleon keert terug. De honderd dagen. De laatste strijd der geallieerden tegen Na-

napoleon. Blücher bij Ligny verslagen, Ney bij Quatrebras.
Overwinning van Wellington en Blücher bij Waterloo.
Napoleon op St. Helena.

T W E E D E T I J D V A K.

1815 tot heden.

- 1815-1830. Herstelling der Bourbons.
- " De tweede vrede van Parijs. Heilige alliantie.
- 1818. Vorstencongres te Aken.
- " Het huis Bernadotte in Zweden.
- 1820. Revolutie in Spanje, Portugal en Italië.
- 1821. Napoleon sterft op St. Helena.
- 1821-1828. Afval der Grieken van de Turksche heers-
schappij.
- 1822. Brazilië scheidt zich af van Portugal.
- 1827. Slag bij Navarino.
- 1828-1829. Russisch-Turksche oorlog. Vrede te Adrianopel.
- 1829. Emancipatie der Katholieken in Engeland.
- 1830. De Franschen veroveren Algiers. Julirevolutie.
- 1830-1848. Lodewijk Philips koning der Franschen.
- 1830. Afval van België. Dynastie Saksen-Coburg.
- 1830-1831. Poolsche revolutie.
- 1832-1834. Dom Pedro's strijd met Dom Miguel.
- 1833-1840. Successieoorlog in Spanje.
- 1835-1848. Ferdinand I, keizer van Oostenrijk.
- 1837. Hannover van Engeland gescheiden.
- 1840-1861. Frederik Willem IV, koning van Pruisen.
- 1848. Proclamatie der tweede Fransche repu-
bliek.
- " Nationale vergadering te Frankfort.
- " Ferdinand I doet afstand ten gunste van Frans Jozef.
- 1848-1852. Louis Napoleon, president der Fransche re-
publiek.
- 1848-1849. Oorlog van Lombardije en Sardinië tegen Oostenrijk.
Karel Albert verslagen bij Novara.
- " Opstand der Hongaren.
- 1848-1850. Eerste oorlog tegen Denemarken wegens Sleeswijk-Holstein.
- 1849. Ontbinding van het parlement te Frankfort. Onlusten in
Saksen, de Palts, Baden.
- 1852-1870. Napoleon III, keizer der Franschen.

- 1854-1856. Ruslands oorlog met Turkije, Frankrijk en Engeland.
Vrede te Parijs.
1859. Oorlog van Napoleon III en Victor Emanuel II tegen
Oostenrijk; overwinning der Franschen en Italianen
bij Magenta en Solferino. Sardinië krijgt Lombardije.
1860. Frankrijk krijgt Savoye en Nizza.
- " Het koninkrijk Italië.
1861. Wilhelm I, koning van Pruisen.
- 1861-1865. Burgeroorlog in Noord-Amerika.
1864. Tweede oorlog van Pruisen (en Oostenrijk) tegen Dene-
marken wegens Sleeswijk-Holstein.
- 1864-1867. Maximiliaan I, keizer van Mexico.
1866. De Duitse oorlog. Overwinning bij Koning-
grätz. Uitbreiding van Pruisen. Vrede te Praag.
- " Venetië komt bij het koninkrijk Italië.
1867. De Noord-Duitse bond.
- 1870-1871. Duitsch-Fransche oorlog.
1870. Overwinningen der Duitschers bij Weissenburg, Wörth,
Spichern, Mars la Tour, Gravelotte, Sedan.
- " De 3de Fransche republiek wordt gepro-
clameerd.
- " Omsingeling van Parijs. Capitulatie van Straats-
burg.
- " Rome bij het koninkrijk Italië ingelijfd.
1871. Herstelling van het Duitse keizerrijk.
Capitulatie van Parijs, wapenstilstand.
Vrede te Frankfort.
1873. Spanje wordt een republiek. Nieuwe Carlistenoorlog.
1875. Alfonsus XII, koning van Spanje.
- 1875-1876. Opstand der Christenen in Bosnië, Servië en Mon-
tenegro. Conferentie te Constantinopel.
- 1877-1878. Oorlog tusschen Rusland en Turkije.
Vrede te San Stefano.
1878. Congres te Berlijn.
1879. Opstand van Arabi-Pacha.
1882. Bombardement van Alexandrië en slag bij Tel-el Kebir.
1885. Oprichting van den Kongo-Staat.
1886. Gordon sneuvelt te Chartoem.
1888. Wilhelm II wordt keizer van Deutschland.
1891. Vernieuwing van de triple-alliantie.
1895. Stamboelof vermoord.
-

INHOUD.

	Bladz.
INLEIDING	I.

EERSTE TIJDVAK.

VAN DE ONTDEKKING VAN AMERIKA TOT AAN DEN WESTPAAALSCHEN (MUNSTERSCHEN) VREDE, 1492—1648	3.
§ 1, <i>a.</i> Aardrijkskundig overzicht van Europa ten tijde der Kerkhervorming. — § 1, <i>b.</i> De ontdekkingen, veroveringen en volksplantingen der Europeanen in vreemde werelddeelen. — § 2. Kerkhervorming. — § 3. Duitschland. — § 4. Spanje. — § 5. De Nederlanden. — § 6. Portugal. — § 7. Frankrijk. — § 8. Engeland onder het huis Tudor, en Schotland onder de Stuarts. — § 9. Groot-Britannië en Ierland onder de beide eerste Stuarts. — § 10. Scandinavië. — § 11. Polen. — § 12. Rusland. — § 13. Het Turksche rijk.	

TWEEDE TIJDVAK.

VAN DEN WESTPAAALSCHEN VREDE TOT AAN DE FRANSCHEN OMWENTELING, 1648—1789	72.
§ 14, <i>a.</i> Aardrijkskundig overzicht van Europa omstreeks het midden der 17de eeuw. — § 14, <i>b.</i> Frankrijk onder Lodewijk XIV. — § 15. Duitschland tot aan den Spaanschen Successieoorlog. — § 16. Brandenburg en Pruisen tot 1701. — § 17. Groot-Britannië en Ierland. — § 18. Het Noordoosten van Europa. — § 19. De Spaansche Successieoorlog. — § 20. De Noordsche oorlog. — § 21. Keizer Karel VI. — § 22. Pruisen onder de beide eerste koningen. — § 23. De Oostenrijksche Successieoorlog en de beide eerste Silezische oorlogen. — § 24. De derde Silezische of zevenjarige oorlog. — § 25. Keizer Jozef II. — Frederik de Groote na den zevenjarigen oorlog tot aan zijn dood. — § 26. Frankrijk. — § 27. Groot-Britannië. — § 28. Portugal onder het huis Braganza en Spanje onder de Bourbons. — § 29. Denemarken. — § 30. Zweden sedert het einde van den Noordschen oorlog. — § 31. Rusland (Polen).	

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

Bladz.

HET TIJDVAK DER REVOLUTIE, 1789—1815	128.
I. Tot op de stichting der eerste Franscherepubliek, 1792	128.
§ 1, <i>a.</i> Aardrijkskundig overzicht van Europa omstreeks het jaar 1789. — § 1, <i>b.</i> Oorzaken en aanleiding tot de Fransche omwenteling. — § 2. De constitueerende nationale vergadering. — § 3. De Wetgevende vergadering.	
II. De republiek, 1792—1804	138.
§ 4. De nationale Conventie. — § 5. De eerste coalitie tegen Frankrijk. — § 6. De tweede en derde verdeeling van Polen. — § 7. Het Directoire. — § 8. De oorlog der tweede coalitie tegen Frankrijk. — § 9. Napoleon Bonaparte eerste consul.	
III. Het keizerrijk, 1804—14 en 1815	156.
§ 10. De derde coalitie tegen Frankrijk. — § 11. De vierde coalitie tegen Frankrijk. — § 12. De oorlog in Portugal en Spanje. — § 13. Opheffing der wereldlijke macht van den paus. — § 14. Oostenrijk in oorlog met Napoleon. — § 15. Napoleon op het toppunt zijner macht. — § 16. Napoleons veldtocht tegen Rusland. — § 17. De groote vrijheidsoorlog der geallieerden tegen Napoleon. — § 18. Napoleon keert terug. Laatste strijd der geallieerden tegen hem.	

TWEDE TIJDVAK.

Geschiedenis van onzen tijd	176.
§ 19. Frankrijk. — § 20. België en Holland. — § 21. Groot-Britannië. — § 22. Duitschland. — § 23. Zwitserland. — § 24. Rusland. — § 25. Het Osmaansche rijk en Griekenland. — § 26. Spanje. — § 27. Portugal. — § 28. Italië. — § 29. Zweden en Denemarken. — § 30. Staten van Amerika. — § 31. De merkwaardigste gebeurtenissen der laatste jaren.	
Chronologische tafel	243.